

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aizhan RAKHYMBAYEVA

MOĞOLLARIN II. KIPÇAK SEFERİNİN EKONOMİK VE
SOSYO-KÜLTÜREL NETİCELERİ

Tarih Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aizhan RAKHYMBAYEVA

MOĞOLLARIN II. KIPÇAK SEFERİNİN EKONOMİK VE
SOSYO-KÜLTÜREL NETİCELERİ

Danışman

Doç. Dr. Ekrem KALAN

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Aizhan RAKHYMBAYEVA'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Doç. Dr. Ekrem KALAN (İmza)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Zeynep GÜNGÖRMEZ (İmza)

Tez Başlığı: Moğolların II. Kıpçak Seferi'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Neticeleri

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 04/01/2019

Mezuniyet Tarihi : 31/01/2019

Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Moğollar’ın II. Kıpçak Seferi’nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Neticeleri” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

İmza

Aizhan RAKHYMBAYEVA

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Aizhan RAKHYMBAYEVA
Öğrenci Numarası	20155206010
Enstitü Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora () Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Ekrem KALAN
Tez Başlığı	Moğolların II. Kıpçak Seferi'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Neticeleri
Turnitin Ödev Numarası	1066961551

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 92 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 22/01/2019 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 0

alıntılar dahil % 1'tür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

22/01/2019

Doç. Dr. Ekrem KALAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	ii
ÖZET.....	iii
SUMMARY.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA VE DOĞU AVRUPA’NIN SİYASİ DURUMU

1.1. Kıpçak Seferi Öncesinde Deşt-i Kıpçak’ın Panoraması.....	18
1.2. Moğol İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Deşt-i Kıpçak Seferleri.....	29

İKİNCİ BÖLÜM

II. KIPÇAK SEFERİNİN EKONOMİK ETKİLERİ

2.1.Kuruluş Devrinde Altın Orda’nın Ticari-Ekonomik İlişkilerin Gelişimi.....	40
2.2. Altın Orda Devletinin Mali Sistemi.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. KIPÇAK SEFERİ SONUNDA DEŞT-İ KIPÇAK’IN İDARİ VE SOSYO-KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Altın Orda’da İdarî Yapılanma (Ulus Sistemi).....	69
3.2. Deşt-i Kıpçak’ta Sosyal Yapıdaki Değişim.....	76
3.3. Deşt-i Kıpçak’ta Altın Orda Kültürünün Tesisi.....	83

SONUÇ.....	91
------------	----

KAYNAKÇA	92
----------------	----

EK 1- Kalka Nehrindeki Savaşın Planı.....	107
---	-----

EK 2- Kıpçakların Bölgesel Merkezleri.....	108
--	-----

EK 3- Cengiz Han Portresi.....	109
--------------------------------	-----

EK 4- Bozkırlarda Kıpçakların Taş Heykellerinin Yayılması.....	110
--	-----

EK 5- I. Kıpçak seferi.....	111
-----------------------------	-----

EK 6- II. Kıpçak seferi.....	112
------------------------------	-----

EK 7- Mengü ve Ariğ-Buğa Kağanlar Dönemindeki Bulgar Sikkeler.....	113
--	-----

ÖZGEÇMİŞ.....	114
---------------	-----

KISALTMALAR LİSTESİ

akt	:Aktaran
AN	:Akademiya Nauk (Bilim Akademisi)
AN RK	:Akademiya Nauk Respubliki Kazahstan
AN RT	:Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan
AN RU	:Akademiya Nauk Respubliki Uzbekistan
AN SSSR	:Akademiya Nauk Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik
BGU	:Belorusskiy Gosudarstvenniy Universitet
bk	:Bakınız
C	:Cilt
çev	:Çeviren
ed	:Editör
hızl	:Hazırlayan
İzd	:İzdatelstvo (Yayınevi)
MITT	:Materiyalı po istorii turkmen i Turkmenii
Otd. Obşest. Nauk	:Otdelenie Obşestvennih Nauk (Sosyal Bilimler Bölümü)
PSRL	: Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey
s	:Sayfa
T	:Tom
TASSR	:Tatarskaya Avtonomnaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
TKİ	:Tatarskoe Knijnoe İzdatel'stvo
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Vıp	:Vıpusk
Yay	:Yayınları

ÖZET

1236 yılında başlayan Batu Han yönetimindeki Moğollar'ın yapmış olduğu II. Kıpçak seferi neticesinde Kıpçaklar, bağımsız siyasi bir varlık olarak ortadan kalkmıştır. XIII. asır ortalarında Doğu Avrupa'daki Orta Çağ'ın en büyük devletlerinden birisi Altın Orda, ayrıca Cuçi Ulusu denilen devlet kurulmuştur. Bu devlet, Avrupa ve Asya'nın neredeyse yarısındaki ve İrtiş Nehrinden Dinyester ve Tuna'ya kadar ki büyük bir alanın geniş topraklarında yaşayan ulusların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Kıpçaklar Moğollar'ın kurmuş olduğu yeni Altın Orda Devleti'ndeki Türk nüfusunun temel kitlesini oluşturmuşlardır. Moğolların gelişi Kıpçaklar'ın yaşadığı sahada oluşan ekonomik, sosyo-kültürel ve etnik gelişimi etkileyerek yerel halkın yönetim sisteminde, yaşam tarzında, gelenek-göreneklerinde önemli derecede değişime sebep olmuştur. Her ne kadar seferin toplumsal anlamda olumsuz etkileri yaşansa da, Altın Orda'nın kuruluşu bir taraftan bölge halkının kültürel anlamda çeşitliliğinin artmasına imkân verirken, diğer taraftan da kendi kültürlerini muhafaza etmesini mümkün kılmıştır. İlk başta Moğol Devleti özelliğini taşıyan Altın Orda Devleti Kıpçak kültürünü, Kıpçak Türkçesini, onların yaşam tarzını vs. benimseyerek zamanla Türkleşmiştir. Ayrıca II. Deşt-i Kıpçak seferi bir anlamda Rus prensliklerinin aralarında birlik oluşturmalarını sağlamıştır. Çalışmayı bu açıdan değerlendirdiğimizde II. Kıpçak Seferi bambaşka bir boyut kazanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Deşt-i Kıpçak, Kıpçaklar, Moğollar, Altın Orda, Batu Han, Rus Knezlikleri.

SUMMARY
THE ECONOMICAL AND SOCIO-CULTURAL CONSEQUENCES OF SECOND
CAMPAIGN OF MONGOLS TO DASHT-I KIPCHAK

As a result of the Second Campaign of Mongols to Dasht-i Kipchak, which began in 1236, the Kipchaks disappeared as an independent political entity. One of the greatest states of the Middle Ages in Eastern Europe, Golden Horde, which also called Juchi Ulusu, was established in the middle of the XIII. century. This state has played an important role in the lives of nations which were living in the vast territory of a large area, from the Irtysh River to the Dniester and Danube, almost half of Europe and Asia. Kipchaks formed the main mass of the Turks' population in the Golden Horde which was established by the Mongols. The arrival of the Mongols influenced the economic, socio-cultural and ethnic development of the Kipchaks region and caused a significant change in the management system, lifestyle and traditions of the local people. Although the campaign had negative social effects, the establishment of the Golden Horde on the one hand allowed the people of the region to increase their cultural diversity and on the other hand, it allowed them to maintain their own culture. After a few generations the Golden Horde, which has the characteristics of Mongol State, have adapted to the culture of the Kipchak, their lifestyle etc. and started to speak Kipchak's Turks. In addition, the Second Campaign of Mongols to Dasht-i Kipchak in a sense led to the formation of unity among the Russian Principalities. When we evaluate the study from this point, the Second Campaign of Mongols to Dasht-i Kipchak gains a different dimension.

Keywords: Dasht-i Kipchak, Kipchaks, Mongols, Golden Horde, Batu Khan, Russian Principalities.

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi Moğol seferleri, Asya ve Avrupa halklarının tarihinde derin izler bırakmıştır. Günümüzde II. Kıpçak Seferi ve Altın Orda'nın kuruluş tarihi, tarih literatürünün en tartışmalı konularından birisini teşkil etmektedir. Esas tartışma konusu ise Deşt-i Kıpçak'ın bahsedilen dönemdeki sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimi üzerinde Altın Orda'nın etkisinin olup olmadığı üzerinedir. II. Kıpçak Seferi neticesinde Altın Orda Devleti'nin kuruluşu, tüm Avrasya etno-politik haritasının defalarca değişmesine neden olmuştur. Ayrıca bu olaylar sırasında, sadece devletler ve hanlıklar değil, aynı zamanda kabileler ve halklar asimile olup, yeni etnik topluluklar, yeni kültürler, yeni etnik gruplar oluşmuştur. Atalarının tarihini incelemeksizin, halkların tarihi kaderini tam olarak kavramak neredeyse imkânsızdır. Modern Avrasya'nın birçok halkının geçmişini anlamak için öncelikle Altın Orda'nın kuruluş tarihini anlamlandırmak, mekânsal ve zamansal bir odağa yerleştirmek son derece elzemdir.

Altın Orda'nın kuruluş tarihinin bu zamana kadar hiç incelenmemiş olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Ancak, bu dönemdeki birçok Avrasya halkının tarihinin incelenmesinin, özellikle de daha sonra Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olup, daha ileri zamanda Sovyetler Birliği'nde yer alan halkların tarihinin araştırılması hususunda başarılı olduğu iddia edilemez. Günümüze kadar Moğol akınları hakkında Avrupa merkezci, bu akınlarda zarar gören halkların psikolojisi veya Marksist tarihçilik anlayışıyla değerlendirilen tarihî hadiseler açık bir şekilde gerçeklik üzerine baskınlık kurmuştur. Özellikle Sovyet Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin, 9 Ağustos 1944 yılındaki kararının ortaya çıkmasından sonra, Altın Orda'nın tarihi ile ilgili materyallerin ve olguların sunumu, genellikle ideolojik, hatta daha çok politik bir boyut almıştır. Moğollar'ın, Avrupa'nın sahip olduğu yüksek seviyedeki medeniyetlerini tahrip ettiği, sayısız Orta Asya kentini, tarihini, kültür abidelerini küle döñüştürdüğü ve yeryüzünden birçok halkı sildiği fikri ortaya atılmıştır. Moğol akınlarının tarihine dair çeşitli çalışmalara imza atmış olan yazarlar, geçmiş olayların nesnel bir şekilde anlaşılması için yeni olguları ortaya koymamış, belirli bir tarihi ve kültürel duruma önem vermeyi ihmal ederek, bu seferleri olumsuz bilgiler temelinde aktarmışlardır.

II. Kıpçak Seferi'nden sonra Deşt-i Kıpçak toprakları, artık yeni kurulan Altın Orda Devleti'ne dâhil edilmiştir. Bu süreç, yazılı kaynaklarda çeşitli dillerde farklı derecede yansımıştır. Bu nedenle, bu problemin bütüncül bir araştırılması, bilinen zorlukları ortaya çıkarmaktadır. Çalışmamızda II. Kıpçak seferinin ekonomik ve sosyo-kültürel neticelerini, geniş bir yelpazede Müslüman, Rus, Moğol, Avrupalı ve Çin kaynaklarının yanı sıra bu

konuya adanmış bilimsel çalışmalara dayanan bütünsel bir sorun olarak vurgulamak için ciddi bir girişimde bulunuyoruz.

Bu çalışmayı hazırlarken, yüksek lisans dönemimin ilk gününden itibaren beni akademik çalışmalara teşvik eden ve yardımını hiçbir zaman esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Ekrem KALAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Varşova Üniversitesi'nde yaptığım araştırmalarda katkıda bulunan ve bana kaynak temininde yardımcı olan Hocam Prof. Dariusz KOŁODZIEJCZYK'a şükranlarımı arz ederim. Çalışmamın metnini düzeltmek inceliğini göstermesinden dolayı değerli arkadaşlarım Meltem AKINCI ve Gülseri OKUDAN'a teşekkür ederim.

Aizhan RAKHYMBAYEBA
Antalya, 2019

GİRİŞ

A. Kaynak Eserler

Bu çalışmada yer alan ana kaynakları yazılı, arkeolojik ve nümismatik kaynaklar olmak üzere üç ana başlık altında değerlendirmekte fayda vardır. Bunların arasında ilk sırada mutlak suretle yazılı kaynaklar gelmektedir. Aşağıda, bu yazılı kaynakların sınıflandırılmış bir listesi verilmektedir.

Bilindiği gibi, Avrasya kıtasının engin bozkır genişliklerine yerleşmiş göçebe toplumların tarihini araştırmakta, tarih yazma geleneklerinin olmaması nedeniyle, komşu ve uzak yerleşik bölgelerde oluşturulan yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler önemlidir. Bu tür kaynaklar, farklı zamanlardaki Rus, İran, Arap, Çin ve diğer kaynaklar olarak sıralanabilir.

a. Rus Vakayinameleri

XIII. yüzyıldaki Moğol akınlarını incelerken Rus Vakayinameleri'nde geçen bilgiler en önemli kaynakların başında gelmektedir. Bunların bir bilgi kaynağı olarak değeri, anlatılan tarihi hadiseler zamansal açıdan yakın olması ile belirlenir. Elbette bu husus, bu kaynaktan yer alan verilerin objektif olarak anlatıldığını garanti etmez. Fakat vaka ve onun kaynaktaki yansıması arasındaki zaman aralığının önemi açısından, olaydan daha çok sonraki zamanda yazılmış kaynakların önceki kaynaklara dayanarak yazıldığını dikkate alarak, vakayinamelerin önemini yok sayamayız. Rus Vakayinameleri, Moğollar tarafından tertip edilen II. Kıpçak Seferi'nin ana aşamalarını izleme ve Moğol saldırılarının yönünü belirleme, ayrıca Rus topraklarının işgalinin sonuçlarını açıklama ve sonraki dönemde Rus knezlikleri ile Altın Orda arasındaki ilişkilerin ayrıntılı bir resmini çizme fırsatını sunmaktadır. Vakayinamelerin çeşitli ideolojik yönelimlerinin karşılaştırmalı bir analizi, olayların tarihlendirilmesini belirtmekte II. Kıpçak Seferi'nin nesnel bir tasvirini yeniden oluşturmamızı sağlar. Rus Vakayinameleri'nin temel araştırma kaynağı olarak kullanılması, tarih biliminin onları eleştirel bir şekilde analize edip, vakayinamelerde geçen bilgilerin güvenliğini değerlendirmede önemli bir deneyim kazanmasıyla kolaylaştırılmıştır.

Bu konudaki Vakayinameler üç ana gruba ayrılabilir. İlk olarak, bunlar Vladimir-Suzdal' Rusi'nin Vakayinameler külliyyatıdır. Bu bağlamda herşeyden önce “Lavrent'yev Vakayinamesi gelir”¹. Vakayiname, XIII. yüzyıla ait olayların tanımında, resmi Vladimir Büyük Knezliğinin Vakayinameleri'ne, Rostov şehrinin yerel kronolojisi ve diğer bazı bilgilere dayanarak 1305 yılına kadarki olayları anlatmaktadır. Bu vakayiname, Kuzeydoğu

¹ PSRL, I. 1926.

Rusya topraklarında Moğolların gelişiyle yer alan olayların en ayrıntılı tanımını ve Rus Knezlikleri'nin Moğollarla olan müteakip ilişkisini vermektedir. Sonraki zamanlarda ortaya çıkan Kuzeydoğu Rusya'nın önceki yılların bilgilerini korumuş Vakayinameleri de oldukça ilgi çekicidir: XV. yüzyılın Moskova Akademik Vakayinamesi, XV. yüzyıl sonundaki Moskova Vakayinamesi, XVI. yüzyıldaki Nikon Vakayinamesi vd.

İkinci olarak, Rusya'daki Moğol akınları ve genel olarak XIII. yüzyıl olaylarının incelenmesinde “Birinci Novgorod Vakayinamesi”² büyük önem taşımaktadır. Bu vakayiname, Kalka Nehri üzerindeki savaş³, Batu Han'ın Kuzeydoğu Rusya topraklarındaki işgali (araştırmacılar, kronolojinin bu bölümünde, bize ulaşmayan Ryazan kronolojisine ait bilgilerin korunduğunu varsayarlar), XIII. yüzyılın 50-60'lı yıllarındaki Moğolların Rus Knezlikleri'ne yönelik politikası, özellikle 1257 ve 1259 yılları arasında Moğollar tarafından Rus topraklarında gerçekleştirilen nüfus sayımı hakkında son derece değerli bilgileri içerir.

Üçüncü olaraksa, 1201'den 1292'e kadarki Galiçya ve Volyn' Knezlikleri'ndeki olayları tasvir eden Galiçya-Volyn' Vakayinamesini içeren, Güney Rus Vakayiname geleneğinin yansıdığı “İpat'yev Vakayinamesi”⁴ bu açıdan önemlidir. İpat'yev Vakayinamesinin bu bölümündeki bilgiler Daniil Romanoviç Galitskiy ve onun nesillerine yakın olayların çağdaşları tarafından yazılmasıyla dikkat çekicidir. İpat'yev Vakayinamesi, Kalka nehrindeki Moğollarla ilk çatışmalar, Batu Han tarafından Rus şehirlerinin tahrip edilmesi, XIII. yüzyılın 40-50'lerindeki güney Rus topraklarındaki siyasi durum hakkında ayrıntılı bilgi verir. İpat'yev Vakayinamesi, eski Rus edebiyatının seçkin bir anıtıdır ve ayrıntılar ve olayların gerçekçi tasvirleriyle doludur.

Aynı zamanda çalışmamızda Tipografskaya⁵, Tver'skaya⁶, Belorussko-Litovskaya⁷ Vakayinameleri'ndeki veriler ele alındı. Vakayinameler dışında Rusların meşhur “Slovo o polku İgoreve”⁸ destanında Kıpçaklar ve Ruslar arasındaki savaşlar, kültürel ve politik ilişkiler hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu kaynaklardan elde edilen veriler, Vakayiname bilgilerini büyük ölçüde tamamlar ve o dönemde Rusya'nın sosyo-politik düşüncesinde Moğol istilası algısını yeniden kurmamıza izin verir.

² PSRL, III. 1841, 2000.

³ Bk. Ek: 1

⁴ PSRL, II. 1871.

⁵ PSRL, IX. 1921.

⁶ PSRL, XV. 1965.

⁷ PSRL, XVII. 1907.

⁸ Gud'z'-Markov, 2005.

b. Farsça Kaynaklar

Bu kaynaklar grubunda ilk sırada Reşidüddin Fazlullah'ın “Câmi'ut-Tevârih” adlı İran'daki Hülâgü, Gazan ve Olcaytu dönemlerindeki klasik eseri, Moğol İmparatorluğu'nun ve uluslarının tarihini incelemekte önemli bir kaynak sayılır. Cüçi Ulusu hakkındaki bilgiler “Cüçi Han'ın Anlatımları” başlıklı kısımda sunulmakta olup, Türk ve Moğol kabileleri hakkında bazı ek bilgiler ise Ögedey, Kubilay, Hülâgü Hanlar ve onların mirasçıları ile ilgili tarihinde anlatılmaktadır. Reşidüddin'in bu eseri, dünyanın çeşitli dillerine çevrilmiş ve yaygın olarak tanınmaktadır⁹.

Cüçi Ulusunun ilk dönemine ait bilgiler, Cüzcanî'nin “Tabakât-i Nâsirî” ve Ata Melik Cüveynî'nin “Tarîh-i Cihângüşâ” adlı eserlerinde yer almaktadır. Her iki tarihçi de Kıpçak seferlerinin çağdaşları sayılmaktadır. Vassaf'ın 1312 yılında yazdığı “Tarih-i Vassaf” adlı eseri, Cüveynî'nin çalışmalarının devamı niteliğindedir. Vassaf, Reşidüddin okulunun bir temsilcisi olup, onun himayesine girmiştir. Hicri 710 yılına kadarki olayların tarihini kapsayan bu eserin ilk dört kısmı, Olcaytu Sultan'a ve Onun Veziri Reşidüddin'e sunulmuştur. 1328 yılında yazılan beşinci kısmı ise, Cengiz Han, Cüçi Ulusu, Çağatay Ulusu tarihinin özetini içerir. Altın Orda tarihi ile ilgili bu tarihçilerin verileri V. G. Tizengauzen, A. A. Romaskeviç ve J.A. Boyle'nin çevirilerinde yer almaktadır¹⁰.

c. Çince Kaynaklar

XIII. yüzyıldaki Moğollar hakkında bilgi veren Çin Kaynakları, son derece değerli kaynaklar arasında zikredilir. Bu kaynaklar, araştırmacılara yalnızca Çin ve Moğol halklarının tarihi hakkında kapsamlı bir malzeme sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda Farsça ve Arapça Kaynaklarda yer alan Moğollar ve Orta Asya'nın diğer halkları hakkındaki bilgileri büyük ölçüde tamamlar ve açıklığa kavuştururlar. Buna ek olarak, XIII. yüzyılın ikinci yarısından sonraki Çin'deki Moğol hükümdarları hakkındaki ayrıntılı veriler sadece Çin Kaynaklarında bilinmektedir. Ayrıca, bazı Çin tarihçilerinin Moğolları savaşçı kimliğiyle tanımamış olması nedeniyle onların Moğollar hakkında daha açık ve objektif bir açıklama sunabildiklerini belirtmek gerekir.

Çalışmamızda ele alınan Shao Hung'un “Meng Ta Pei Lu” adlı eserinde¹¹, Moğol-Tatarların tüm hayat yönleri kısaca anlatılıp, detaylı açıklama verilmiştir. Bu kaynak, “Moğol İmparatorluğu Tarihi” hakkında sistematik şekilde bilgi veren ilk kaynak olması açısından önemlidir. 1221 yılında Shao Hung Yan Jing'deki (çağdaş Pekin) Cengiz Han'ın Valisi

⁹ Raşid ad-din, 1946: 1958, 1960.

¹⁰ Tizengauzen: 1941.

¹¹ Shao Hung: 2012.

Muhali'nin Ordası'nı ziyaret edip, burada görüp duyduklarını kaleme almıştır. “Meng Ta Pei Lu'de” genel olarak Moğolların menşei, askeri teşkilatı, devlet özellikleri, ayrıca Çin'deki Moğol diplomatik faaliyetleri, Moğollar arasında ticaretin gelişmesi hakkında bilgiler bilinmektedir. Özellikle bu eserde yer alan etnografik bilgiler son derece değerlidir.

II. Kıpçak seferinden kısa bir süre önceki Moğol Devletinin ve Moğol ordusu hakkında tafsilatlı bilgiler veren bir önemli kaynak da, Peng Da Ya ile Xiu Ting'in kaleme aldıkları “Hei Ta shi lu”¹² eseridir. Bu eser, Kuzey Çin'e seyahat eden Song Hanedanlığı elçilerinin notlarını oluşturur. Bu çalışma üzerinde araştırma yapan Wang Guo Wei (1877-1927), Peng Da Ya'nın 1233 yılında, Xiu Ting ise 1235-1236 yılında seyahat ettiğini yazmıştır. Onların Moğol silahları ve savaş taktikleri, Moğollar tarafından şehirlerin kuşatılması ve askeri seferleri hakkında verdiği bilgiler önemli sayılır. Ayrıca, “Hei Ta shi lu'da”, Moğolların menşei, kültürü, örf ve adetleri, günlük hayatına dair bilgilerin “Meng Ta Pei Lu”ya göre daha detaylı biçimde verildiğinin altını çizmek gerekir.

d. Seyahatnameler

Diğer kaynaklar grubunu XIII. yüzyıldaki Batı Avrupalı ve Arap gezginlerin ve misyonerlerinin kayıtları oluşturur.

Fransisken Keşiş Plano Carpini Johannes 1245–1247 yılları arasında Papa IV. İnnocentus'un emriyle Moğollara elçi olarak gönderilmiştir. Plano Carpini seyahatnamesinde Moğolistan'ın coğrafi konumu ve Moğol İmparatorluğunun devlet sistemi, Moğolların tarihi, gelenekleri, dini fikirleri ve askeri sanatı üzerine topladığı materyalleri sistematik bir şekilde anlatmıştır. Carpini, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'a giderken Kiev'i ziyaret etmiş, Rus Prensleri Daniel Romanoviç Galitskiy ve Büyük Vladimir Knezi Vladimir Yaroslav Vsevolodoviç Vladimir ile bir araya gelmiş ve Moğolların işgalinden sonraki Rus topraklarının durumu, Rus prenslerinin ve Moğol hanlarının siyasi ilişkileri hakkında çok değerli bilgiler toplamıştır. Bu açıdan Moğol seferlerinin boyutlarını ve gerçek resmini Avrupa'ya ilk kez Plano Carpini'nin tanıttığı düşünülebilir. Çalışmamızda Carpini seyahatnamesinin Rusça tercümesini kullandık¹³.

Fransisken Keşiş Rubruklu William, 1253-1555 yıllarında Fransız Kral IX. Louis tarafından Moğollara diplomatik bir seyahat yapmıştır. William, Batu Han'ı, onun oğlu Sartak'ı ve son olarak Karakurum'daki büyük Han Mengü Han'ı ziyaret etmiştir. William'ın Moğolların Büyük Hanına Seyahat¹⁴ adlı eserindeki kayıtları Carpini'nin seyahatnamesine

¹² Peng Da Ya ve Xiu Ting, 2012.

¹³ Carpini, 2005.

¹⁴ Rubruk, 2001.

göre daha sistematiktir ve daha çok seyahat günlüğünü hatırlatmaktadır. William'ın eseri, XIII. yüzyılın ortalarında Moğolların yaşamı ve gelenekleri, Moğol İmparatorluğunun farklı uluslarındaki durumları ve hükümdarları, Orta Asya'daki Rus, Macar, Alman, vb. esirler hakkındaki en değerli bilgileri içermektedir.

Venedikli tüccar Marco Polo'nun "Seyahatnamesi"¹⁵, yukarıdaki gezginlerin kayıtlarıyla kıyasla, genel olarak ve özellikle de Doğu Avrupa'daki Moğol seferlerinin tarihi hakkında nispeten az bilgi içermektedir. Kitabın konumuzla ilgili esas niteliği, XIII. yüzyılın sonlarındaki Moğol Devletlerinin veher şeyden önce, Marco Polo'nun Moğol İmparatoru Kubilay'ın hizmetinde 17 yılını harcadığı Orta Moğolistan ve Çin'deki Yuan İmparatorluğu hakkında vermiş olduğu eşsiz bilgilerdir.

Ortaçağ Arap coğrafya edebiyatının ilginç eserlerinden biri, İbn Battuta'nın (1304-1377) seyahatnamesidir. Bu kaynak Doğu Avrupa ve Orta Asya'nın Türk bölgelerinin nüfus ve devlet yapısı hakkında ilginç ve kapsamlı bilgiler içermektedir. İbn Battuta tüm Müslüman ülkelerini gezmiştir. Altın Orda Hanı Özbek Han'ın sarayını ziyaret eden İbn Battuta, Altın Orda ile ilgili, özellikle onun ekonomik, etnografik ve kültürel hayatı hakkında kapsamlı bilgiler vermiştir. İbn Battuta'nın seyahat notları bilgi açısından çok zengindir, kısa ve objektiftir. Yine de onun seyahatnamesinin İbn Cüzey el-Kelbî tarafından kaleme alındığını unutmamak gerekir. İbn Battuta kayıtları ilk kere 1808 yılında gezginler Zetsen ve Burkhardt tarafından keşvedilip, onlar sayesinde bu elyazması Avrupa'ya getirilmiş ve metin bilimadamlarının araştırmaları için erişilebilir hale gelmiştir. Çalışmada eserin Rusça tercümesini kullandık¹⁶.

Ahmed İbn Fadlan'ın Seyahatnamesi X. yüzyıl Doğu Avrupa tarihi hakkında bilgi veren son derece önemli bir kaynaktır. İbn Fadlan Abbasi Halifesi el-Muktedir'in emriyle İtil Bulgarları'nı ziyaret etmiştir. Onun yolculuğun ayrıntılı bir açıklaması Kıpçaklar, Guzlar, Başkurtlar, Bulgarlar ve Hazarlar hakkında birçok eşsiz etnografik bilgileri içermektedir. Buna ek olarak İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının İslamiyet'i kabullendiklerini ve onların cenaze ayinlerinin ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. İbn Fadlan'ın seyahatnamesi 1920'lerde Prof. Dr. A.Zeki Velidî Togan tarafından Meşhed'deki İmam Ali ibn-Rıza'nın mezarlığındaki kütüphanede (İran) keşfedilmiştir. Çalışmamızda bu eserin İ. Yu. Kraçkovskiy tarafından yayınlanana çevrisi kullanılmıştır¹⁷.

¹⁵ Polo, 1955.

¹⁶İbn Battuta, 2000.

¹⁷İbn Fadlan,1939.

e. Moğolca Kaynaklar

XIII. yüzyılda Moğol seferlerinin tarihi hakkında Moğol kaynakları önemli bilgiler içermektedir. Bu konuda ilk sırada devrinin Moğol tarihinin Moğolca tek eseri olan “Moğolların Gizli Tarihçesi”ni belirtmek gerekir. Bu değerli kaynak, XIX. yüzyılda Rus araştırmacısı Pallady Kafarov tarafından keşfedilip, ilim âleminin kullanımına sunulmuştur. Bu kaynağın tam Rusça tercümesi ilk olarak 1941’de S. A. Kozin tarafından yayınlanmıştır¹⁸. Bu kaynaktaki verileri ilk başta “Altan Tobçi”¹⁹ (Çalışmamızda Moğolların Gizli Tarihçesi’ne benzer bilgileri içeren bu kaynağın Rusça çevirisi kullanıldı) olmak üzere diğer Moğol kaynakları ile eşleştirilerek yapılmıştır. “Moğolların Gizli Tarihçesi” kayıtlarda sadece Moğol dilinde Çince hiyeroglifler transkripsiyonunda muhafaza edildiğini unutmamak gerekir. Bu, kaynak ile çalışmayı büyük ölçüde zorlaştırmaktadır; kaynağın doğru bir şekilde anlaşılması hem diğer dillere çevrilmesi, henüz tamamlanmamış orijinal Moğol metinlerinin yeniden inşasına bağlıdır. Bu nedenle, “Moğolların Gizli Tarihçesi” verilerinin analizi, araştırmacıların önerdiği çeşitli çeviri seçeneklerini ve anlamsal incelemeleri dikkate almayı gerektirmektedir. Çoğu araştırmacıya göre, bu eser Ögedey Han’ın sarayında 1240 yılı civarında derlenmiştir. Sadece Moğol asaletinin üst tabakası için tasarlanmıştır olduğu için “gizli” olarak adlandırılmıştır.

“Moğolların Gizli Tarihçesi” Moğol İmparatorluğunun kuruluş tarihi, Cengiz Han’ın biyografisi ve onun hükümeti ve askeri düzenlemeleri, II. Kıpçak seferi için karar verildiği 1235 yılındaki Kurultay, Moğol ordusunun örgütlenmesi, Moğolların seferleri, fethettikleri halklar üzerindeki politikaları vs. hakkında çok değerli bilgileri içerir.

f. Ermenice Kaynaklar

Ermeni tarihçisi Kirakos Gangzaketsi²⁰, eserinde anlatmış olduğu XIII. yüzyıl olaylarının çoğunun görgü tanığıdır. Gangzaketsi, “Ermeni Tarihi” adlı eserinde II. Kıpçak seferi arifesinde, Transkafkasya ve Ermenistan’ın durumu, Moğolların ilk baskınları, vergi politikaları, fethedilen ülkelerin Moğollarla ilişkileri, bu ülkelerdeki iç savaş mücadelesi hakkında güvenilir bilgileri vermektedir. Bu çalışma Moğolların sosyal yapısı, yaşamları, gelenekleri, hatta görünüşleri ve dilleri hakkında en değerli materyalleri içermektedir. Ayrıca bu eser, sadece Ermenistan’ın ve tüm Trans Kafkasya’nın değil, aynı zamanda söz konusu dönemin Ortadoğu ülkelerinin politik tarihine dair gerçekleri içermektedir.

¹⁸Kozin, 1940.

¹⁹Altan Tobçi, 1973.

²⁰Gangzaketsi, 1976.

Genel olarak Ermeni tarihçiliğinde, Moğol seferleri ve Altın Orda dönemi oldukça geniş bir eser listesi ile temsil edilmektedir. Günümüze Sebastatsi, Stepanos Episkop, Smbat Sparapeta vs. kronolojileri ulaşmıştır. Bu kronolojilerdeki Moğollar ve Altın Orda tarihi ile ilgili kısımlar, A . G. Galstyan tarafından Rusça'ya tercüme edilip, “Armyanskiye istočniki o mongolah”²¹ adlı kitapta yayınlanmıştır. XIII. yüzyıldaki Ermeni tarihçilerinin verdiği bilgiler, Kafkasya bölgesinde Moğol fetihlerinin bir resmini çizerek, Rusça, Arapça ve Farsça kaynaklardaki coğrafi ve tematik boşlukları doldurmaktadır.

g. Türkçe Kaynaklar

Yazılı kaynakların diğer grubunu XVI-XVII. yüzyıllardaki Türk dilli eserler oluşturur. Söz konusu eserler arasında Ötemiş Hacı'nın “Cengizname”ve Ebu'l- Gazi Bahadır Han'ın “Şecere-i Türk” eserleridir. Aynı zamanda, bu kaynaklar sözlü kaynaklar külliyatına dâhil edilir (V. P. Yudin'e göre), çünkü bunların hepsi Deşt-i ve Kıpçak'ın göçebe halklarının sözlü tarihyazım geleneğinin bilgilerini emdiler. Bu kaynaklar V. P. Yudin tarafından iyi incelenmiştir. İki kaynak da araştırmacılar için oldukça erişilebilirdir.

“Cengizname” Cengiz Han ve Cengizlilerin saltanat dönemini kapsayıp (XIII-XIV yy.), Batu Han'dan Toktamış Han dönemine kadarki Altın Orda Hanları hakkındaki bilgileri içermektedir. “Cengizname”nin transkripsiyonu ve çevirisi, kendi tarihsel ve metinsel araştırmalarıyla V. P. Yudin tarafından yayınlanmıştır²². 1664 kaleme alınmış“Şecere-i Türk” eseri, genel olarak XVI ve XVII. yüzyıl Türkistan tarihini anlatıp, Cengiz döneminden sonraki Moğol tarihini de içermektedir. Konumuzla ilgili Deşt-i Kıpçak ve Kıpçaklar hakkında bilgileri de barındırmaktadır. Kaynak birçok dile çevirilip, yayınlanmıştır. Çalışmamızda eserin Türkçe metnini kullandık²³.

h. Arapça Kaynaklar

Ele alınan kaynaklar tarihi ve coğrafi çalışmalar, belgesel koleksiyonlar, ansiklopedik yazılar vb. olarak bir dizi kategoriye ayrılabilir. Moğol akınlарının çağdaşı olan İbnü'l-Esir (556-632/1160-1234), Hilafet ve İslam ülkelerinin dünya tarihi üzerine “el-Kâmil fi't-Târih” adlı çalışmayı kaleme almıştır. Genel olarak görgü tanığı olduğu görüşmeler ve söylentiler temelinde yazılmış bir eser olmasına rağmen bu çalışma, Moğol seferlerinin tarihini incelemek açısından büyük bir önem taşımaktadır. Çalışmamızda B. L. Hamidulin tarafından

²¹Galstyan, 1962.

²²Utemiş-hadci, 1992.

²³Ebu'l Gazi Bahadır Han, 2009.

derlenmiş “İz glubını stoletiy” başlıklı kitapta bulunan Altın Orda Tarihi ile ilgili İbnü'l-Esir kayıtlarının Rusça çevrisini kullandık²⁴.

1258 yılında Moğollar tarafından Bağdat'ın fethinden sonra, siyasi ve dini merkez Mısır'a taşınmıştır. Bu yeni durum, tarih yazıcılığının, özellikle onun tarih ve coğrafya bilgisine geniş bir yer verilen ansiklopedi türünün gelişmesine yol açmıştır. Ansiklopedilerin yazarları, idari görevlerin başarılı bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla çalışmalarını tüm bilgi alanlarında el kitapları şeklinde yapan üst düzey yetkililer olmuştur. Devlet işleri hakkında donanımlı ansiklopedi yazarlarının kendi eserlerinde arşiv malzemelerini yaygın olarak kullanmaları, bu eserlerin değerini arttırmıştır. XIII-XV. yüzyıllar arasında Deşt-i Kıpçak'ta meydana gelen olayların kronolojisi hakkında önemli bilgiler veren bu kaynak grubunda Nüveyrî, el-Ömerî, İbn Haldun, İbn Hurdâdbih, İbn-Havkal, el-Makdisî, Ebu Said Gerdizî, İbn-i Cübeyr'in eserleri bulunmaktadır. Çalışma sırasında Tizengauzen'in “Sbornik Materialov Otnosyaşihsy k İstoriyi Zolotoy Ordı”²⁵ ile “Obrazovaniye Zolotoy Ordı”²⁶ başlıklı Tatar tarihçilerinin kolektiftik çalışmasında yer alan Altın Orda ve Kıpçaklar tarihi ile ilgili bu tarihçilerin Rusça çevrileri kullanıldı.

1. Arkeolojik ve Nümismatik Kaynaklar

Arkeolojik ve nümismatik malzemeler, Ortaçağ devletlerinin mali, ekonomik, kültürel, günlük ve politik tarihi hakkında zengin bilgi içermektedir. Nümismatik malzemeler üzerinde çalışılan eserler, XIII. yüzyıldaki Altın Orda sikkelerinin tarihinin incelenmesini, yani Altın Orda devletinin oluşum ve gelişiminin ilk dönemini kapsamaktadır. Altın Orda nümismatiğindeki bu yüzyılın, çok sayıda boşluk ve çözümlenmemiş konuları içeren en az çalışılan dönem olduğuna dikkat etmek gerekir.

Altın Orda nümismatiğinin kurucusu, H. M. Fren'dir (1772-1851). Fren, 1832 yılı yayınlanan “Monetı hanov ulusa Djuçieva ili Zolotoy Ordı”²⁷ adlı kitabı Altın Orda paraları hakkında yazılan ilk kitap olma özelliğini taşır. Bunun akabindeki çalışmalar ise, A. V. Tereşçenko²⁸, A. G. Muhamadiyev²⁹, S. A. Yanina³⁰, G. A. Fyodorov-Davıdov³¹, A. Z. Singatullina³² gibi araştırmacılar tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmamızda yer alan arkeolojik ve nümismatik kaynaklardaki verileri, bu araştırmacıların özel çalışmalarının

²⁴Hamidulina, 2000.

²⁵Tizengauzen, 1884, 1941.

²⁶Gatin, vd., 2008.

²⁷Fren, 1832.

²⁸Tereşçenko, 1853.

²⁹Muhamadiyev, 2005.

³⁰Yanina, 1954.

³¹Fyodorov-Davıdov, 1958, 2003.

³²Singatullina, 2003.

sonuçlarından elde edilmiştir. Belirtmemiz gerekir ki, İtil bölgesinde bol miktarda Altın Orda dönemine ait sikkeler ve çok sayıdaki arkeolojik malzeme bulunmakta olup, her geçen yıl yapılan yeni keşiflerle sayıları artmaktadır.

B. Kıpçak Adı ve Deşt-i Kıpçak

Yazılı kaynaklara göre XII. yüzyılın başlarında Dnyester'den Orta İrtiş boyuna kadar uzanan büyük bozkırın ana kısmı, Doğu ülkelerinde Deşt-i Kıpçak, Rusya'da Polovets Sahası ve Batı ülkelerinde Kumania şeklinde adlandırılmıştır³³. Farsça'da "Kıpçak Bozkırı" anlamına gelen Deşt-i Kıpçak terimi, X-XI. yüzyıllardan itibaren İrtiş'ten Tuna'ya kadar uzanan sahayı belirten coğrafi bir isim olarak bilinmekte olup, zamanla kısaltılmış şekliyle "Kıpçak" olarak kullanılmıştır³⁴. Deşt-i Kıpçak'ın kesin sınırlarını çizmek, sadece XII. yüzyılda bu hususta bilgi veren tarihçi ve coğrafyacıların nicelik anlamında yetersizliğinden değil, çağdaşlarının bile kesin olarak sınırlar hakkında bilgi vermemeleri nedeniyle çok da mümkün görünmemektedir. Fakat Güneydoğu Avrupa sınırlarından Dnyeper'e kadar, güneyde Kırım, kuzeydoğuda Orta İtil'den Bulgar'a, güneydoğuda ise İtil'e kadar uzanan yerler, Kıpçak dünyasının Avrupa kısmı olarak kaynaklara yansımıştır.

Genel olarak, Deşt-i Kıpçak'ın sınırları Moğolların, daha sonra özellikle de Dominiken ve Fransiken gezginlerinin gelişinden sonra belirlenmiştir. Onlar, II. Kıpçak Seferi sırasındaki Deşt-i Kıpçak topraklarının sınırlarını saptamışlardır. 1246'da Plano Carpini bizzat kendisi Dnyeper, Don, İtil ve Yayık'ın (Ural) yani dört ana nehrin bulunduğu Deşt-i Kıpçak topraklarının tamamını dolaşmıştır³⁵. Carpini, Deşt-i Kıpçak sınırlarını tam olarak şöyle dile getirmiştir: "*ve yukarıda bahsedilen topraklar çok geniş ve uzun*"³⁶. Plano Carpini Deşt-i Kıpçak'ın doğu sınırlarını belirtmemişken, yolculuk sırasında onun yanında bulunan Benedictus Polonus'un kendi yazılarında Deşt-i Kıpçak'ın doğu sınırının, Kangit topraklarının başladığı Yayık Nehri olduğunu açıkça belirtmesi dikkate alınmalıdır³⁷. Fransiken gezgin Rubruklu William, bu Kangitler'in Kıpçaklar ile ilişkili olduğundan bahsederek, Hazar Denizi'nin kuzeyinde bir çölün olup, orada eskide Kanglı diye adlandırılan Kıpçaklar'ın yaşadıklarını vurgulamıştır³⁸.

Doğal olarak, Deşt-i Kıpçak veya Kumania çeşitli kaynaklarda farklı bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak tüm bölge olarak Rus ve Batı kaynakları Kumania'nın batı

³³ Estigneev, 2010. 11.

³⁴ Arslanova, 2002:194-199.

³⁵ Carpini, 2005: 107-108.

³⁶ Carpini, 2005: 112.

³⁷ Vášáry, 2007: 21.

³⁸ Rubruk, 2001: 218.

kısımlarını belirtirken, Müslüman kaynaklar Deşt-i Kıpçak'ın doğu kısımlarını ima etmiştir. Kaynaklarda geniş Deşt-i Kıpçak bölgesindeki farklı bölgelerin belirtilmesi, bu kaynakların ait olduğu bölgeye ve döneme bağlı olarak değişmiştir. Örneğin XIII. yüzyılın başında, Dominiklerin Kuman misyonları Karpat Havzasının doğusuna doğru yola çıktığında, Kumania ağırlıklı olarak günümüz Valahia ve Moldovya'nın topraklarındayken, doğudaki sınırları belirsiz olmuştur³⁹.

XI. yüzyılda İrtiş ile Yayık Nehirleri arasında varlığını sürdüren Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyine doğru göç ederek, Karpat Dağlarına kadar ulaşmışlardır⁴⁰. Önceden Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki geniş topraklar "Deşt-i Hazar", Sir-Derya Nehrinden Yayık boyuna kadar uzanan bozkırlar ise "Oğuz Memleketi" diye belirtilmişken, XI. yüzyılın ortalarından Deşt-i Kıpçak diye adlandırılmaya başlamıştır⁴¹. Mustafa Kafalı Deşt-i Kıpçak bölgesinin sınırlarını Moğolların bu bölgelere gelmeden önce ve sonraki olmak üzere şu şekilde tasnif etmiştir:

"Deşt-i Kıpçak XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ilk yarısına yâni Moğol istilâsına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Kıpçaklar'ın esas yayılma merkezinin İrtiş ve Yayık ırmakları arasında olması hasebiyle Deşt-i Kıpçak, doğuda İrtiş Irmağı'ndan başlamaktadır. Batı Sibirya'yı, Hazar Denizi'nin ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları da içine aldıktan sonra Deşt-i Kıpçak'ın batıdaki sınırı Karpat Dağlarına dayanmaktadır. Deşt-i Kıpçak, güneyde Kırım'ı içerisine alarak Kuzey Kafkasya'daki Kuban ve Terek ırmakları hudud olmak üzere Hazar Denizi'ne, Aral Gölü'ne ve oradan da Sir-Derya boylarına kadar uzanmaktaydı. Deşt-i Kıpçak'ın hududları, Cuci Devleti zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı'nı Kuban ve Terek ırmakları'ndan Derbend'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezmi ülkesini de içine alarak genişlemiştir"⁴².

Kimeklerin Batı kolunu oluşturan Kıpçakların, XI. yüzyılın başında batıya doğru hareket ederek İrtiş ve komşu güney bölgelerinin orta akımı sınırları içine Peçeneklerin yerine gelmeleriyle⁴³ XI. yüzyıldan itibaren önceden Oğuz Bozkırı anlamını veren "Mufazat el-Guzz" yerine artık Kıpçak bozkırı anlamını veren "Deşt-i Kıpçak" ismi kullanılmıştır. Ayrıca, XI. yüzyılın ortalarında Kıpçak gruplarının bir kısmı Güney Rusya ve Karadeniz bölgesinden Bizans sınırlarına kadar göç etmeleri neticesinde, Deşt-i Kıpçak bölgesi, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁴⁴. İki bölge arası İtil Nehri boyunca sınırlanmıştır⁴⁵. Batı Deşt-i Kıpçak

³⁹ Vászary, 2005: 7.

⁴⁰ Kurat, 1937: 224.

⁴¹ Yakubovskiy, 1992: 3.

⁴² Kafalı, 1971, 11-12.

⁴³ Arslanova, 2002: 193.

⁴⁴ Kumekov, 2002: 776.

⁴⁵ T. İ. Sultanova'ya göre, Doğu ve Batı Deşt-i Kıpçak arası Ural Nehriyle sınırlanmıştır. Doğu Deşt-i Kıpçak'ın sınırları doğuda İrtiş, batıda Ural, kuzeyde Tobol, güneyde Balkaş Nehirleriyle sınırlanmıştır. (Bk: Klyashorniy

bölgesi, Rus kaynaklarında XI. yüzyıldan XII. yüzyılın ortalarına kadar “Polovetskoye Pole”, Orta Çağ’daki Bizans ve Avrupa yıllıklarında “Komanya” adını taşımaktadır⁴⁶. Orta Çağ’ın Rus ve İslam kaynaklarında Deşt-i Kıpçak bölgesi olarak “doğuda Altay’dan batıda Karpat Dağlarına” kadarki bölge belirtilmiştir⁴⁷.

Deşt-i Kıpçak asırlar boyunca farklı Türk kabilelerine ev sahipliğini yapmıştır. Bu kabileler Arap ve Fars kaynaklarında Kıpçaklar, Rus kaynaklarında Polovetsler, Bizans ve Batı Avrupa kaynaklarında Kuman adıyla geçmektedirler. Her ne kadar Güneydoğu Avrupa topraklarında Kıpçakların ortaya çıkışları ile ilgili tespitler Rus tarih camiasında ele alınmış olsa da, kesin bir tarihi belirlemek oldukça zor olmuştur. Markvart, 1120-1121 tarihinden başlayarak Kıpçakların Gürcüler ile Kafkasya’daki Müslümanlara karşı birlikte hareket ettiğine değinmiş ve onların önemli bir siyasi güç olarak görüldüğünün altını çizmiştir. Lavrent’evskiy Vakayinamesi’ne göre, Ruslar’ın Kıpçakların katılımıyla göçebelerle gerçekleşen ilk karşılaşmaları 1054 yılında gerçekleşmiştir⁴⁸. Dolayısıyla Rus Vakayinamelerinde Kıpçaklarla ilgili bilgiler, XI. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanılmaya başlanmıştır.

“Kıpçak” adının ortaya çıkışı özellikle VIII. yüzyılın ortalarına doğru denk gelmektedir. Bu isim, “ilk kez Uygur Kağanı Eltemiş Bilge Kağan’ın adına dikilmiş olan” (747-759) Selenge Yazıtı’nda “Türk-Kıpçak” olarak belirtilmiştir⁴⁹. Bu yazıttaki “*Türk Kıpçaklar bizim üzerimizde hüküm sürerken 50 yıl...*”⁵⁰ diye geçen alıntıda, Türkler’in ve belirli bir süre onlara bağlı olan Dokuz Oğuzların (Uygurlar) ülkesinde Türk ve Kıpçak grubunun hüküm sürdüğünden bahsedilmiştir. Kıpçak Kabileleri eski Türk devlet geleneklerinin mirasçıları olmuştur. Bu durum, Kıpçaklarda da Elbörülü Boyu’nun bulunması Eski Türklerde A-shih-na), devletin bir merkez ve kanat olarak bölünmesi⁵¹, Kıpçaklar’da ve Kimekler’de eski Türk unvanlarının (şad-tutuk, baigu, hakan) bulunmasıyla izah edilebilir⁵².

Kıpçak ismine gelince, bu isim Kıvcak kelimesinden türemiştir. Zamanla “Kıfçak, Hıfçak, Hıfçah” gibi farklı isimlerle dile getirilmiştir. Örneğin Kaşgarlı Mahmud’un *Divan-ü Lugati’t- Türkadlı* eserinde, Kıpçaklar “Kıfçak” adıyla yirmi Türk kabilesinden birisi olarak geçmiştir⁵³.

S. G., Sultanov T. İ. Gosudarstva i narodu Evraziiskih stepey. Drevnost’ i srednevekov’e. Sankt-Peterburg.: Peterburgskoye Vostokovedeniye, 2004: 2-e izd., s. 218).

⁴⁶ Ahincanov, 2014: 27.

⁴⁷ Fahreddin, 2003: 89.

⁴⁸ PSRL, I, 1910: 158.

⁴⁹ Klyashorniy, 1986: 162.

⁵⁰ Klyashorniy, 2017: 140.

⁵¹ Kumekov, 2003: 74-77.

⁵² Kumekov, 1972: 129.

⁵³ Kaşgarlı Mahmud, 2015: 10.

Kıpçak isminin ortaya çıkışı ile ilgili çok sayıda efsaneler de günümüze kadar ulaşmıştır. Bununla ilgili S. G. Klyastorniy şunları aktarmaktadır: *“Uzun süre geçmiştir. Kıpçak isminin ortaya çıkış nedenleri unutulmuştur. Çok sayıda Uygur kabilesinin bulunduğu Dokuz Oğuz Birliğinin arasında etnonimi açıklamak için, yeni bir efsane doğmuştur”*⁵⁴. Bu efsanelere göre, efsanevi Kıpçak kendisini “Uygur Kağanı” olarak adlandıran Oğuz Kağan’ın askeri ortaklarının birinin oğludur. Onların toteminin ve koruyucusunun “gri kurt” olması ve efsaneye göre kendi beklerini oğuz kabilelerinin etnonimi ile adlandırması, Orta Asya’daki kabilelerin ve halkların ortaçağ tarihinin başlangıcında Türk kabilelerinin tarihsel öneminin gerçek bir yansımasıdır.

Reşidüddin tarafından aktarılan Oğuz Kağan Destanı’nda Kıpçaklar 24 Oğuz Boyu’ndan birisi olarak zikredilir. Ayrıca bu destanda Kıpçak kabilesinin Oğuzlar’a katılıp, onlarla karışmış halklardan geldiği söylenmektedir⁵⁵. Oğuz Kağan’ın Kıpçak adını vermiş olduğu efsanevi çocuk bir ağacın çukurunda bulunmuştur. Bu da onun adına yansımıştır. Bu kelime, Türkçede “içi çürümüş ve oyulmuş bir ağaç” anlamına gelen “kobuk” kelimesinden türetilmiştir⁵⁶.

Ebu’l Gazi Bahadır Han Kıpçak kelimesinin anlamını şöyle göstermiştir:

*“Eski Türk dilinde Kıpçak içi boş ağaç demektir. Bugünkü şive ile içi oyuk ağaca “Çıbcak derler, zaman içerisinde “kaf “çe” ye dönüşmüştür. Kıpçak Oğuz’un yanında büyüdü, delikanlı olunca Uruslar yani Ruslar, Ulahlar, Macarlar ve Başkırtlar henüz hâkimiyet altına alınmamıştı. Oğuz, Kıpçak’a gereği kadar asker vererek onu Don ve İtil ırmakları havalisine göndermiştir. Kıpçak, orada üç yüz yıl hüküm sürdü, bütün Kıpçak ili onun neslinde gelmektedir”*⁵⁷.

Gördüğümüz gibi, kelimenin eski anlamı somut bir nesne olarak “boş, çürümüş bir ağaç” anlamına gelmeye başlamıştır. Oğuz Kağan Destanı’nın başka bir vesiyonuna göre, Kıpçak adlı bir çocuğun doğumundan önce yaşanan olaylar, “ağaçların çok olduğu” topraklarda gerçekleşmiştir. İrmaktan geçmek için Oğuz Kağan ağaçları kesmeyi emretmiştir. Geçiş sırasında, ağaçlardan yapılmış bir sal üzerinde doğmuş bir çocuğa *“Ah, sen de benim gibi bir Han ol, senin ismin Kıpçak olsun”*⁵⁸ diye iddia etmiştir.

Reşidüddin’in Kıpçaklar ile birlikte ormanda yaşayan insanlardan bahsetmesi ilginçtir. O, “Ağaç-Eri” halkı adıyla bilinmektedir⁵⁹. Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz açıklamalarda,

⁵⁴Klyastorniy, 1986:161.

⁵⁵Raşid ad-din, 1952: 83.

⁵⁶Raşid ad-din, 1952: 84.

⁵⁷Ebu’l Gazi Bahadır Han, 2009: 27.

⁵⁸Radlov, 1893: 25.

⁵⁹Raşid ad-din, 1952: 123.

Kıpçakların ortaya çıkışı ve ağaçların görünümü arasındaki bağ, dikkat çekicidir. Bu durum Kıpçakların kökeninde ağaç ve ormanın önemli bir özelliğe sahip olduğu anlamına gelmektedir. Belirli bir insanın kökeniyle ilgili eski etnografik efsanelerde hikâyenin her ayrıntısının gizemli bir genetik altyapısı, her özellikte belirli bir etnik grubun yaşamından gerçek olayların şifrelenmiş bir ipucusu vardır. Kıpçakların etnik gelişiminin en erken dönemleri hakkındaki efsanelerde, ağaç ve ormanın ısrarlı bir şekilde belirtilmesi Kıpçakların ormanlı-bozkırlı bölgede olduğu varsayımını ortaya koymaktadır.

Oğuz Kağan'ın İt-Barak Kabilesi üzerine yaptığı başarısız seferi sonrasında Oğuz Kağan savaşın gerçekleştiği yerden iki büyük nehrin aktığı yere kaçmıştır. Oğuz Kağan iki nehrin akışının olduğu adada yerleşmiştir ve oradaki ağaç oyuğunda bir çocuk dünyaya gelmiştir. Açıkçası, çocuğun doğum yerini ve dolayısıyla Kıpçak kabilelerinin ilk yerini belirlemek için, öncelikle it-barak adlı halkın yaşadığı alanı belirlemek gereklidir. Efsaneye göre, it-baraklar “Hitay tarafında ...erişilemez dağlarda” yaşamışlardır⁶⁰.

Arapça ve Farsça kaynaklarda Kıpçaklar hakkında İbn Hurdâzbih tarafından Türk halkları listesinde şu bilgiler verilmiştir: “*Türklerin Ülkesi: Toguz Oğuzlar, en büyüğüdür ... Çin, Tibet ve Karluklarla, sonra Kimekler, Guzlar, Jigirler, Peçenekler, Turgeşler, Azgişler, Kıpçaklar ve Kırgızlarla sınırlanmıştır*”⁶¹. Bu kabilelerin listesini kullanan tüm araştırmacılar, İbn Hurdâzbih'in IX. yüzyılda halk listesini derlemesine rağmen, onun zamanından biraz daha önceki, X. yüzyılda isimsiz yazar tarafından yazılmış Hududü'l-Alem'in⁶² bilgilerini de içerdiğini düşünüyorlar. Türk Kağanlığı'nın yenilgisinden (744'te) dolayı Ötüken'den Kuzey Altaylara (XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar şehrinin kuzeybatısında, Tanrı Dağları bölgesinde yaşayan Kıpçaklardan bahsetmiştir) göç eden Kıpçaklar, günümüz Kazakistan topraklarına yerleşmiştir⁶³. “*Kıpçakların güney sınırları Peçeneklerle, diğer tüm sınırları ise kimsenin yaşamadığı kuzey topraklarla sınırlandığı*” söylenmektedir⁶⁴.

Rus Vakayinamelerinde Kıpçakların “Polovets” olarak adlandırıldığını belirtmiştik. A. Kunik ilk olarak “Polovets” kelimesinin Eski Slavca kelimesinden saman anlamına gelen “plava”⁶⁵ ve dolayısıyla soluk sarı renk anlamına gelen “poloviy” kelimelerinden türetildiği fikrini ortaya koymuştur⁶⁶. İ. G. Dobromodov: “*Birçok yabancı dilde Kıpçak kelimesinin,*

⁶⁰Kononov, 1976: 43.

⁶¹MITT, 1939: 144.

⁶² Minorskiy V. F., Bosworth, London, 1970.

⁶³ Nasilov, 2009: 290.

⁶⁴Minorskiy ve Bosworth, 1970: 101.

⁶⁵ Kunik, 1854: 2.

⁶⁶ Dal', 1907: 664.

“sarı” ve “soluk” anlamındaki kelime köklerinden türetildiğine dikkat çekilmiştir”⁶⁷ diyerek, bu bağlamda Kıpçakların diğer dillerdeki isimlerinin bir listesini sıralamıştır: Lehçe- Plavlar, Macarca- Paloç, Almanca-Valven ve Latince Slav formları-Valonesler, Paladiler. Böyle bir anlam, 1050-1051 yıllarında Ermeni tarihçisi Matvey Edesskiy’nin “Tarih” kitabının 75. bölümünde adı geçen “beyazımsı”, “sarışın” anlamına gelen Harteş adlı halkın altında geçmiştir⁶⁸.

A. Kunik’in “Polovetsler” kelimesinin “Poloviy” sözcüğünden kaynaklandığı konusundaki görüşü, Asya topraklarındaki Polovetslerin sarı saçlı, Avrupa ırkının temsilcilerinden olduğunun bir argümanıdır. Bu teori, Klaprot ve Abel-Remuz zamanlarından itibaren var olmuştur. Onun Rusya’daki başlıca destekçisi, bir sürü eserinde bu konuyu geliştiren G. E. Grum-Grjimaşlo olmuştur. O, Kıpçak-Polovetslerin tarihini doğrudan incelememiştir, ancak Asya’daki sarışın bir ırkın varlığı ve Avrupa kökenli halklarının karakteristik özelliklerine ilişkin varsayımlarını geliştirmiştir⁶⁹. Hemen hemen aynı fikri daha önce Çin kaynaklarını kullanarak (Gan’ma) sarışın Kıpçakların Batı Ting-lingler ile karışmış parçasına atfedilmesi gerektiğini söyleyen N. A. Aristov tarafından da ifade edilmiştir⁷⁰. 1937-1939’da, Polovetsler hakkında bir dizi ilginç veriler getiren D. A. Rasovski, Kıpçak-Polovetslerin sarışınlığını vurgulamıştır⁷¹. Ancak Kıpçakların dış görünümü hakkında, onların dış görünümüyle ilgili olabilecek birkaç doğrudan ve dolaylı kanıtlar dışında, güvenilir bir bilgi yoktur.

N. A. Aristov, G. E. Grum-Grjimaşlo ve D. A. Rasovski görüşlerinin Sovyet tarih bilminde de destekçileri bulunmaktadır. M. İ. Artamonov, L. N. Gumilyev, Kıpçakların batı Ting-linglerin soyundan geldiğini ve hafifçe bir saç rengini onlardan benimsediğini belirtmişlerdir. Örneğin, L. N. Gumilyev “*Andronovlular’da eski Kıpçakları görmek mümkündür...Onlar, hiç şüphesiz Ting-ling kökenlidir*”⁷², - diye yazmıştır. A. N. Kononov, bir takım diğer bilim adamlarının N. A. Aristov’un görüşlerine karşı olduğunu göstererek, N. A. Aristov’un etnonimler karışımındaki “sarı” kelimesinin (kırmızı, adil saçlı) Türkler’in Ting-lingler ile karışımını kanıtladığına dikkat çekmektedir⁷³. K. Ş. Şaniyazov şunları yazmaktadır: “...Antik çağdaki bireysel Europoid özelliklerinin yanı sıra Kıpçakların bazı geç gruplarını belirten tarihi, antropolojik ve etno-demografik verileri göz ardı edilemez”⁷⁴. Bu

⁶⁷ Dobromodov,1978: 108.

⁶⁸ Dobromodov, 1978: 108.

⁶⁹ Grum-Grjimaşlo, 1909: 34.

⁷⁰ Aristov, 1897: 368.

⁷¹ Rasovski,1937: 261.

⁷² Gumilyev, 1991: 17-26.

⁷³ Kononov, 1976: 174.

⁷⁴ Şaniyazov, 1974: 34.

araştırmacıların ifadeleri, Kıpçaklar ile ilişkin Gürcistan kaynaklarında Z. V. Ançabadze⁷⁵ ve G. A. Mihaylov'un⁷⁶ dolaylı bilgileri temelinde desteklenmektedir. D. E. Eremeev, Kıpçakların mavi gözlü ve sarışın saçlı olduğunu ileri sürmektedir⁷⁷. Kıpçaklar'ın etnogenezinde, bu göçebe halkın dış görünüşüne yansıyan belirli Ting-ling etnik unsurlarının bulunduğu önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, görüşümüze göre bu teorinin temel destekçilerinin eserlerinde hiç kullanılmayan veya yetersiz kullanılan bir takım yeni argümanlar öne çıkıyor.

Daha önce de belirtildiği gibi, sadece Rus tarihçileri, Kıpçakları dış görünüşlerini yansıtan bir isimle adlandırmamıştır. Batı Avrupa, Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında onlar Kumanlar, Komanlar, Valanlar, Plavlar, Hardiyaş olarak farklı isimlerle geçmektedirler. Aynı kişilere atıfta bulunan bu isimler genelde “sarı, soluk sarı, sade saçlı, sarışın” olarak tercüme edilmiştir. Muhtemelen kabilenin görünümü, diğer göçebe halklardan çok farklıydı ki, onlarla karşılaşan tüm muhbirlere, birbirlerinden bağımsız olarak onların değişik görünüşleri ve saç rengini işaretleyen onlara aynı adı vermişlerdir.

Böylece, Kıpçakların etnopolitik tarihinde birçok sorun yaşanırken, onların kökeni sorunu da yer almıştır. Kıpçakların etnogenezi Rus-Sovyet ve Avrupalı tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, kaynaklarda Kıpçak etnoniminin ortaya çıkış sorunu hep açık kalmıştır. A. N. Bernştam önce Hun Şanyüsü Mo-tun'un Kırgızlar ve Ting-lingler gibi kuzeydeki kabileler üzerinde hâkimiyet tesis etmesinden bahseden Çin yıllıklarındaki bilgilere dikkat çekmiştir⁷⁸. Eski Türk araştırmalarında Kıpçak etnoniminin çok sayıdaki kabileler grubunun ismi olduğu ve ilk olarak M. Ö. 201 yılında Çin Hanedan yıllığında “Kiuyşe” adı altında bilindiğine dair A. N. Bernştam, kat'i bir fikre sahiptir⁷⁹. Böylece “Kiuyşe” etnonimi, hiyerogliflerin eski Çin telaffuzunda Kıpçak olarak okunması gerektiğinden hareketle Kıpçak etnoniminin en eski adını bu şekilde olduğunu belirtmiştir⁸⁰. Bu görüş birçok araştırmacı tarafından paylaşılmaktadır⁸¹. N. A. Aristov'un, Kiuyşe etnonimi altında Kuçuk Kabilesi anlamına geldiğini ileri süren başka bir görüş daha vardır⁸². Günümüzde ise, Kıpçakların orijinal adı “sir” adıyla bilinen eski Türk ismi, VI-VIII. yüzyıl Orhun Yazıtları'nda geçen “se” adı altında bilinen isim ve daha sonra “seyanto” diye

⁷⁵ Ançabadze, 1959: 56.

⁷⁶ Mihailova, 1961: 58.

⁷⁷ Eremeev, 1970: 136.

⁷⁸ Biçurin, 1950: 50.

⁷⁹ Bernştam, *Oçerk istorii Gunov, Leningrad* 1951.

⁸⁰ Bernştam, 1947: 154.

⁸¹ Kumekov, 1972: 10; Şaniyazov, 1974: 32; Savinov, 1984: 17 vs.

⁸² Aristov, 1896: 322.

adlandırılan S. G. Klyastorniy'nin görüşü kabul edilir. Bu “sirler ve seyantolar” sonradan Kıpçak olmuştur⁸³.

Aynı zamanda Kıpçak birliği birkaç büyük boy birliğine ayrılmıştır. Böylece bu boy birlikleri birbirlerinden uzaklaşıp, dağılmışlardır. Böylece, “Polovets” (Doğu Avrupa için) ve “Kıpçak” (çoğunlukla Doğu Deşt-i Kıpçak için) terimleri, Kıpçaklar'daki kabile birliklerini temsil eden bir ortak siyasi isim olarak ortaya çıkmaktadır. Kıpçaklarla beraber Doğu Deşt-i Kıpçak'ta Peçenekler yaşamışlardır. Kıpçak birliği kendilerinin dışında Kimekler, Kanglılar, ayrıca Oğuzlar, Hazarlar, Peçenekler, Argınlar, Karluklar ve diğer boy birliklerinin kısımlarını içermiştir⁸⁴. Gördüğümüz gibi, “Kıpçak” adı verilen ortak ismi taşıyan tüm kabilelerinin hepsi İrtiş'ten Karadeniz arasındaki topraklarda dağılmıştır. Bu birliğe en az 27 farklı, çoğunlukla ise Türkçe konuşan kabileler girmiştir⁸⁵. Görünüşe göre, Peçeneklerin ve Oğuzların boy birliğinin torunları sayılan bu kabilelerin çoğu, yeni gelen Kıpçak birliklerinden önce de bu yerlerde yaşamışlardır⁸⁶. Ancak bu Türk etnoslarının birbirleriyle ilişkileri pek iyi olmamıştır⁸⁷. Bu konuyla ilgili İbn Haldun 11 Kıpçak kabilesini sıralayıp, etnik olarak farklı kökenli olduklarını belirtmişse, çağdaş Kazak tarihçisi B. E Kumekov Kıpçaklar birliğinin 9 kabileden oluştuğunu söylemiştir⁸⁸.

XIV. yüzyıldaki Arap tarihçileri Ahmed et-Tani (1235-1318) ve ed-Dimaşk'a (1301-1349) göre, Deşt-i Kıpçak'ta Elbörülü (Börülü), Barak, Dortoba (Durut), Burcoğlu, Yimek, Toksoba, Yetioba, Mankuroğlu, el-Ars, Kumanlu, Başkurt, Karabağlı, Uz, Cortan (Şortan), Bacanak ve Kara-Berekli Kabileleri göç etmiştir. Bunların içinde Elbörülü ve Toksoba (9 kabile birliği) hanedan kabileleri sayılmıştır. XII. Ural'ın kuzeyinde, XIII. yüzyıldaki Moğol akınları sırasında siyasi faaliyetleri ile tanınan Kanglı adı verilen yeni bir kabile birliği ortaya çıkmıştır. İsimler listesinde bazı isimler bellidir. Örneğin: Oğuzlar (Uzlar), Peçenekler (Badjanak, muhtemelen Karaberekli), Alanlar (el-Ars). Ayrıca Tortobalar'ın (kaynaklarda Durut) Kıpçak kökenli (İbn Haldun), Toksobalar ise Moğol kökenli oldukları bellidir. Elbörülüler ise hanedan kabilesi olması nedeniyle Kıpçak kökenli olmuştur. Tarihçiler “Kıpçak” etnonimli kabileyi belirtmemiştir (XII-XIII. yüzyıllardaki diğer tarihçiler gibi). Doğu kaynaklarında Deşt-i Kıpçak'ın tüm kabileleri Kıpçaklar olarak adlandırılmıştır⁸⁹. Dolayısıyla Kıpçaklar “Deşt-i Kıpçak” bölgesinde yaşayan kabilelerin “ortak adı” olmuştur. Bu sebeple Kıpçaklar hiç de homojen bir etnik topluluğu temsil etmemişlerdir. “Kıpçak”

⁸³ Estigneev, 2010: 10.

⁸⁴ Arslanova, 2002: 193-194.

⁸⁵ Klyastorniy, 2000: 203.

⁸⁶ Gumilyev, 2003: 305.

⁸⁷ Gumilyev, 2003: 318.

⁸⁸ Arslanova, 2002: 193.

⁸⁹ Kumekov, 1972: 72.

şeklinde bir etnos var olmadığından ne Kıpçak dili, ne Kıpçak yazısı tespit edilmiştir. Kıpçaklar, “dilleri, görünüşleri ve gelenekleri birbirine yakın” farklı Türk kabilelerinden oluşan bir toplum olması nedeniyle, merkezi idari sistemi var bir devleti oluşturmamıştır⁹⁰. Ayrıca, Kimekler Devleti’ne bağlı olan Kıpçaklar, Kimekler’in hakimiyetinden çıkmak amacıyla muhtemelen onların batı tarafında yerleşmişlerdir. Avrasya’nın etnik tarihi hakkındaki son verilere göre, “Kıpçaklar” aynı “Kimekler” gibi ortak bir ismi ifade etmiştir. İkisinin arasındaki tek fark, “Kimekler”, Kimek Devleti’ne bağlı olan siyasi birliklerin ismi, “Kıpçaklar” ise İrtiş’den Karadeniz’e kadar olan bozkırlarda bulunan Kıpçak birliği topluluklarının ismi olmuştur.

⁹⁰Raşid ad-din, 1952: 103.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILIN BAŞINDA ORTA ASYA VE DOĞU AVRUPA’NIN SİYASİ DURUMU

1.1. Kıpçak Seferi öncesinde Deşt-i Kıpçak’ın Genel Panoraması

Kendi bölgesinde birçok farklı halkları bulunduran Deşt-i Kıpçak⁹¹, çeşitli kültürlerin bir araya gelmesinde de katkıda bulunmuştur. Ancak daha önce bahsettiğimiz gibi Kıpçaklar, Moğolların gelişine doğru, yani XIII. yüzyılın başlarına kadar, Deşti-Kıpçak’ta sıkı bir halde yerleşmişlerdir ve burada yaşayan halkların temelini oluşturmuşlardır. XI. yüzyılın ortası ve XII. yüzyılın başında Kıpçakların göç etmesinin son aşamasında Kıpçak kabilelerinin beş ana grubu oluşmuştur: Altay-Sibir, Kazakistan-Ural boyu, Don, Dnyeper, Tuna Kıpçakları⁹². K. V. Kudryaşev Kıpçakların yaşadıkları bölge hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Tuna ve Dnyeper arasında Körfez ya da Tuna Kıpçakları yaşadılar. Dnyeper körfezinde her iki yandan Dnyeper veya Zaporoj’ye Kıpçakları yaşamışlardır. Dnyeper’den Aşağı Don’a kadar Deniz Kıpçaklar’ı bulunmuşlardır. “Şarukan’, Sugrov ve Balin’ şehirlerinin bulunduğu Kuzey Don ve Tor arasında Donetsk Kıpçakları yer almıştır. Don havzasında Don Kıpçakları yaşamışlardır. Orel’ ve Samara arasında Orel’ Kıpçakları oturmuşlardır”⁹³.

Ortaçağ tarihçilerine ve arkeolojik araştırmalara göre, Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan kabileler, Avrasya bozkırlarındaki birçok etnos ve etnik gruplar arasında göçebe hayatı yaşamış kavimlerden oluşmuştur. Kıpçaklardaki göçebe yaşam biçimi aynı zamanda onların psikolojilerini, dünya görüşlerini de etkilemiştir. Özellikle Rus kaynaklarında Kıpçaklar’ın sadece göçebelik hayat yaşadığı fikri oluşmuştur. Onların büyük kısmı Kıpçak bozkırlarının doğal koşulları, gelişmiş ve iyi organize edilmiş göçebe mal yetiştiriciliğinin, iktisadî hayatlarına büyük katkıda bulunduğundan dolayı göçebe yaşam tarzını sürdürürken, zamanla bir taraftan da Kıpçaklar arasında yerleşik yaşam tarzına geçiş süreci de başlamıştır. Örneğin, Türgeşler, Oğuzlar, Karluklar ve diğer göçebelerin yerleşik hayata geçme süreci de aynı şekilde olmuştur⁹⁴.

Kıpçaklar, Moğol öncesi dönemde, özelliği her alanda büyük sayıda kabilecilik ilişkilerin kalıntıları sayılan devlet oluşumu aşamasında olmuştur. Örneğin V. V. Barthold: *“Ayrı ayrı Kıpçak Hanları vardı, fakat Kıpçaklar’da hiçbir zaman ortak bir Han*

⁹¹ Kudryaşov, 1948: 122.

⁹² Klyastorniy, 1992: 117.

⁹³ Kudryaşov, 1948: 134, bk.: Ek: 2

⁹⁴ Barthold, 1926: 36-38.

olmamıştır”⁹⁵ diye yazmıştır. Araştırmacılar, Güney-Rusya bozkırlarında, Kıpçaklar’ın yerleştiği topraklarda, etno-siyasi birleşmelerin bulunduğunu belirtmiştir. A. Y. Yakubovskiy, XII. yüzyıldaki göçebe beyliklerdeki Kıpçaklar’ın varlığından bahsetmiştir⁹⁶. K. V. Kudryaşev’e göre, hanların yönetimindeki bağımsız mülkleri temsil eden altı göçebe merkezi bulunmuştur⁹⁷. Arkeolojik veriler temelinde, G. A. Fyodorov-Davidov tarafından da benzer bir sonuca varılmıştır⁹⁸. Hiçbir Rus Vakayinamesinde Kıpçaklar kabileler birliğinin tek bir güçlü devlete birleştiği belirtilmemiştir. Hatta en güçlü Kıpçak Hanları bile Bonyak, Tugorhan, Şarukan sadece ayrı (oldukça kapsamlı) toprakları yönetmişlerdir.

Konçak Han’ın torunu Şaruk Han Kıpçaklar’ın oldukça önemli bir birliğini yaratmıştır (1185 yılında Igor’ ile gerçekleştirilen savaş sırasında kaç tane Kıpçak kabilesinin bulunduğu bilinmektedir), ancak etnopolitik birliğinde idari bir aygıt, vergi, yani devletin işleyiş sistemi eksik olmuştur. Bölgede feodal nitelikteki ilk göçebe devletin kurulmasına en yakın olan onun oğlu, Şaruk Han hanedanının son temsilcisi Yuri Konçakoviç olmuştur. Ancak onun çabaları, Moğolların gelişi ile durdurulmuştur. Temel olarak, Kıpçaklar bozkır içinde, hiçbir siyasi ittifak olmadığı zamanlarda da tek bir önderlik altında yaşamışlardır. Petahie “*Kumanlar’da ortak hükümdarlar olmaz, sadece prensler ve minnettar soyadları olur*”⁹⁹ diye söylediğinde büyük ihtimal bunu kastetmiştir.

Kıpçaklar dışında Deşt-i Kıpçak’ta IX-X. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa’da hemen hemen aynı anda iki devlet oluşmaya başlamıştır: Kiev Rus Devleti ile İtil Bulgarlar Devleti’dir. Bu devletlerin oluşum süreci, benzer coğrafi koşullarda gerçekleşerek, kendi dilleri ve kültürlerine yakın bir çevrede gelişmiştir: kuzeyde hem Kiev Rusyası, hem İtil Bulgarlar Devleti, Fin-Ugor halklarıyla çevreliydi, güneyde ise göçebe Türk kabilelerinin topraklarıyla sınırlıydı¹⁰⁰. Zaten Moğolların gelişinden önceki dönemde, Deşt-i Kıpçak’ın kuzeyindeki ve kuzeydoğusundaki güçlü bir iktidarın oluşumunu destekleyen koşullar mevcut idi. Rostov-Suzdal arazisi boyunca Rusya’nın bölgelerini Doğu ile bağdaştıran su yolu geçmekteydi. Rusya’dan Doğuya giden diğer yollar ise, Kiev bölgesinden kuzey Karadeniz kıyılarından geçmiştir. XI. yüzyılda, bu güney rotalarındaki doğu ile olan ilişkiler, Kıpçakların yapmış olduğu akınlardan dolayı engellenmiştir. Bu durum, diğer sebeplerin yanı

⁹⁵ Bartol’d, 1968: 99.

⁹⁶ Grekov ve Yakubovskii, 1950: 18.

⁹⁷ Kudryaşev, 1948: 134.

⁹⁸ Fyodorov-Davidov, 1966: 147.

⁹⁹ Margolin, 1881: 5.

¹⁰⁰ Halikov, 1986: 6.

sıra su yollarıyla Hazar Denizi'ne giden Rostov-Suzdal topraklarındaki ekonomik ve siyasi önemin artmasına neden olmuştur¹⁰¹.

Rurik neslinden gelen knezlerin iktidarı altındaki Doğu Slav ve Fin-Ugorlar kabilelerinin birleşmesi neticesinde IX. yüzyılda Kiev Rusyası'nın kurulmasıyla, Rus knezliklerinin tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Kiev Rus Devleti, en yüksek merhameti döneminde güneyde Taman Yarımadası'ndan, batıda Dnyester ve Vistul'e, kuzeyde Kuzey Dvina'nın, doğuda İtil'in kollarına kadar olan toprakları işgal etmiştir¹⁰².

988'de Vladimir Svyatoslaviç Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiştir¹⁰³. XII. yüzyılın sonuna doğru taht için mücadele neticesinde Kiev Rus Devleti dağılmaya başlamıştır. Bunun başka bir sebebi ise, Kıpçakların sürekli olarak düzenlemiş oldukları akınlar olmuştur. Eski Rus Vakayinameleri (Lavrent'yevskaya ve İpat'yevskaya), göçebe Kıpçakların Rus topraklarına gerçekleştirdikleri baskınları anlatan hikâyelerle doludur. Tipik bir örnek olarak, 1093 yılında Lavrent'yev Vakayinamesinde adı geçen şu bilgiler verilebilir : *“Kıpçaklar çok savaşarak Torklar'ın topraklarına geri döndüklerinde kasabadaki insanlar tükenip orduya teslim oldu; şehri alan Kıpçaklar onu yakıp, paylaştılar... Hristiyanlar mahvedilip, çoğu farklı ülkelere dağıldılar”*¹⁰⁴. Özellikle Rusların ünlü “Slovo o polku İgoreve” destanında Kıpçakların 1061-1210 yılları arasında Ruslara karşı 50 sefer düzenlendiği belirtilmiştir¹⁰⁵. Rus Vakayinamesinde geçen göçebelerin Rus topraklarına getirdiği kötülükler gibi geleneksel fikirleri, V. A. Gordlevskiy, kilise ile bağlayarak, şunları ifade etmiştir: *“Genellikle Kıpçaklar kilisede düşmandır. Rus topraklarını mahvedip, sürekli Hristiyanların kanını dökerler. Knezler onları daha yakından tanıdıklarında, Kıpçaklar çöpçatanlar haline dönüşüyorlar”*¹⁰⁶. Ancak bu hususta dikkate almamız gerekir ki Kıpçakların getirdiği felaketler hakkında vakayinameler Rus Kilisesinin resmi temsilciliğini değil, daha ziyade akrabalarını, barınaklarını kaybeden Rus köylülerinin ve kent nüfusunun acılarını yansıtmaktadır.

XII. yüzyılda Novgorod'daki yerel boyarlar kendi kararlarına göre prensleri tayin etme hakkını kendilerine tahsis etmişler ve bundan sonra knez neslinden gelen hiç kimse burada uzun zaman kalamamıştır. XIII. yüzyılın başında, Rusya'da on iki bağımsız büyük siyasi oluşum varlığını sürdürmüştür: bunların çoğunda Volyn' ve Galiçya, Murom, Pinsk, Polotsk, Ryazan', Smolensk, Suzdal' ve Çernigov toprakları - eski Rus prensi Rurik'in belli kolları hüküm sürmüştür. Kiev, Novgorod, Pereyaslavl' dışındaki bu araziler, volost' diye

¹⁰¹Yakubovskiy ve Grekov, 1950: 14.

¹⁰²Gordlevskiy, 1961: 298.

¹⁰³PSRL, IX, 1921: 52-56.

¹⁰⁴PSRL, I, 1926: 217.

¹⁰⁵Gudz'-Markov, 2005: 54.

¹⁰⁶Gordlevskiy, 1961: 323.

adlandırılan toprak birimlerini içermiştir . Her ne kadar eski önemini kaybetmiş olsa da, Kiev tüm Rus topraklarının nominal başkent statüsünü korumuştur. XIII. yüzyılın başında Rusya'nın en güçlü toprakları Çernigov, Smolensk, Suzdal', Volyn' olmuştur. XIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle bu yerlerin yöneticileri olan Olgoviç (Çernigov), Rostislaviç (Smolensk) ve Yuri Dolgorukiy (Suzdal bölgesi) ve Izyaslav Mstislaviç (Volyn') neslinden gelenler, sonradan Kiev, Novgorod ve Galiçya topraklarındaki iktidar için mücadele etmişlerdir . Böylece, XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın ilk yarısında Doğu Avrupa topraklarında siyasi üstünlük mücadelesi ortaya çıkmıştır. II. Kıpçak seferi öncesindeki Rus Knezlikleri arasında yer alan rekabet, ikisinden birisinin diğer alanlardaki etkisini iddia etmek ve bütün önemli politik merkezleri ve ticareti elinde tutmak amaçlı olmuştur.

Kiev Rus Devleti'nin doğusunda yaşayan İtil Bulgarları, Türk soylu kabilelerin Hazar Denizinin kıyılarından göç etmesiyle İtil- Kama çevresinde ortaya çıkan bir devlet olmuştur. Bulgarların Orta İtil bölgesine gelmeleri, VII. yüzyılın sonundan IX. yüzyılın başına kadar devam eden Bulgar-Hazar savaşlarının yanı sıra Arap-Hazar savaşlarıyla da açıkça ilişkilendirilebilir. Aşağı İtil bölgesinde, Hazar Hanlığı'nın çöküşünden (965 yılında)¹⁰⁷ sonraki dönemde burada kültürel yaşam durmamış ve yoğun yaşam devam etmiştir. 922 yılında İtil Bulgarları'nın İslamiyeti benimsedikleri bilinmektedir¹⁰⁸. Bunun hakkında XIII. yüzyılda Rubruklu William da İtil boyundan geçerken burada İslamiyet'in yer aldığından bahsetmiştir¹⁰⁹. Yine Arap coğrafyacısı İbn Havkal'a göre, X. yüzyılda İtil şehrinde 30 cami yer almaktadır¹¹⁰.

İtil Bulgarlarının işgal ettiği coğrafi bölge, Bulgarlar'a İtil ticaret yolunun orta rotasını kontrol etmeyi mümkün kılmıştır. Bu durum, İtil Bulgarlarının, etkileşim içindeki komşularıyla bazı yaklaşımları geliştirmelerini ve farklı uluslarla bağlantı kurmasını sağlamıştır. el- Ömerî'ye göre, İtil bölgesinde birçok ekili araziler olmuştur¹¹¹. V. T. Paşuto'ya göre, *“Bulgarlar IX. yüzyılda bile başta Peçenekler, Guzlar, Berendeyler ve Kıpçaklar olmak üzere tüm Türk boylarıyla yakından ilişkiliydi”*¹¹². Dolayısıyla Moğolların gelişine kadar İtil Bulgarları, hızla gelişen bir ekonomi ve kültüre sahip bağımsız bir devleti temsil etmiştir.

965 yılında Svyatoslav tarafından saldırıya uğratılan İtil bölgesinde, ticari ilişkilerde kısmen aksamalar yaşanmış olsa da eski canlılığını muhafaza etmeyi başarmıştır. Hem Aşağı İtil bölgesini hem de İtil ile Dnyeper arasındaki bozkır alanlarını zapt eden Kıpçaklar, önceki

¹⁰⁷ PSRL, I, 1926: 63-64.

¹⁰⁸ İbn Fadlan, 1939: 60.

¹⁰⁹ Rubruk'tan akt. Şastina 1957: 96.

¹¹⁰ Grekov ve Yakubovskiy, 1950: 20.

¹¹¹ Tizengauzen, 1884: 233.

¹¹² Paşuto, 1968: 110.

dönemden büyük miras almışlardır. Aşağı İtil kıyılarında Hazar yerleşim birimleri yer almakta olup, bu yerleşim yerleri zamanla yeni gelen fatihlerin eline geçmeye başlamıştır¹¹³. Muhtemelen bu yüzden XII-XIII. yüzyıllarda Hazarlar hakkında elimizde kapsamlı bir bilgi bulunmamaktadır. Deşt-i Kıpçak üzerinden 1240 yılında Moğolistan'a seyahat eden Plano Carpini'nin söylediğine göre Hazarlar, tüccar ve zanaatkar bir millet olduğu için Hazar, Kırım, Bulgar, Harezmi başkenti Ürgenç'de¹¹⁴ bile bulunmuşlardır. Kırsal nüfus ise (Hazarların), yavaş yavaş dilini ve etnik tipini kaybetmiştir.

Hazarların dışında Deşt-i Kıpçak bölgesinin Avrupalı kısmında Alanlar da yer almaktaydı. Doğu kaynaklarının yanı sıra Bizans ve Rus Vakayinameleri eşit ölçüde, XI-XII. yüzyıllarda ve hatta XIII. yüzyılda, yani Moğollar döneminde Alan tüccarlarının yoğun bir şekilde Bulgar'dan İtil'i takiben Orta Asya'ya, Kafkasya'ya, İran'a, Uzakdoğu'ya, hem bozkırlar boyundan Kırım, Trabzon, Küçük Asya, Konstantinopolis'e uzanan ticaret yollarında¹¹⁵ önemli bir yere sahip olduğundan bahsetmektedir.

Doğu kaynaklarında İtil üzerinden gerçekleştirilen ticaret konusu geniş anlamda incelenmiştir. V.V. Barthold, X. yüzyılda İtil boyundan Bulgar'dan Harezmi'e giden eşyaların listesini vermiştir. Bu liste X. yüzyılın ikinci yarısındaki Arap coğrafyacısı el-Makdisî'den alınmıştır. V. V. Barthold onu şöyle çevirmiştir: "*Samur, ermin, gelincik, sansar, tilki, kunduz, tavşan, keçi kürkü ayrıca, mumlar, oklar, beyaz kavak kabuğu, uzun boy şapkalar, balık tutkal, balık dişleri, yağlar, amber, at derileri, bal, soyulmuş fındık, şahineler, kılıçlar, zırh, huş ağacı kabuğu, köleler, koyunlar, inekler- tüm bunlar Bulgar'dan gelirdi*"¹¹⁶. Bu listeden, bölge üzerinde gerçekleştirilen ticaretin, öncelikle kürk gibi pahalı ürünlerden ibaret olmadığı açıktır. Kıpçaklar zamanında önemli derecede yükselmiş olan Bulgar şehrinin zenginleşmesi sadece kürklerle değil, deri ile de ticaret yapılması sayesinde kazandığı bilinmektedir.

Ayrıca yoğun olarak Bulgar ve İtil pazarlarından İran, Orta Asya ve diğer doğu ülkelerine köle ticareti de gerçekleştirilmiştir. Bu köleler Slavlar, Ruslar, Bulgarlar, Burtaslar, Peçenekler ve Doğu Avrupa'daki diğer yerleşik ve göçebe halklardan oluşmuştur. Hemen hemen tüm Arap coğrafyacılar çalışmalarında İtil rotasındaki köle ticaretinin büyük bir öneme sahip olduğunu söylemektedir. Arapça ve Farsça coğrafya eserlerine göre, Derbent Pazarı X. yüzyılda yani Hazarlar döneminde Doğu Avrupa'dan gelen köle satış merkezi olarak bilinmektedir. Arap coğrafyacısı İbn Rüsteh (X. yüzyıl) ve Fars coğrafyacısı Ebu Said Gerdizî

¹¹³ Grekov ve Yakubovskiy, 1950: 21.

¹¹⁴ Tizengauzen, 1884: 24.

¹¹⁵ Tizengauzen, 1884: 47.

¹¹⁶ Barthold, 1963: 295.

(XI yüzyıl) İtil bölgesinde yaşayan halkların birbirlerini avlayıp, düşmanlarını esaret alarak pazarlarda köleliğe sattıklarını söylemektedirler¹¹⁷. Kıpçaklar döneminde İtil Yolu ile Bulgar'dan ticaret devam etmiştir. Burada, ticaretin doğasının hiç değişmediğini söyleyebiliriz. Sadece ticaret merkezleri değişmiştir. İtil boyunda yaşayan kabileler, Dnyeper ve Oka havzasındaki Rus beylikleriyle sürekli ticaret yapmıştır. Sadece Bulgar'dan değil, aynı zamanda Ryazan'dan ve Dnyeper topraklarından, bozkırlara ve Aşağı İtil bölgesine hem ekmek, hem de Orta Asya'da, Kafkasya'da ve İran'da büyük talep gören keten sevk edilmiştir¹¹⁸.

Ticaretin bu kadar canlı olması, Deşt-i Kıpçak aracılığıyla geçen birçok önemli ticaret yollarının olmasıyla açıklanabilir. Doğu Avrupa stepleri üzerinden Soloniy, Zalozniy, Greçeskiy (Varyag'tan Yunan'a) karayolları ve deniz yolu (Kara Deniz ve Azak Denizi sahilleri boyunca) geçmiştir. Bu yollar Deşt-i-Kıpçak'ı Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'a bağlamıştır. Bunların en ünlüleri Sarı-Su ve Han yolları olarak adlandırılmıştır. Kaynaklarda bu yollara sadece "Kimeklere giden yol" denmiştir. Kıpçakları ve Kimekleri kuzey Ugorlarla İrtiş güzehgahı birbirine bağlamıştır ancak bu yol, Kıpçaklar döneminde pek mevcudiyetini koruyamamıştır¹¹⁹.

O dönemin ticari ilişkilerinin çerçevesinde, İtil havzası, Rus toprakları, Kırım ve Trabzon üzerinden geçen yollar da ticari açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Trabzon'a yalnızca kürk, keten, köle değil, aynı zamanda bu büyük ve güçlendirilmiş liman şehrinin ihtiyacı olan Rus ekmeği de gelmiştir. X. yüzyılda daha öncesinde olduğu gibi, ticaret yolu Trabzon'dan geçerek Hemedan, Tebriz ve diğer yerlere gitmiştir. İbnü'l-Esir, Cebe ve Sübüdey'in (1223) seferleri ile ilgili şöyle yazmaktadır: *"Onlar Sudak şehrine yaklaştılar; burası, Kıpçakların şehridir; kıyafetlerle gemiler Hazar Denizi kıyılarına gelir ve onlar mallarını buradan alırlar; bu mallar satılıp, yerine kızlar ve köleler, Burtas kürkleri, kunduzlar, sincaplar ve diğer mallar satın alınırdı"*¹²⁰. Otuz yıl sonra Sudak üzerinden geçen Rubruklu William ise şöyle yazmıştır: *"Türkiye'ye seyahat ederek kuzey ülkelerine ve Rusya'dan, kuzey ülkelerinden geri dönerek Türkiye'ye geçmek isteyen tüm tüccarlar Sudak şehrinde toplanırdı. Bazıları gelincik, sincap ve diğer değerli kürkler getirirse, diğerleri kâğıt, ipek kumaşlar ve kokulu köklerden bezler getirirdi"*¹²¹. Bu ticaret ağırlıklı olarak Türk, Arap ve Fars kökenli Küçük Asyalı tüccarların elinde olmuştur. Bu ticarete Alan tüccarları da belli bir derecede büyük rol oynamıştır. İncelediğimiz bu ticaret, Kıpçak Hanları'nın

¹¹⁷ Barthold, 1897: 120.

¹¹⁸ Yakubovskiy ve Grekov, 1950: 16.

¹¹⁹ Pilipçuk, 2015: 3.

¹²⁰ İbnü'l-Esir'den akt. İshokov, 2006: 348.

¹²¹ Rubruk'tan akt. Tizengauzen, 1884: 66.

ekonomik refahında olumlu bir etki sağlamıştır. Bu ticareti Kıpçaklar yaratmamışlardır. Önceki Kırım, Bulgar, İtil ve daha sonra Saksin'in yoğun ticari hayatı, Kıpçaklar'a miras olarak kalmıştır. Bu açıdan, Kıpçakların Kırım'ın ticari şehirleri ve Aşağı İtil bölgesi üzerindeki siyasi gücü, onlara birçok avantaj getirmiştir. Göçebe toplum koşullarında yaşayan Kıpçak Hanları, XIII. yüzyıl ve özellikle XIV. yüzyıldaki merkezi bir güç sistemine sahip olan Moğolların seviyesine hala ulaşamamışlardır.

İtil'in yenilgiye uğramasından sonra onun yerini Saksin almıştır. Bu şehir hakkında günümüze kadar çok az bilgi ulaşması nedeniyle tarihi literatürde Saksin'in konumu hakkında ortak paydada buluşulmuş bir görüş bulunmamaktadır. F. Vestberg ve V. V. Bartold'a göre Saksin, İtil'in ağzına yakın olmuştur, yani modern Astrahan'ın yakınında, görünüşe göre eski İtil'in yerindedir. XII. yüzyılın başında İtil çevresinden geçen Arap seyyahı el-Endelüsîl-Girnâtî notlarında Saksin'de yaşadığı, belli bir insanlarla bir araya geldiği, camiler, pazarlar ve binalar dışında Saksin hakkında bilgi vermemektedir¹²².

Kıpçaklar döneminde Saksin şehri Güneydoğu Avrupa'daki büyük merkez haline geldiyse de, kuzeydoğudaki Bulgar şehri, önceden olduğu gibi merkez olma özelliğini koruyarak önemli ölçüde büyümüştür. Bulgar Emiri Ebû İshak İbrahim, h. 415 yılında Horasan'a cuma camilerinin kurulması için büyük miktarda para göndermiştir. Ayrıca Horasan hükümdarına büyük hediyeler vermiştir. Bulgar şehrinin ve hanının ne kadar zengin olduğunu bundan anlaşılmaktadır¹²³. Rus Vakayinamelerine göre, Bulgar, İtil'deki Bulgaro-Uspenskoe köyü yakınlarında bulunan büyük şehir haline gelmiştir. 1182 yılındaki Bulgar'da Suzdal Prensi Vsevolod Georgieviç'in seferini anlatan İpat'yev Vakayinamesi, Rus müfrezesinin bir kısmının kıyıda kalıp, diğerlerinin ise at sırtında Bulgar topraklarına girdiklerini kaydetmiştir. Rus asker sayısının çok olduğunu anlayan Bulgarlar, geri çekilerek şehir kapılarında savaşma kararını almışlardır¹²⁴. Bu bilgidен ise Bulgar şehrinin sadece büyük olmayıp, aynı zamanda surlarla muhafaza edilen bir şehir olduğunu söyleyebiliriz. Bulgar nüfusunun büyüklüğü ve erişilmezliği hakkında XIII. yüzyılda İran tarihçisi Alâeddin Atâ Melik Cüveynî de önemli bilgiler vermiştir¹²⁵. İtil boyunca Bulgar'dan Saksin'e, Hazar Denzine doğru giden yol, tamamen Kıpçaklara ait olmuştur. IX-X. yüzyıllarda Hazarlar'daki gibi, gelen gemilerden toplanan vergiler, muhtemelen Kıpçak Hanlarına büyük gelirler sağlamıştır. XII. yüzyılda İtil boyuyla Hazar Denizi'nin Kafkasya kıyılarına kadar Rus gemilerinin gittiği, ayrıca bu gemilerin sadece ticari değil aynı zamanda askeri olduğu da

¹²² Barthold, 1899: 291.

¹²³ Beyhaki, 1938: 53.

¹²⁴ PSRL, II, 1871: 422- 423.

¹²⁵ Cüveynî'den akt. Öztürk, 1998: 240.

bilinmektedir. V. V. Barthold XII. yüzyılda Müslümanların bir süre Derbent'i ve hatta onun güneyindeki bazı alanları kaybettiklerini, bu savaflara Rusların da katılıp, yaklaşık 1175 yılında onların yenildiklerini yazmıştır¹²⁶.

İbnü'l-Esir, XIII. yüzyılın başındaki Sudak şehrini “bu Kıpçakların şehri” diye göstermesi, bu sözlerin burada bulunan nüfusun çoğunun Kıpçaklar olduğu anlamına gelmemektedir. Böyle diyerek, o sadece Sudak'ta hazineye gelen haracın doğru bir şekilde alındığını kontrol eden Kıpçak yetkililerinin oturduğunu belirtmek istemiştir. Moğollar döneminde “Daruga” ismini taşıyıp, ana işlevi işgal edilmiş alanlarda haracın (kendi devletlerinin içinde) doğru biçimde toplanmasının yanı sıra kişilerin genel yönetiminin izlenmesi gibi yetkililere sahip bu görevlinin zaten Kıpçaklar döneminde de olup, “Baskak” denilen Türk ismini taşıdığı varsayımı ortaya koymak pek hata olamaz. Son terim yeterince incelenmemiştir. Moğol Devleti'ndeki “baskak” denilen Türk kelimesinin var olması sadece belli bir idari ve teknik anlamda görünebilir. Kıpçaklarda haraç büyük bir yeri işgal etmiştir, çünkü bu haraçlar sadece Kırım'dan değil aynı zamanda zengin Bulgar ve Aşağı İtil bölgelerinden de gelmiştir¹²⁷.

Bu dönemde İtil havzasının Doğu ile olan ticari ve kültürel bağları o kadar gelişmiştir ki, Kıpçakların yaşadığı bölgede Orta Asya, İran ve Kafkasya devletleri tarafında yaygın olarak kullanılan mancınıklar bulunmuştur. 1184 yılında Konçak Han Rusya'ya hücum ederek, şehirlerini yaktığında aynı bu mancınıkların kullanıldığı bilinmektedir¹²⁸. Kaynaklara göre bu silahların ustalarının Harezmi veya Kafkas'dan gelen Müslümanlar olduğu düşünülmektedir. Bu durumu Rus Vakayinameleri de onaylamaktadır. Zira ateş atan silahlara sahip Müslümanlara rastlanılmıştır. Moğol dönemi ve Moğol dönemi öncesinde bu silahların ne kadar yaygın olduğunu hem Fars, hem Arap kaynakları göstermektedir¹²⁹.

Göçebelerin sürekli yağması, sıradan bir fenomen olmuştur. Göçebelerin ekonomi sisteminin bir kısmını oluşturan bu yağmalar yoluyla çok miktarda ganimet gelmiştir. Rus Vakayinameleri bu ganimetler hakkında oldukça geniş bilgilere sahiptir. Ancak Rus feodal prenslikleri ile göçebe Kıpçaklar arasında yalnızca düşmanlık ilişkisi olduğunu düşünmek yanlış olur. Feodal çağda, komşu göçebe toplumlarda, ganimet amaçlı askeri soygunlar, yerini barışçıl ticari iletişimle değiştirmiştir. Orta Asya, Moğolistan ve Çin'in tarihinde buna benzer örnekler çoktur. Dahası, çoğu durumda Rus prensleri ile Kıpçak Hanları arasındaki düşmanca ilişkiler, ticarete müdahale etmemiştir. Tüccarlar, malları ile rakipleri tarafından herhangi bir

¹²⁶Barthold, 1926: 7.

¹²⁷Grekov ve Yakubovskiy, 1950: 30-31.

¹²⁸ PSRL, II, 1871: 428-429.

¹²⁹Yakubovskiy, 1927: 57.

saldırıya uğramadan, serbestçe bir taraftan diğer tarafa geçmişlerdir. İpat'yev Vakayinamesi, bu konuda yukarıda bahsedilmiş 1184 yılından ilginç bilgiler vermektedir: *“Kıpçaklardan gelen tacirlerle karşılaşp, onlardan Kıpçakların Horol boyunda oturduklarını öğrendik”*¹³⁰. Bu gerçek, tesadüf bir olay değildir. Kervanların düşman kamplar vasıtasıyla serbestçe geçme özgürlüğü, doğu toplumlarına özgü olmuştur.

Bu zamana ait Haçlı Seferleri döneminden daha bir örnek getirelim. İbni Cübeyr, Müslümanların Haçlılarla mücadelesi sırasında kervan ticaretinin durmadığını belirtmiştir. Tüccarlar malları ile Müslümanların elinde bulunan Şam'dan Haçlılar'ın hâkimiyetindeki Akka'ya rahatça geçmişlerdir. Bu arada, bu yoldan kendisi de geçen İbni Cübeyr, düşman taraflar arasında bu konu hakkında gizli bir anlaşma olduğunu kaydetmiştir¹³¹.

Deşt-i Kıpçak'ın hem doğu hem de batı kısımlarında en yaygın din şamanizm olmuştur. Bu dinin unsurları, taş heykellerin ibadet edilmesi, tabiat güçlerine tapınma, gökyüzünün, güneşin, ateşin vs. tevhidi (Tengri) olarak gösterilmiştir. Kaynaklarda çok sayıda tartışma yaşandıktan sonra, N. İ. Veselovskiy tarafından dile getirilen heykellerin çoğunun Kıpçaklar'a ait olduğu görüş doğrulanmıştır¹³². Kıpçaklar'ın göç ettiği tüm bozkırlar boyunca, insanları tasvirleyen taş heykeller dikilmiştir. Ancak, taş heykellerin atanması üzerinde fikir birliği yoktur. Bazıları, bunların düşmanlarının görüntüsü olduğuna¹³³, diğerleri ise heykellerin ölümlerin kendilerinin görüntüleri olduklarını vurgulamaktadır. Bu heykeller çoğu kaynaklarda “taş kadınlar” veya “balbal” terimiyle adlandırılmıştır.

Kıpçaklar'a ait taş heykeller arasında dış biçimlerinde, sanatsal özelliklerinde, dekorlarında vs. oldukça belirgin farklar vardır. Kazakistan'daki taş heykellerin daha mütevazı bir görüntüsü, İtil'in doğusunda yaşayan Kıpçaklar'ın daha eski çağlardan kalma sanatını önermektedir. Böylece G. A. Fyodorov-Davıdov şunları yazmıştır:

*“Batı ve doğu Avrupa taş heykellerinin Kazakistan ve Orenburg'takiler arasındaki keskin fark, batı Kıpçakların, heykel yapımını, doğudaki akraba kabilelerin heykellerinin özelliklerini koruyup, bu düşüncüyü ve geleneği ödünç almalarıdır. Neticede onların biçimi ve görünümü büyük ölçüde değişip, Doğu Kıpçak heykellerinde tamamıyla bilinmeyen birçok ayrıntılar yapıp, heykeller artık farklı bir boyut almıştır”*¹³⁴.

Bununla birlikte, taş heykellerin sanatsal görüntüsündeki farklılıkların sorgulanmasına, belirli tarihsel durumun özelliklerini, Kıpçaklar'ın ruhsal temsillerinin

¹³⁰ PSRL, II, 1871: 429.

¹³¹ Grekov ve Yakubovskiy, 1950: 29.

¹³² Veselovskiy, 1915: 34.

¹³³ Bartol'd, 1966: 377.

¹³⁴ Federov-Davıdov, 1966: 189, bk. Ek: 4

birbirleriyle ilişkili olarak geliştiği ortamı da hesaba katarak da ele alınması gerekir. Kazakistan topraklarındaki Kıpçaklar'ın, Müslüman devlete ve her şeyden önce Harezmi'e yakın olması, bir şekilde insanların ve hayvanların tasvir edilmesini yasaklayan Müslüman ideolojiye maruz kaldıkları bilinmektedir. Deşt-i Kıpçak'ın derinliklerinde göç eden kabilelerin çoğunluğu XIII. yüzyıla kadar İslamiyet'i kabul etmemesine rağmen, özellikle Kıpçak soyluları şüphesiz bazı etkilerini yaşamıştır, bu nedenle heykellerde bulunan tüm özellikler ayrıntılı olmamıştır¹³⁵.

Rubruklu William Kıpçak mezarları hakkında şöyle yazmaktadır:

“Kıpçaklar, ölen kişi üzerine büyük bir tepe şeklinde dökerek, doğuya doğru göbeğinin önünde bir kâse tutan bir heykel dikiyorlardı. Zenginler için piramitler, yani sivri evler inşa ediyorlardı ve bazı yerlerde buralarda taşlar bulunmasa da, burada büyük taş tuğlalar, taş evleri gördüm. Yakında ölen birisini gördüm; üzerinde her dört yandan dört dörtten yüksek direklerde on altı at derisini asarak, onun vaftiz edildiği söylense de, önüne kırmızı, et koyup koydular. Doğu tarafında, geniş alanların 46 taşla döşenmiş, bazıları yuvarlak, diğerleri dörtgen, dört yandan kare şeklinde dikilmiş diğer mezarları da gördüm. Birisi ağır hasta olunca, o adam yatağa yatıp, evinin üzerine burada hasta bir kişi var olduğunu ve kimsenin girmemesi gerektiğini belirten işaret koyar. Dolayısıyla, hastayı ona hizmet eden adam dışında kimse ziyaret etmez. Aynı zamanda eğer zengin birisi hasta olursa, onun evinin etrafında kimsenin bu sınırları aşmasına izin vermeyecek bekçiler yerleştirilir. Gelenlerle kötü ruhun veya rüzgârın gelmesinden özellikle onlar korkarlar. Kendi kâhinlerine onlar rahipler derler”¹³⁶.

Son satırlar Kıpçaklar arasında Şamanizm'in baskın din olduğunu göstermektedir.

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Türk kabilelerinin eski dini temsilciliklerinin karmaşık sisteminin ayrılmaz bir parçası olan kadın tanrı Umay Ana'ya da tapındıkları bilinmektedir. Umay evin, vesayetin koruyucusu, doğurganlığın tanrısı, kadın ana kültürünün bir simgesi olarak düşünülmüştür. Kıpçak kabilelerinin topraklarında bulunan üç boynuzlu başlıklardaki belirli taş heykel türlerinin kendisine özgü olduğu yönündeki varsayımını kabul etmesi halinde, Umay'ın gelişmiş bir ikonografisi olabilirdi¹³⁷. Umay ananın yanı sıra, bu kabileler yıldızlara tapınmış, göksel etkiye inanmış ve astroloji araştırmalarıyla uğraşmışlardır. İbn el-Esir, Kıpçaklar'ın güneş doğarken güneşe ibadet ettiklerini yazmıştır. Bundan dolayı, Kıpçaklar'ın heykellerini doğuya, gündeğümüne doğru dikmeleriyle bağlamak gerekiyor. Kıpçaklar'ın kozmolojik gösterimleri, günümüzde Kazaklar'ın dini gösterimlerinde devamını

¹³⁵ Carpini'den akt. Şastina, 1957: 28.

¹³⁶ Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 80.

¹³⁷ Valihanov, 1904: 117.

bulmuştur. Ç. Ç. Valihanov “... güneş, ay ve yıldızlar...hala halk arasında saygıyla kabul edilmektedir” diye yazmıştır¹³⁸.

Kıpçaklar’ın dini görüşleri hakkında bilgiler, bazı sonuçlara varmamızı sağlar. Kıpçak toplumunda, Şamanizm, putperestlik ve paganizm biçiminde, sınıf ilişkilerinin ideolojisi olan belirli dini temsiller olmuştur. Gelişmekte olan ve mevcut sınıfsal ilişkiler, Kıpçak toplumunun ekonomik ve siyasal yapısının spesifik özelliklerine tekabül eden ve zaten XI-XII. yüzyıllarda Kıpçaklar’ın egemen soyluluğunu ilkesel olarak çok tanrılı inançtan ve tek tanrılı inanca geçen farklı bir dini ideoloji modelini talep etmiştir. (Müslüman ülkelerine komşu bölgelerdeki İslam’ı ve Güney Rusya bozkırlarında Hristiyanlık).

İslamiyet öncelikle Kıpçak kabilelerinin, Harezm egemenliklerinin hizmetine giren kesiminde nüfuz etmiş ve yayılmıştır; zaten Kıpçaklar’ın Harezm hâkimiyetinin altına alınmasının ilk ve temel şartı İslamiyet’i kabul etmesi olmuştur. İslamiyet’i Kıpçak hanları Kıran (Ikran), Alp-Derek kabul edip, putperest isimlerini Müslüman unvanlar Kadir Han ve Gayir Han olarak değiştirmişlerdir. Aynısını Mısır’daki Kıpçaklar da yapmışlardır. Ancak, Kıpçak nüfusunun ezici kütlesini İslamiyet’in Ortodoks dogmaları ilgilendirmemiştir. Hatta XII. yüzyılın sonuna kadar Kıpçaklar’da İslamiyet sadece din yardımı ile halkı köleleştirmeye çalışan aristokratik seçkinlerin bir dini olarak kalmıştır. Sıradan bir göçebe için İslam boş bir ses olarak kalmıştır¹³⁹.

Yedisu’daki Nestorian Suriyeliler’in yazıtları, burada Moğol öncesi dönemde Hristiyanlığın varlığını işaret ediyor gibi görünüyor, ancak Kıpçaklar’ın bir parçası olan Kunlar’ın Hristiyanlar olduğu bilinmesine rağmen, onların Kıpçaklar’a ait olup olmadıkları hala kanıtlanmamıştır.

Hristiyanlık çoğunlukla Güney Rusya bozkırları Kıpçaklar’ın batı dalının çevresine nüfuz etmiştir. Misyonerlik hareket iki taraftan, yani Rus ve Bizans’tan gelmiştir. Rus Vakayinameleri’nde belirtildiği gibi, 1132’de Ryazan’da, 1168’de ise Kiev’te Kıpçak Hanları Amurat ve Aydar vaftiz edilmiştir¹⁴⁰. Kıpçaklar’ın en büyük ünlü hanlarından biri olan Konçak’ın oğlu, bir Ortodoks adı olan Yuri adını almıştır. İbn Battuta bu hususta şunları yazmıştır: “Kıpçak isimli halka ait olan bu bozkırlarda yaşayanlar Hristiyan inancındadırlar”¹⁴¹. Tüm bilgilere rağmen, yine de, siyasi sebeplerden dolayı muhtemelen inancını kabul eden belli bir toplum seçkinleri haricinde, Kıpçaklar’ın çoğunluğunun Hristiyanlığı kabul etmediğini belirtelim.

¹³⁸ Valihanov, 1904:457.

¹³⁹ Tizengauzen, 1884: 234.

¹⁴⁰ PSRL, IX, 1921: 158, 236.

¹⁴¹ Tizengauzen, 1884: 279.

1.2. Moğol İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Moğol Akınları

XIII. yüzyılın ilk yarısında Cengiz Han¹⁴² liderliğindeki Moğolların askeri ve siyasi eylemleri, Avrasya kıtasının büyük bir kısmında önemli siyasi ve etnik değişimlere neden olmuş ve yeni bir imparatorluğun kurulmasına zemin hazırlamıştır. Ehe Mongol Ulus'un¹⁴³, güçlü merkezi iktidarını koruyarak, en büyük askeri ve politik güce ve toprağa sahip olması, Möngge Han'ın (1251-1259) hüküm sürdüğü döneme denk gelmektedir. “Avrasyacı” E. Hara Dava'ya göre bu dönemde Moğol İmparatorluğu, Sarı Deniz'den Adriyatik Denizi'ne kadar uzanmıştır¹⁴⁴.

Moğol İmparatorluğu'nun oluşumu, Orta Asya ve Moğolistan'da yer alan etnik, sosyo-ekonomik ve politik süreçlerle bağlantılıdır. Bu durum doğal olarak Asya'nın etnik haritasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Her şeyden önce, Orta Asya tarihinin “karanlık dönemi” sona ermiş; bunun sonucu olarak, eski Türk İmparatorluğu ile mücadele sırasında oluşan son etno-politik birlikler de ortadan kalkmıştır. Günümüzdeki Moğolistan topraklarında daha sonraki dönemde (XIII-XIV yy.) Orta Asya'nın çoğu etno-politik ve sosyo-ekonomik süreçlerinin ilerlemesini büyük ölçüde belirleyen yeni etnik ve devlet birimleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Nayman ve Kereyit, Merkit ve Tatar, Celayir ve Kongrat Ulusları (erken devletler), ayrıca Habul, Ambahay Hanlar dönemindeki Moğollar, göçebeler tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı hakkında canlı bir fikri öne sürmüştür¹⁴⁵. Naymanlar ve Kereyitler'in yükselişiyle bağlantılı olan bu karmaşık çağın ilk aşaması, o dönemin tarihsel kroniklerinde yeterince belirtilmemişken, 1182'de Moğol kabilelerinin birleşmesi ve Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla biten ikinci aşaması, o dönemin kaynaklarında yer almıştır. Moğolları bir araya getirip, Moğol İmparatorluğu'nu kuran Temuçin'dir. Görünüşe göre Temuçin, 1182 yılında gerçekleşen kurultayda Cengiz Han unvanını almıştır¹⁴⁶. 1206 yılındaki Büyük Kurultay, Moğolların kendilerine ek olarak, Nayman, Kereyit, Tatar, Merkit ve diğer zayıf etno-politik kavimleri ve ayrı ulusları içeren, yeni kurulmuş Moğol İmparatorluğu'nun¹⁴⁷ resmi onayı

¹⁴² bk. Ek: 3

¹⁴³ Çin kaynaklarında (Da Mengü go) Büyük Moğolların Devleti veya Büyük Moğol Devleti. Bk: Munkuyev N. Ts. Zametki o drevnih mongolakh: Tataro-mongoli v Azii i Evrope, 1977, s. 402.

¹⁴⁴ Hara-Davan, 1992: 17.

¹⁴⁵ Gumilyev, 1989: 403.

¹⁴⁶ Kozin, 1940: 123.

¹⁴⁷ Bu devlet kendi içinde başta Türk olmak üzere diğer etnik grupları da birleştirmiştir. V. V. Trepavlov 1206 yılındaki kurultaydan bahsadederek şöyle yazmaktadır: “*Gelecekteki imparatorluğun çeşitli etnik topluluklarının birleşimi olduğu düşünülebilir*”. Bk: Trepavlov V. V. Gosudarstvenniy stroy Mongolskoy imperii XIII v.: Problema istoričeskoj priyemstvennosti, Nauka, Moskva 1993, s. 46.

olmuştur¹⁴⁸. Yani geniş anlamda Moğol İmparatorluğu'nun 1206 yılında kurulduğunu söyleyebiliriz.

Lakin Cengiz Han yönetiminde Moğolların bir devlet altında birleşmesi, yenilgiye uğratılan Nayman ve Merkitlerin askeri, siyasi ve diplomatik direnişlerine son vermemiştir. Sübüdey liderliğindeki 1208 yılında gerçekleşen sefer, onlara karşı düzenlenmiştir. Bu savaşta öldürülen Merkit lideri Tokta-Beki'nin çocukları, kalan askerleriyle batıya, Küçlük Han liderliğindeki Naymanlar ise Yedisu'ya doğru kaçmışlardır. 1216 yılında Moğollar, Merkitleri tamamen yok ederek, 1216 yılın sonu ve 1218 yılın başında Karahitaylar tarafından desteklenen Nayman Han'ı Küçlük'ü askeri yenilgiye uğratmışlardır¹⁴⁹.

Moğol birliklerinin yağmasına uğratılan ilk yerleşik devlet, Tangutlar olmuştur. Askerî açıdan güçlü ve yüksek kültürlü bir devleti temsil eden Tangut Devleti, güneyde Gobi Çölü'nden ve kuzeyinde Tibet'e kadar, doğusunda Huanhe Nehri'ne ulaşp, batıda Kokunor Gölü ile sınırlanmıştır¹⁵⁰. Bu “cesur insanlar”¹⁵¹, Cengiz Han'dan önceki Moğol bozkırlarında yaşanan tarihî hadiselerin paydaşlarından¹⁵². Cengiz Han, 1205 ve 1207-1208 yılları arasındaki küçük çatışmalardan başlayarak, 1209'da açık bir savaş başlatmıştır; ancak Çin İmparatorluğu ve Harezmsahlarla olan savaşlar, Tangutlar'ın düşüşünü ertelemiştir. Sadece 1225-1227 yıllarındaki büyük askeri seferlerin sonucu olarak, Tangut Ülkesi nihayet Asya'nın siyasi haritasından tamamen silinmiştir¹⁵³.

Moğollar ilk Moğol-Tangut savaşının (1209-1210) bir sonucu olarak kıtalarını güvenli hale getirip, 1211'de Tangut topraklarından Çin İmparatorluğu'nun sınırlarına girmiştir¹⁵⁴. On altı yıl süren acımasız ve kanlı savaşın bir sonucu olarak, Moğollar doksandan fazla Çin şehrini ele geçirip, Huanhe Nehri'nden kuzeye doğru tüm Çin topraklarında kendi hâkimiyetini kurmuşlardır¹⁵⁵.

Kuzey Çin'de ortaya çıkan başarılı askeri eylemler, 1216'da Cengiz Han'ın Moğolistan'a geri dönmesini sağlamıştır. Reşidüddin'e göre, Merkitler bu dönemde Moğolistan'ın kuzey-batısında Moğollarla savaş hazırlıkları yapıyorlardı¹⁵⁶. Onlara karşı, Cüçü'nin komutasında 20.000 kişilik bir ordu gönderilmiştir. Torgay bozkırlarındaki Irgız kıyılarında Merkitler'i yenen Moğollar, geri dönüş yolunda Mâverâünnehir hükümdarı Muhammed Harezmsah Hükümdarı Sultan Muhammed'in 60.000 kişilik ordusuyla

¹⁴⁸ Sandag, 1977: 27-34.

¹⁴⁹ Buniyatov, 1986: 131.

¹⁵⁰ Kıçanov, 2008: 75.

¹⁵¹ Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 114.

¹⁵² Kıçanov, 1965: 667.

¹⁵³ Kıçanov, 1965: 140.

¹⁵⁴ Grousset, 1980: 224.

¹⁵⁵ Yolker, 1998: 64-98; Tihvinskii, 1977: 4.

¹⁵⁶ Raşid ad-din, 1960: 316.

karşılaşmıştır. Moğol askerleri yorgun ve sayısal olarak daha az olduğu halde, üç gün süren savaşın sonucunda Harezmsah askerini yenilgiye uğratarak, Moğolistan'a geri dönmüşlerdir. Muhammed Harezmsah, oğlu Sultan Celaleddin'in cesareti sayesinde hayatta kalmıştır¹⁵⁷.

Hızla gelişen siyasi çatışmalar, özellikle Otrar'daki Moğol tüccarların Kayır Han tarafından öldürülmesi büyük bir savaşın ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁵⁸.

1219 yılın eylül ayında Cengiz Han'ın sevk idaresindeki Moğol ordusu Otrar surlarına gelmiştir. Şehir kuşatılmasının uzun zaman alacağını düşünen Cengiz Han, şehrin surlarında Çağatay ve Ögedey'i bırakıp, kendisi askerlerin bir kısmı ile Harezmsahlar'a doğru yürümüştür¹⁵⁹. Böylece, Moğol askerlerini üçe ayırmıştır: Cüçi yönetimindeki bir kısmı Otrar'ın kuzeyindeki Cent ve Barçanlığkent¹⁶⁰ şehirlerine, Ulak-Noyon yönetimindeki ikinci kısmı Otrar'ın güneyindeki Sirderya Nehri'nin yukarı kıyılarındaki şehirlerine, Cengiz Han'ın oğlu Toluy ile kendisinin bizzat yönettiği üçüncü kısım ise Mâverâünnehir'in önemli şehirleri Buhara ve Semerkand'a doğru yönelmiştir. Moğollar 1219'un ikinci yarısı ve 1220 yılın ilk yarısında Mâverâünnehir'i, 1221 yılında ise Harezmsah ve Horasan'ı tamamen ele geçirmiştir. 1222 yılın sonbaharında Cengiz Han Semerkand'a geri dönmüş, aradan üç yıl geçtikten sonra Moğolistan'a gelmiştir¹⁶¹.

Böylece Cengiz Han'ın 1209-1227 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu geniş çaplı savaşları, Ortaçağ'ın en güçlü devletlerinden birinin kurulmasına neden olmuştur. XIII. yüzyılın başında, Cengiz Han tarafından yönetilen Moğol aşiret birliğinin artan gücü nedeniyle siyasi durum önemli ölçüde değişmiştir. Moğolların komşu topraklarını kısa sürede fethetmesi, Moğol İmparatorluğunun sınırlarını Deşt-i Kıpçak sınırlarına daha da yakınlaştırmıştır.

XIII. yüzyıl Arap tarihçisi İbnü'l-Esir Moğol seferlerini, "İnsanoğluna karşı yapılan en korkunç talihsizliklerinden birisi" olarak nitelendirmiştir¹⁶². Gerçekten de, tarihte hem saldırıya uğrayan halklar, hem bu saldırılardan etkilenen mekânlar açısından tarihte bir benzeri bulunmadığı tartışmasızdır. XIII. yüzyılda kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu'ndaki Moğol asaletinin askeri teşvik ve haraç yoluyla zenginleşip, geniş arazileri zapt ederek, halk kitlesi üzerinde iktidarı güçlendirme istekleri, Moğol toplumunun devasa bir askeri örgütlenme haline gelmesine ve tüm insanların katıldığı büyük istilacı seferlere dönüşmesine yol açmıştır. Tümenlere, binliklere, yüzlüklere ve onluklara bölünen Moğol ordusunda, küçük

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir'den akt. İshokov, 2006: 348-355.

¹⁵⁸ Bunyatov, 1986: 136.

¹⁵⁹ D'ohsson, 2014: 100.

¹⁶⁰ Nüşaları: Barcinlig-kent, Barçlık-Kent, Barçilığkent, Barçkent, Barçin.

¹⁶¹ Petruşevskiy, 1977: 123-130; Bunyatov, 1986: 139-154.

¹⁶² İbnü'l-Esir'den akt. İshokov, 2006: 345.

suçlar için bile ölüm cezası olağan karşılanmıştır¹⁶³. Moğolların güçlü askeri teşkilatı, başbuğların tecrübeli oluşu, Moğolların düşmanlar arasındaki şiddetli çatışmaların kullanılması, Moğol fatihlerinin bir sürü büyük seferler düzenleyip, başka halkları kendi iktidarına boyunlarını eğdirerek, topraklarını genişletmelerine imkân vermiştir. Bu seferlerin içinde en önemlilerinden biri Moğolların Kıpçaklara yapmış olduğu ikinci seferdir. Moğolların yapmış olduğu seferler, Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa halklarının tarihi kaderinde son derece etkili bir olay olarak derin izler bırakmıştır. Tarihî kaynaklarda Batu Han'ın seferi, geleneksel olarak önemli bir yer edinmektedir.

“Moğollar'ın Gizli Tarihçesi'nde”, 1236 yılında Batu'nun yapmış olduğu sefer, “Kıpçak Seferi” olarak adlandırılmıştır¹⁶⁴. “Yuan-şi”de de Moğollar'ın düzenlemiş olduğu bu sefer “Kıpçak Seferi” adını taşımaktadır. T. T. Allsen'e göre 1236'da başlayan bu batı seferinin ana hedefi, Rusları mağlup etmekten ziyade Kıpçakları bertaraf etmektir¹⁶⁵. Bu durum, Kıpçakların Moğol İmparatorluğu'nun siyasi planlarında önemli yer aldığını göstermektedir. Daha sonraki tarihsel olaylar, Kıpçakların Kuzey Kafkasya'da, Macaristan'da ve Bulgaristan'da uğrayacağı zulmün devam ettiğini gösterecektir.

Rus Vakayinameleri'nde ve çoğu Avrupa Ortaçağ kaynaklarında, XIII. yüzyılda Moğol askerleri, eskiden Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınmış halkların adı olan “Tatar” adıyla anılmaktadır. Ortaçağ'ın Çinli tarihçileri de tüm Türkistan konar-göçerlerini, “Ak Tatarlar, Kara Tatarlar ve Vahşi Tatarlar” olmak üzere üçe ayırmışlardır¹⁶⁶. Bu durum, Moğollar'ın Doğu Avrupa halklarının tarihine “Tatar” adıyla girmesine sebep olmuştur. V. N. Tatişev, S. M. Solovyev, V. V. Kargalov gibi pek çok tarihçi, 1223 ve 1236-43 Moğol seferlerini “Tatarlar'ın yapmış olduğu sefer” diye adlandırarak yanlış bir düşüncüyü öne sürmektedirler. Çünkü ana askerî gücün çeşitli kökenli göçebe halklardan oluşmasına rağmen, bu seferleri yöneten asaletin üst kısmında Moğol kabilelerinden gelenler bulunmaktaydılar. Bu konudaki karışıklığı önlemek amacıyla XIX. yüzyılın ilk yarısındaki tarihçi P.N. Naumov, Tatar ismiyle adlandırılmış Moğollar anlamına gelen “Moğol-Tatarlar” terimini bilimsel dolaşıma sokmuştur¹⁶⁷. Ancak çalışmamızda bu konu üzerinde araştırma yapan (G. V. Vernadskiy, E. İ. Kıçanov, V. V. Trepavlov) tarihçilerin düşüncelerine dayanarak ve XIII. yüzyılın tarihi gerçeklerine uyarak Batu Han'ın yaptığı II. Kıpçak Seferi'nde “Moğol” terimini kullanmayı tercih ettik.

¹⁶³ Cüveynî'den akt. Öztürk, 1998: 90-92.

¹⁶⁴ Kozin, 1940: 258.

¹⁶⁵ Allsen, 1983: 5-23.

¹⁶⁶ Shao Hung, 2012: 39-93.

¹⁶⁷ Jarko ve Martiniuk, 2003: 4.

Her ne kadar çalışmamız siyasî tarihten ibaret olmasa da çalışmamızın ön kısmında siyasi tarihten bahsetmeyi uygun gördük. Zira II. Kıpçak Seferi'nin siyasî tarihini dikkatlice incelemeksizin, seferin neticesinde oluşan sosyal, iktisadî ve kültürel değişimleri ile Altın Orda Hanlığı'nın kuruluşu sorunsalına cevap vermek neredeyse imkânsızdır. XIII. yüzyılda Moğolların gerçekleştirmiş oldukları seferler yazılı kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde yer bulmuştur. Doğu Avrupa'yı ele geçirme planı, Moğol Hanları tarafından Batu Han'ın seferinden çok önceden kurulmuştur. Cengiz Han, 1207 yılında oğlu Cüçi'ye İrtiş Havzası'ndan Batı bölgesine doğru Moğol atlarının ayağının değdiği yerleri vermiştir. Bu durum bize onun Avrupa'ya yönelik bir planın var olduğunu göstermektedir. Ancak bu planlar Moğol ordusunun ana güçlerinin Çin ve Orta Asya'daki savaşlarla meşgul olması nedeniyle Cengiz Han'ın döneminde gerçekleştirilememiştir¹⁶⁸.

Moğolların Deşt-i Kıpçak bozkırlarına ilk fetih dalgası 1222-1223 yılları arasında meydana gelmiştir¹⁶⁹. Moğol askerlerinin başında Cengiz Han'ın en tecrübeli noyanları Cebe ve Sübüdey bulunmuştur. Moğollar bu bölgeye güneyden, Hazar Denizi'nin kıyısını geçerek Azerbaycan'a, oradan - Şirvan'a ve daha ileri -Şirvan geçidi boyunca - Kuzey Kafkasya ve Trans Kafkasya bozkırlarına geçmişlerdir. Bu konuda özellikle Arap tarihçisi İbnü'l-Esir detaylı bilgiler aktarmaktadır:

“Tatarlar, Alanların, Lezgilerin ve (farklı) Türk kabilelerinin de dâhil olmak üzere yaşadığı bu alanlara doğru ilerlediler... Geçtiği yerlerin halkına saldırarak onlar Alanlar yerine geldiler. Alanlar tüm güçlerini toplayıp, Kıpçakların yardımıyla Moğol askerine karşı savaşmışlardır. İki taraf birbirlerine karşı üstünlük sağlayamayınca Moğollar kurnazca Kıpçaklara elçi göndererek “Biz ve sizler bir soydan geliyoruz, Alanlar ise sizlerden değiller; sizin inançlarınız onlarınkine benzemez ve biz sizlere dokunmayacağız ve para, mal vereceğiz” diye haber iletmışler. Kıpçaklar Moğollar'a inanıp, Alanlar'ı savaş meydanında yalnız bıraktıktan sonra Moğollar hem Alanları, hem Kıpçakları almışlardır. Tatarlar onlara verdiği para ve malların geriye iki kat fazlasıyla aldılar”¹⁷⁰.

Bu saldırı sonucunda özellikle Yuri Konçakoviç ve Danil Kobyakoviç'in Don ve Kuzey Kafkasya Kıpçak birleşikleri yenilgiye uğratılmıştır. İbnü'l-Esir'e göre; “Kıpçaklar mücadele etmeden dağlara saklanarak kaçmışlar, bir kısmı ise Ruslar'a doğru kaçmışlardır”¹⁷¹. Rusya sınırlarına kaçmak zorunda kalan Kotyan Han önderliğindeki Kıpçaklar ise Rus Knezlerinden yardım istemişler. Bu tehlikenin Rus topraklarına da ulaşabileceğini anlayan Güney Rus Knezleri Moğol birliklerine destekte bulunarak başka

¹⁶⁸Jarko ve Martiniuk, 2003: 27, Bk. Ek: 6

¹⁶⁹Bk. Ek: 5

¹⁷⁰İbnü'l-Esir'den akt. İshokov, 2006: 346.

¹⁷¹Tizengauzen, 1884: 26.

knezleri de yardıma çağırılmışlardır. Temel argüman Kıpçaklar tarafından gelen hediyeler ve ilk Novgorod Letopisi'nde bulunan Kotyan'ın şu sözleri idi: “Bizim yerlerimizi aldılar, ileri zamanlarda sizinkini de alacaklar.” Aynı zamanda Moğol elçiliği Kiev’e gelip, Rus Knezlerini Kıpçaklar’a yardım etmemeye ikna etmeye çalışarak, onların Ruslara karşı olmadıklarına ikna edip, ordularının sadece Kıpçaklara karşı yöneltildiğini iletmişlerdi. Ancak Rus Knezleri onlara inanmayıp Kiev’deki knezler tarafından Kıpçaklara yardım etme kararı alınmıştır¹⁷².

Aynı zamanda Azak Denizi boyunca baskın düzenleyen Moğol birlikleri, Kırım’a girip Sudak’ı harap ederek Karadeniz ticaretine büyük bir darbe indirmişlerdir¹⁷³. Oradan Dnyeper’deki Zaruba kentine ilerlemişler ve burada Rus knezlerinin sefere katıldıklarını öğrenmişlerdir. Birleşik Rus-Kıpçak ordusu önemli bir gücü temsil etmekteydi. Onların içinde Mstislav Romanoviç Kievskiy, Mstislav Mstislavoviç Galitskiy, Mstislav Svyatoslavoviç Smolenskiy, Daniil Romanoviç Volinskiy de vardı¹⁷⁴.

Bozkırdaki bu mücadelelerin sonucunda taraflar arasında 31 Mayıs 1223’de Kalka Muharebesi gerçekleşmiştir. Bu savaşta Sübüdey ve Cebe ordusundan yaklaşık iki kat büyüklüğündeki Güney Rusya Knezlerinin ve Kıpçaklar’ın müttefik ordusu yenilgiye uğratılarak neredeyse tamamen yok edilmiştir. Savaş seyrini İbnü’l-Esir şöyle anlatmaktadır:

*“Moğollar’a karşı savaşa hazırlanan Rus ve Kıpçak askerleri yola çıktılar. Bu haber Tatarlar’a ulaşınca onlar geriye çekilmişler. Ruslar ve Kıpçaklar Moğollar’ın onlardan korkudan geri döndüklerini düşünüp onların peşinden 12 gündür takip etmişlerdir. Kendilerini güvence içerisindeyiz diye düşünürken aniden Moğollar’ın beklenmedik saldırısına uğramışlardır”*¹⁷⁵.

Savaşın son aşamasını Rus Vakayinameleri de aynı şekilde açıklamıştır. Zafer sebebinin Moğol birliklerinin geri çekilmeyi uygulayan iyi işlenmiş taktikleri olduğu tespit edilebilir. Moğol komutanları iki yıl önce Gürcistan Kralı Laşa’nın birlikleriyle savaştıklarında aynı taktikleri kullanarak onları ezici bir yenilgiye uğratmışlardı. Sübütey biyografisinde “kanlı” olarak adlandırılan Kalka savaşındaki zafer, Moğol birliklerinin taktik esnekliğinin muhteşem bir örneği olmuştur¹⁷⁶. Kaçan askerleri takip ederek Sübütey ve Cebe Dnyeper ve Novgorod Svyatopolskiy kıyılarına kadar ulaşmış; köyleri yakıp insanları öldürmüştür. Bundan sonra, görünüşe göre Moğollar Aşağı Don bölgesine geri çekilmişler ve

¹⁷²PSRL, II, 1971: 740-741.

¹⁷³Tizengauzen, 1884: 26.

¹⁷⁴Suzdal’skaya letopis’ o našestvii Tatar, 2000: 134.

¹⁷⁵İbnü’l-Esir’den akt. Hamidulin, 2004: 132.

¹⁷⁶Hrapçevskiy, 2004: 503.

daha da sonra İtil Bulgarları tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. İbnü'l-Esir sadece 4000 askerin geri dönebildiğini yazmaktadır¹⁷⁷.

Ruslar ve Moğollar arasındaki ilk çatışma böylece sona ermiştir. Kalka Nehrindeki savaşta Rus ordusunun yenilgisinin nedenlerini belirlemek zor değildir. Knezlerin birlikte hareket etmemesi, yönetim ve istihbarat eksikliği ile düşmanın ciddiye alınmaması, bozkırların derinliklerine kadar düşmanı takip etmekten oluşan basit planları gibi çok sayıda sebebi bu minvalde sayabiliriz¹⁷⁸.

1236'daki Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak Seferi'ne kadar doğudaki Moğol fetihleri hakkında Rus topraklarına haberler iletilmesine rağmen, Moğollara karşı güçlerini birleştirme ya da etkili bir önlem alma çabası gösterilmemiştir. Novgorod Vakanüvisti Kalka Muharebesi hakkında şöyle yazmaktadır: “*Nerelelerden geldikleri belli olmayan Tatarlar, Dnyepr Nehri'nden döndüler. Günahlarımızın cezasının nereden çıkacağını bir tek Tanrı bilir*”¹⁷⁹. Moğollar bu seferin sonuçlarından daha çok fazlasını çıkarabildiler. Sübüdey ve Cebe'nin askerleri tüm Kıpçak bozkırlarını geçerek, Güney Rusya sınırlarına çok yaklaşmış ve böylece ileride gerçekleşecek olan askeri hareketlerini daha iyi başarabilme şansını kazanmışlardı. Sefer sırasında Moğollar doğrudan Rus, Kıpçak, Bulgar ve Alan askeri birlikleriyle tanışıp, bunlardan elde edilen yazılı eserlerden Rus Knezlikleri'nin ve Doğu Avrupa ülkelerinin iç durumu, düşmanın olası güçleri, yılın değişik zamanlarında askeri operasyonların yürütülmesinin koşulları hakkında bilgi alabilirlerdi¹⁸⁰.

1229 yılında Ögedey “Büyük Han” olarak ilan edilmiştir. Bu kurultayda Batu Han, Cengiz Han'ın emriyle resmi olarak Cüçi Ulusu'nun hükümdarlığına tayin edilmiştir. 1228/1229 kurultayı “Cengiz Han'ın daha önceki Batu'yu tayin etme kararnamesine göre” Batu'yu ve kardeşlerini diğer knezlerle kuzey bölgelerini fethetmek için görevlendirmiştir. Bu sefer için Batu ve kardeşlerine Kökday ve Sübüdey'in 30.000 kişilik ordusu verilmiştir¹⁸¹. Maalesef, bu yıllar aralığındaki savaşların ayrıntılarını çoğu kaynaklarda bulunmamaktadır, ancak bahsi geçen savaşın İtil sahasında gerçekleşmiş olabileceğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerin aynı yıllarda Vladimir-Suzdal Knezleriyle barış için gelen Bulgarlar tarafından alındığı ihtimali taşıyan vakayinamede şöyle yazılmaktadır: “*Aynı yılın yazında Kıpçaklar Bulgar'a geldiler ve Yayık Nehri yanında Tatarlara karşı savaştilar.*”¹⁸²

¹⁷⁷ İzmaylov, 2009: 137.

¹⁷⁸ Jarko ve Martiniuk, 2003: 29.

¹⁷⁹ PSRL, III, 1841: 198.

¹⁸⁰ Jarko ve Martiniuk, 2003: 29.

¹⁸¹ Poçekaev, 2006: 63-65.

¹⁸² PSRL, I, 1926: 453.

1234 yılındaki Kurultay'da Batu'ya yine Sübüdey'in cesedi verilmiştir ancak başarılı bir savaş için bu durum yeterli değildi. Bu durum yeni kurultayın yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca bu kurultayda Batı seferleri için karar verilirken yeni seferin sevk ve idaresi için Batu Han tayin edilmiştir. Bununla ilgili 1252-1253'te, yani bu olaylarla hemen hemen aynı dönemde Hanlık Divan (Kâtipler Dairesi) malzemelerini ve dönemin tanıklarının hikâyelerini kullanarak bir eser kaleme almış olan Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Ögedey Han'ın yaptığı ikinci kurultayda fethedilmemiş halkları yok etme planının düzenlendiği hakkında ilginç bilgiler vermiştir¹⁸³.

En kısa zamanda ek vergiler toplanıp, ordu düzenlenmeye başlanmıştır. Ögedey'in verdiği karara göre: *“ailenin büyük oğlu savaş alanlarını yöneten büyük knezler gibi savaşa göndermekle yükümlüdür. Noyonlar, binbaşılar, yüzbaşılar ve onbaşılardan hepsi aynı şekilde büyük oğullarını göndermeleri şarttı. Bununla birlikte, her aileden bir askerin alınması şarttı”*¹⁸⁴. Bu, Moğol İmparatorluğu'nun hiçbir zaman bilmediği bir biçimdeki hareket gücü olmuştur. Cengiz Han'ın küçük oğlu Külkan, Ögedey'in oğulları Güyük ve Hadan, Toluy'un oğulları Möngge ve Büçek, Çağatay'ın oğulları Buri ve Baydar, ayrıca Cüçiler'den Batu, Orda, Şiban ve Tangut, emirlerden ise Sübüdey Bahadır ve Burunday Bahadır gibi çok sayıda hanedan üyesi ile birlikte önemli komutanlar Ögedey kararnamesini uygun olarak Cengiz sefere şahsen katılmışlardır¹⁸⁵.

Tarih literatüründe bu ordunun büyüklüğü hakkındaki tartışmaların sonu gelmemiştir. N. M. Karamzin, Moğollar'ın yarım milyon olduğunu söyleyip, onların başarılı olmasını Batu'nun ordusundan bulunan asker gücünün, düşman askerlerinden çok fazla olmasına bağlamaktadır¹⁸⁶. M. S. Solovyov, Batu'nun ordusunda bulunan asker sayısının 300.000 olduğunu söylemektedir¹⁸⁷. Bu tarihçilerden sonra gelen Rus tarihçileri ya sadece “Moğolların asker sayısının üstünlüğünü” vurgulamışlar ya da M.S. Solovyov'un önerdiği sayıyı kabul etmişlerdir (İ.N. Berezina, M.İ. İvanina, D.İ. İlovaiskii, V.T. Paşuto, E.A. Razina, A.A. Strokova vs.). Zamanla, bazı tahminlere dayanan daha gerçekçi sayıya yaklaşılmaya çalışılmıştır. Sovyet tarihçisi V.V. Kargalov, asker sayısının 300.000 olduğunu “tartışmalı ve abartılı” diye bu sayıyı ihmal edip, her 12-14 Cengiz neslinin 10-12 bin askeri yönetmesi gerektiği düşüncesine dayanarak, bu sayının 120.000-150.000 olduğunu öne sürmektedir¹⁸⁸. Cengiz Han'ın her torununun gerçekten on bin askerden oluşan tümeni yönettiği kesin bir

¹⁸³Arslanova, 1988: 41.

¹⁸⁴Kozin, 1940: 191.

¹⁸⁵Tizengauzen, 1941: 34.

¹⁸⁶Karamzin, 1992: 13-14.

¹⁸⁷Solov'yev, 1988:137.

¹⁸⁸Kargalov, 1966:75.

ihtimal olursa, böyle bir hesaplama mantıklı olurdu ki bu biraz şüphelidir. N. Ts. Munkuyev, bütün Moğollar'ın en büyük oğullarının sefere gönderildiklerini hesaba katarak 139.000 asker olabileceğini varsayan daha kesin bir hesaplama yapıyor¹⁸⁹. Öyle ki 120.000-150.000 rakamları tarihsel olarak en çok kullanılmıştır. Genelde bu asker 50.000 Moğol ve 70.000-80.000 Kıpçak ve başka kabilelerden oluşurdu. Bazı modern ve yabancı tarihçiler bu değerlenmeyi kullanmaktadır. Moğol askerini daha az sayıda (30.000-50.000) G. V. Vernadskii¹⁹⁰, İ. B. Grekov ve F. F. Şahmogonov¹⁹¹, L. N. Gumilyev¹⁹² göstermektedir.

Seferin en önemli görevlerinden biri, Doğu Avrupa bozkırlarının ve Kıpçaklar'ın boyun eğdirilmesi olmuştur. Moğolların Rus Knezleri, İtil Bulgarları ve Avrupa'daki diğer halklarla çarpışan şiddetli ve inatçı mücadelesini biliyoruz. Kıpçakların direnişi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Çok iyi hazırlıktan sonra 1236 yılında Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın yönetiminde Batı'ya, Doğu Avrupa'ya yeni bir sefer başlamıştır. 1236 yılın sonbaharında İtil Bulgarları topraklarının sınırlarına gelen Moğol askerleri, İtil Bulgarlarını korkunç bir şekilde mağlup etmişler. Arkeolojik bilgiler buradaki tüm şehirlerin kuşatma neticesinde tahrip edildiğini göstermektedir¹⁹³.

Cüveynî, bu olayların pratik bir çağdaşı sayılırdı ve bu hikâyeyi ayrı bir paragrafta tek tek şöyle açıklamıştır:

*“Ögeday Kağan Batu Han'ı, Mengü Kağan'ı ve başka Knezleri de Bulgar, As, Rus ve Kıpçaklar, Alanlar ve başka da kabilelerin topraklarını fethetmeye göndermiştir. Tüm bu yerler alındığında Kıpçaklar'ın içinden Baçman diyen birisi birkaç Kıpçak grubuyla kaçmayı başaramışlar. Sürekli kalabilecek yeri bulunmadığı için her gün yeni bir yerde kalıyordu. Askerler (Moğollar) onların ayak izlerini nerede arasalar bile, onu başka yerde bulamıyorlardı, çünkü sürekli yerini değiştiriyordu”*¹⁹⁴.

Kaçaklar en çok İtil kıyılarındaki ormanlarda saklandığı için Möngge, 200 gemi imal edilmesini emretmiş ve her gemi için yüz tane silahlı asker hazırlamıştır. Kardeşi Büçek ikisi her iki kıyıdan hareket ederek İtil boyunda bir ormanda Baçman'ı elde edip askerini yok etmişlerdir. Baçman'ı Möngge'ye getirdiklerinde, onu (Baçman'ı) kendi eliyle öldürmesi ricası üzerine Möngge kardeşi Büçek'e onu (Baçman'ı) ikiye bölmesini emretmiştir¹⁹⁵.

1238 yılının yazından 1240 yılına kadar Moğollar'ın Kıpçak bozkırlarında kalması onların sürekli Kıpçaklar, Alanlar, Çerkesler, ayrıca Rus yerlerine düzenlenen seferlerle

¹⁸⁹Munkuyev, 1977: 396.

¹⁹⁰Vernadskiy, 2000:57.

¹⁹¹Grekov ve Şahmogonov, 1986: 62.

¹⁹²Gumilyev, 1992: 518.

¹⁹³İzmaylov, 2009: 155.

¹⁹⁴Cüveynî'den akt. Öztürk, 1998: 240-241.

¹⁹⁵Cüveynî'den akt. Gatin vd., 2008: 63.

alakadar olmasına neden olmuştur. 1238-1239 yıllarındaki askeri hareketler neticesinde birleşik Kıpçak kabilelerinin çoğu Moğollar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Sadece geriye çekilen ordular bağımsızlıklarını ve birliklerini koruyabilmişlerdir. Kotyan Han önderliğindeki Kıpçaklar, Macaristan Kralı'na sığınma isteğini bildiren bir mektup yazmıştır. Kıpçaklara yerleşim için izin verilmiş, 1239 yılının sonbaharında Kral IV. Bela bizzat Kotyan Han'ı 40 bin kişilik kavmi ile sınırda karşılamıştır. Kıpçaklar Katolikliği kabul ederek krala tabi olan bir orduyu oluşturmuştur¹⁹⁶. İleride Bela'nın güçlenmesi ve Macar soylularının ona karşı koyması, daha sonraki süreçte ayaklanmaya neden olmuştur. Bu ayaklanma neticesinde Kotyan Han ve diğer soylu Kıpçaklar öldürülmüştür. Kalan Kıpçak bakiyeleri ise Balkanlar'a kaçmışlardır. Batu yönetiminin altına giren Kıpçaklar, Moğol askeri-idari sistemine girerek Moğol asker sayısını arttırmıştır¹⁹⁷. Kıpçaklarla yapılan savaş oldukça kanlı gerçekleşmiştir. XIII. yüzyılın 40'lı yıllarında Kıpçak topraklarından geçen Plano Carpini şöyle yazmıştır: *“Kumanya’da çok sayıda ölen insanların baş ve kemiklerini bulduk”*¹⁹⁸.

Moğollar aynı zamanda Kuzeydoğu Rus yerlerine yapılacak seferin de hazırlığına başlamışlardır. Öyle ki Pronsk, Belgorod, Borisov-Glebov, İjeslavets şehirlerini tahrip ettikten sonra, 16 Aralık 1237 tarihinde Ryazan'ı kuşatmışlardır. Ryazan topraklarından Evpatia Kolovrat'ın savunucusunun kahramanca eylemleriyle ilgili efsaneler hayatta kalmıştır. Şehri savunanları tükettiren altı günlük saldırıdan sonra 21 Aralık'ta Ryazan, beş gün direnişten sonra 20 Ocak'ta Moskova, 4 Şubat 1238'de Vladimir şehirleri ele geçirilmiştir. Rus Knezleri düşmanlarının tehlike derecesinin farkında olmasına rağmen, Moğollar'a karşı durabilme gücünü feodal parçalanma, iç çekişme ve knezler arasındaki çatışma sebebiyle sağlayamamıştır¹⁹⁹.

Aynı zamanda, 4 Mart 1238 tarihinde Siti Nehri yanındaki savaşta Yurii Vsevolodoviç yönetimindeki Vladimir ve Suzdal Knezlerinin birleşik ordusunun yenilgiye uğratılmasıyla Suzdal da alınmıştır. Bu zaferden sonra Moğollar, Kuzeydoğu Rus topraklarındaki en az 14 şehri işgal etmiştir. Novgorod'a geçme planı başarısız olup, Batu harekâtı 7 hafta boyunca direnen Kozelsk şehrinin kahramanca savunması ile durdurulmuştur²⁰⁰.

Aynı yılı yani 1238'de Güney Kafkasya'ya yıkıcı bir savaş yapılmıştır. 1239'da Moğolların gücü güneydeki Rus topraklarına yönlendirilmiştir (aynı zamanda, 1239/40 kışında kuvvetin bir kısmı Kuzeydoğu Rus tarafından ikinci bir saldırıya maruz kalmıştır). Pereyaslavl ve Çernigov'a hâkim olan Moğollar Kiev'i kuşatmışlardır. 1240 yılında Kiev

¹⁹⁶Murguliya ve Şuşarin, 1998:173-184.

¹⁹⁷Paşuto, 1977: 211.

¹⁹⁸Carpini'den akt. Şastina,1957: 67.

¹⁹⁹Hrapçevskiy, 2004: 258-359.

²⁰⁰PSRL, XV, 1965: 370.

alındıktan sonra Moğollar Avrupa'ya doğru yol almışlardır. Ancak 1242 yılı Ögedey Kağan'ın ölümü ve Batu askerlerinin güçlerinin tükenmesi üzere Moğolistan'a geri dönmek zorunda kalmışlardır²⁰¹.

Böylece, Deşt-i Kıpçak'ın fethi bir defalık eylem değil, uzun süren, kapsamlı ve büyük hedefleri olan bir Moğol politikasını oluşturmuştur. İlk aşamada, Moğollar, Deşt-i Kıpçak'a komşu olan Nayman, Merkit, Karahitay ve Harezm yerlerinin yenilgiye uğratmışlardır. İkinci aşamada, Deşt-i Kıpçak toprakları Cüçi askerleri tarafından fethedilmiştir ve sonradan bu harekâta Cüçi'nin oğlu Batu tarafından devam edilmiştir. Üçüncü aşamada, Kıpçakların diğer kabileler ile ittifak halindeki bir dizi büyük ayaklanma ve direniş odakları bastırılmıştır. Moğolların Batı'ya yönelik seferinin ana hedefi, Kıpçak kabilelerinin Moğol hakimiyeti altına alınması olmuştur.

²⁰¹ PSRL, XVII, 1907: 22.

İKİNCİ BÖLÜM

II. KIPÇAK SEFERİNİN EKONOMİK ETKİLERİ

2.1. Altın Orda'nın Kuruluş Devrinde Deşt-i Kıpçak'taki Ticari-Ekonomik İlişkilerin Gelişimi

II. Kıpçak seferi neticesinde Moğolların fethettiği bölgede, XIII. asrın ortalarında Doğu Avrupa'daki en büyük devletlerinden birisi olan ve Cüçi Ulusu adıyla da bilinen Altın Orda Devleti kurulmuştur. Bu devlet, Avrupa ve Asya'nın neredeyse yarısı ve İrtiş Nehri'nden Dnyester ve Tuna'ya kadar ki büyük bir alanın geniş topraklarında yaşayan ulusların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Altın Orda Devleti aynı zamanda Avrasya'daki birçok devletin tarihsel gelişimi üzerinde derin izler bırakmıştır. 1227'de Cengiz Han, halefi Cüçi'ye batıda İrtiş Nehri'ne kadarki fethedilen arazileri verdikten sonra her yıl düzenlenen Moğol Kurultaylarında batıya yönelik yeni ülkelerin fethi planlanmıştır. Moğolların bundan sonraki müteakip askeri başarıları, Altın Orda'nın sınırlarının batıya doğru genişlemesine yol açmıştır. Böylece 1229 yılındaki kurultayda Altın Orda'nın sınırları sadece Batı Sibirya bozkırlarına kadar değil, Yayık Nehrine kadar (Ural) ulaşmıştır. 1232 yılına doğru İtil bozkırlarına kadar olan araziler fethedilip, bu durum 1235 yılında gerçekleştirilen kurultayda onaylanmıştır. Son olarak, 1237'deki kurultay kararı ile Don ve Karadeniz toprakları, kısa bir süre sonra ise Tuna Nehri'nin alt kısımlarındaki bozkırlar da dâhil olmak üzere Altın Orda hâkimiyeti altına girmiştir²⁰².

Altın Orda coğrafyası hakkında bilgi veren Plano Carpini ve Rubruklu William'a ait²⁰³ eski bilgiler Altın Orda'nın tüm bölgelerini tarif etmese de²⁰⁴, genel anlamda özellikle devletin batı sınırları hakkında değerli bilgiler vermektedir. Altın Orda'nın belirli tarihi alanlarından Carpini sadece “*dört nehrin (Dnyeper, Don, İtil ve Yayık) bulunduğu Deşt-i Kıpçak'tan*” söz etmiştir²⁰⁵. Bu konuda Rubruklu William'ın açıklamasında daha detaylı bilgi bulabiliriz: “*Tanaid'in batısından Tuna'ya kadarki tüm topraklar onlara aittir; ayrıca Tuna'nın hemen arkasından, Konstantinopolis, Wallachia yönündeki topraklar ve küçük Bulgaristan'dan Sklavoniya dâhil olmak üzere onlara haraç ödüyorlar*”²⁰⁶. Bu bilgilere bakılırsa, Altın Orda bölgesinin batıdaki sınırları Tuna Nehri'ne onun sağ kıyısını geçmeden yaslanmıştır. Devletin batı sınırlarının böyle bir lokalizasyonu, arkeolojik malzemeler

²⁰² Halikov, 1994: 42.

²⁰³ 1246-1347 yıllarında Plano Carpini, Altın Orda topraklarından batıdan doğuya doğru ve geri gitmiştir. Guillaume Rubruk ise 1253-1255 yıllarında burayı ziyaret etmiştir.

²⁰⁴ Yegorov, 1985: 28-29.

²⁰⁵ Carpini'den akt. Şastina, 1957: 70.

²⁰⁶ Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 89.

tarafından da doğrulanmıştır. Rubruklu William'ın daha sonraki açıklamalarında²⁰⁷, Batu Han hâkimiyetindeki toprakların modern Güney Kazakistan'a kadar uzandığı anlaşılabılır.

Arap ve Fars tarihçileri, çoğu zaman çeşitli çağdaş yazılı kaynaklardan ya da orada ticaret yapan tüccarların hikâyelerinden yola çıkarak Altın Orda'nın sınırlarını belirlemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, çeşitli kaynaklarda sıklıkla devlet topraklarının benzer coğrafi açıklamaları ile karşılaşabiliriz. Devlet topraklarının küçük farklarla en kısa değerlendirilmesi Müslüman tarihçilerin eserlerinde bulunmaktadır. Onlardan bazıları devletin sınırlarının doğudan batıya 8 ay, kuzeyden güneye ise 6 ay yolculuk olduğunu yazmışsa²⁰⁸; diğerleri uzunluğunun 6 ay, genişliğinin 4 ay yolculuk ölçütünde değerlendirmişlerdir²⁰⁹; üçüncüleri ise devletin batıda İrtiş'tan doğuda Tuna Nehrine kadar 800 fersah (5600 km), kuzeyde Bab al-Abvab (Dağıstan'daki Derbent) ve Arran'dan (güney Azerbaycan) güneyde Bulgar'a kadar 600 fersah (4000 km) olduğu fikrini öne sürmüştür²¹⁰.

XIV. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda'nın sınırlarını onu ziyaret eden tüccar ve diplomatların söylentileri temelinde derlemiş olan İbn Fazlullah el-Ömerî, ayrıntılı bir şekilde açıklama yapmaktadır:

“Bu devletin sınırları Ceyhun tarafından Harezm, Sığınak, Sayram, Yarkend, Cent, Saray, Macar, Azak, Akçakerman, Kafa, Sudak, Saksin, Ukek, Bulgar, Sibirya ve İberya, Başkurt ve Çulıman, Hatay topraklarının sınırlarına değişiyor. Bakü şehri, Şirvan bölgesinin şehirlerinden biridir ve onun yanında DemirKapı yer almaktadır. Buradan Hatay topraklarına kadarki kervan yolculuğu 5 ay sürer. Bu devletin uzunluğudur, Ceyhun'dan Tuna Nehrine kadarki yerler ise devletin genişliğini gösterir. Bu devletteki büyük nehirlerden Seyhun, Ceyhun, Tuna, İtil, Yaik, Don ve Dniester bilinmektedir. Seyhun'dan Tuna'ya doğru yolculuk 4 ay sürer; Seyhun ve Ceyhun arası 15 gün, Ceyhun ve Yayık arası 15 gün, Yayık'tan İtil'e kadar 10 gün. İtil'den Don'a kadar 1 ay, Don'dan Dniester'e kadar 10 gün sürer”²¹¹.

II. Kıpçak Seferi'nden sonra Moğollar İtil bölgesinde kalmayıp, bölgenin siyasi ve ekonomik ömrünü yeni devletin geleneğine uygun olarak yeniden kurmuşlardır. Bu husus hiç şüphesiz halk arasında ticari ilişkilerin gelişmesine bir neden olmuştur. Altın Orda'nın ekonomisinde ticaret önemli bir role sahip olmuştur ve önemli bir role sahip olan bu ticaret Altın Orda'da yaklaşık XIII. yüzyılın 40. yıllarında yeniden faal olmuştur. 1246-1247

²⁰⁷ Rubruk'tan akt.Şastina, 1957: 126.

²⁰⁸Tizengauzen, 1884: 175.

²⁰⁹Yegorov, 2009: 29.

²¹⁰Halikov, 1994: 42.

²¹¹Tizengauzen, 1884: 236.

yıllarında Cüçi Ulusunda olan Plano Carpini Konstantinopolis'ten Kiev'e gelen Batı Avrupalı tüccarlardan bahsetmektedir²¹².

Günümüzde Altın Orda'nın kuruluş tarihini yorumlamak güncel bir boyut kazanmaktadır. Rus tarih yazımında, Doğu Avrupa ve Rusya tarihindeki Moğol fethinin önemi hakkında çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Bunların içinde en yaygın olanları ise Moğollar hakkında olumsuz, gerici bir role sahip düşünceler olmuştur. Daha önce hem Rus, hem de Sovyet tarihçiliği Moğolları, Rus knezliklerinin ekonomisini yok etmekle ve Rusya'yı Avrupa'dan izole etmekle suçlamıştır. Fakat günümüzde Moğollara yönelik bu eski klişelerin reddedilmesine ve Cüçi Ulusunun tarihinin gerçek resminin restorasyonuna yönelik yeni ulusal kavramlar ortaya çıkmaktadır.

Tabi ki, Moğolların Doğu Avrupa'ya gelişinden sonra buradaki ticari faaliyetler biraz zayıflamıştır. Ancak Moğolların göçebe Türkleri güçlü bir merkezileşmiş devlet haline getirmesi nedeniyle ticaret hızla devam etmiştir. G. A. Fyodorov-Davidov'a göre, XIII. yüzyılda Rus, İtil Bulgarları, Harezmsah, Kırım, Moldova topraklarında ve yerleşik nüfusa sahip diğer alanlarda var olan sosyal sistem, Moğol fethi sırasında büyük bir şok yaşamış; fakat kurulan yeni imparatorluğun temel şartları ve koşulları muhafaza edilerek gelişmeye devam etmiştir. Moğolların gelişinden sonra bölgede yaşayan insanlar yavaş ama istikrarlı bir şekilde tarımı, el sanatlarını ve ticareti geliştirmeye, şehri ise yeniden inşa etmeye başlamıştır²¹³.

II. Kıpçak Seferi, ele geçirilen yerleşik topraklar ve bozkırların tarihsel gelişiminde çeşitli sonuçlara yol açmıştır. Batu Han başta olmak üzere Avrasya'nın kuzey batısındaki Moğol akınlarını gerçekleştiren tüm Moğol Hanları, Altın Orda topraklarının sadece göçebelik için değil, başka amaçlar için de gerek olduğunu, ayrıca kendilerinin sürekli savaşamayacaklarının bilincinde olmuştur. Zamanında *“At üstünde çok ülke fethedilebilir, ancak onları at üstünde tutmak mümkün değil”*²¹⁴ diyen Cengiz Han da bunu çok iyi bilmiştir. Üstelik fethedilenler arasında sadece göçebeler değil, aynı zamanda Harezm, Saksin, Bulgar, Kırım, Rusya, Macaristan, Tuna'daki Bulgaristan gibi yerleşik halklar ve ülkeler de olmuştur. Bu ülkeler göçebelik ile ilgilenmemiştir, ama çok aktif bir şekilde ticaret yapmışlardır. Hem özellikle Doğu ve Batı arasındaki ticaret bu topraklar üzerinden geçmiştir. Şehirlerinde yetenekli ustalar ve inşaatçılar yoğunlaşmıştır. En önemlisi, bunlar zengin ülkelerdi ve onların ana zenginliği göçebelikten değil, yerleşiklikten kaynaklanmıştır.

²¹²Şastina, 1957: 82.

²¹³Fyodorov-Davidov, 1973: 26.

²¹⁴Kıyanatılı, 2010: 348.

1266-1272 yıllarında Altın Orda Hanı Mengü-Timur, Vladimir Yaroslav'a Avrupa'ya çıkacak yolu kendi hâkimiyetine vermesini anlatan bir mektup göndermiştir²¹⁵. Bunun, büyük ihtimalle Baltık ülkelerindeki Rigalı tacirlerin Vladimir-Suzdal Knezliği üzerinden İtil bölgesine hareket etmelerindeki emniyeti sağlamak için, yani Balkanlar ve Batı Avrupa arasındaki ticareti aktive etmek amacıyla yapıldığı düşünülebilir. Devletin jeopolitik açıdan Avrasya'nın elverişli bölgesinde bulunması, yani en büyük üç su yolu İtil, Kama ve Vyatka'nın bulunduğu ve batı-doğu arasındaki ticaret yollarının kavşağında yerleşmesi, Avrasya tarihindeki Altın Orda'nın rolünü belirlemiştir ve ticari ilişkilerin gelişmesine ayrı bir özellik kazandırmıştır. Karadeniz ve Hazar Denizi'nde uzanan geleneksel yolun Baltık bölgesindeki ticaret yolu ile birleşmesi ve bu yolların Büyük İpek, İtil ve Kürk Ticaret Yollarının devasa ve karmaşık sistemine dâhil edilmesi, keskin biçimde güçlendirilmiş sosyo-ekonomik süreçleri arttırmıştır²¹⁶.

Akdeniz'den Çin'e kadar uzanan Büyük İpek Yolu, Asya'yı Avrupa ile birleştiren en önemli ana yol olarak varlığına devam etmiştir. Diğer, İtil, Dnyeper, Kama, Bulgar'dan Kiyev'e kadar uzanan ticaret yolları ise, sadece Büyük İpek Yolu'nun kuzeye uzanan kollarını ihtiva etmiştir. Yani Büyük İpek Yolu, Avrasya'nın tüm ticaret yollarını birleştiren bir sistemi oluşturmuştur²¹⁷.

İpek Yolu boyunca ticari rotaların yönleri sürekli değişmiştir: yüzyıllar boyunca bazı kolları önemli derecede önem kazanmışsa da, bazıları tamamen yok olmuştur. Böylece, VI-VIII. yüzyıllarda ana hat Suriye-İran-Orta Asya-Güney Kazakistan-Talas Vadisi-Çuy Vadisi-Issık Göl havzası-Doğu Türkistan'dı. Bu güzergâhın başka bir kolu, Bizans'tan Derbent üzerinden geçerek Hazar steplerine, Mangışlak, Aral bölgesi, Güney Kazakistan'a kadar uzanıp, yukarıda bahsedilen rotaya çıkmıştır. Bu yol, Sasani İran sınırlarını geçmemiştir ve İran'a karşı Batı Türk Kağanlığı ile Bizans arasında ticari-diplomatik birlik kurulduğunda ortaya çıkmıştır. IX-XII. yüzyıllarda bu güzergâh daha az yoğunlukta kullanılmıştır, ancak XIII-XIV. yüzyıllarda Moğol İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasıyla yeniden önem kazanmaya başlamıştır²¹⁸.

XIII. yüzyıldaki Moğol saldırılarından sonra Büyük İpek Yolu güzergâhlarında hayat devam etmiş, doğu ve batıyı birbirine bağlayan ticaret kervanları canlılığını korumuştur. Ancak bu dönemde Büyük İpek Yolu'nun ticaret fonksiyonları sınırlanıp, yolun kendisi de yönünü biraz değiştirmiştir.

²¹⁵Gramotı Velikogo Novgoroda i Pskova, 1949: 57.

²¹⁶Valeev, 2007: 174.

²¹⁷Kalan, 2012: 34.

²¹⁸Kalan, 2012: 33.

Cengiz Han Orta Asya'yı fethettiğinde, Harezmi iki kısma ayrılmış olup; kuzey kısmının merkezi olan Ürgenç sonraları Altın Orda'ya dâhil edilmiş, güney kısmının merkezi olan Kyat ise sonradan Çağatay Ulusu'nun bir parçası olmuştur. Moğol hâkimiyetinin, Çin ve Akdeniz ülkeleri arasındaki kervan ticaretini teşvik etmesine karşın, bu ticaretin faydası iç kargaşadan dolayı Orta Asya'ya değil, Altın Orda'ya ait olmuştur. Kervanların çoğu, Maverâünnehir'e girmekten kaçınarak direkt olarak İtil Nehri'ne, Hazar Denizi'nin kuzeyine ve oradan da Karadeniz'e geçmiştir. Harezmi bu kuzey rotası üzerinde önemli bir mevkiye sahip olmuş; bölgesel ve kıtalar arası ticaret borsalarında irtibat rolünü oynamaya devam etmiştir²¹⁹.

Moğollar döneminde, Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan İtil, Yayık (Ural), daha sonra Harezmi, Sirderya ve Yedisu, Almalık ve Moğolistan'a kadar uzanan bölge diplomatik ve ticari açıdan önem kazanmıştır. XIII. yüzyılda bu yollar hakkında özellikle Polo²²⁰, Carpini²²¹, Rubruklu William²²² gibi kişilerin bölgeye gerçekleştirmiş oldukları seyahatler neticesinde vermiş olduğu bilgiler çok değerli sayılır. Onların seyahat ettiği güzergâh, Avrupa'dan Aşağı İtil bölgesine uzanmaktaydı. Azak'tan İtil bölgesine, daha sonra Sarayçık'a giden iki yol vardı. Birisi bozkırlarla Hacı-Tarhan, Macar, Derbent'e ve daha sonra İtil ve Aktöbe boyunca Saray'a kadar, diğeri ise Don boyuyla İtil'e kadar, ondan sonra Aktöbe boyunca Yeni Saray'a, bozkırlar boyunca Sarayçık'a kadar uzanmaktaydı. Azak'dan Kuma ve Kuban boyunca İtil'e giden ticaret yolları vardı. Sarayçık'tan doğuya doğru bir yol açılırdı²²³.

XIV. yüzyıldaki Karadeniz ve Azak şehirlerinden Saray'a gidilen ticari ve diplomatik yolculuklar hakkında bilgiler vardır. Örneğin, 1338'de Papa'nın elçisi Giovanni Marignoli Hanbalığ'a doğru yolculuğa başlamıştır. Giovanni Marignoli, Avin'yon'dan Kefe'ye, sonra da Tana'ya, oradan da Yeni Saray'a ve Ürgenç'e kadar gelmiştir. Aynı zamanda Venedikli Giovanni Loredan da Flander ve İtalyan kumaşlardan oluşan yük ile Hacı Tarhan'a kadar ve oradan İtil Irmağı'nın yukarı kısımları boyunca gitmiştir. Giovanni, Hindistan'a gitmiştir, ama tüm mallarını İtil bölgesinde kârlı fiyata satmıştır²²⁴. 1374 yılındaki Cenovalı tüccar Luchino Arigo'nun Tana'ya, daha sonra Don'dan yukarıya doğru İtil'e ve İtil boyunca Hazar Denizi'ne kadarki yolculuğu hakkında bilgiler günümüze ulaşmıştır²²⁵. 1391-1392'de

²¹⁹Kiyanatuli, 2001: 144.

²²⁰Polo, O raznoobrazii mira, Moskva 1955.

²²¹Johann de Plano Carpini, İstoriya Mongolov, İmenuemih Nami Tatarami, İstoriya Mongolov, İzdatelystvo AST Yayınları, Moskova 2005.

²²²Rubruk Guillaume de, Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255), Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

²²³Tihomirov, 1961: 10-15

²²⁴Emanov, 1995: 68.

²²⁵Starokadomskaya, 1974: 172.

Tana'dan Hacı-Tarhan'a kadarki ticari seyahat Venedik tüccarı Pietro Stornello tarafından yapılmıştır²²⁶.

Pegolotti'ye göre, Tana'dan Hacı Tarhan'a kadar, öküzde 25 gün, at veya deve üzerinde 10-12 günlük yol vardı. Kırım'dan İtil bölgesine doğru 20 günlük yol vardı²²⁷. Hacı-Tarhan'dan Saray'a giden yol bir gün sürmüştür²²⁸.

Venediklilerle Cenevizler arasındaki rekabet, Karadeniz ticaretinde Bizans'ın zor duruma düşmesine neden olmuştur. Karadeniz ve Azak şehirlerindeki İtalyanların Altın Orda yetkilileri ile çatışması, bölgede İtalyan şehirleri ve Altın Orda yönetimi arasındaki diplomatik görüşmelerle idare edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Altın Orda Hanları'nın Tana'daki Venediklilerle ve Kefe'deki Cenevizlilerle sözleşmeler yaptıkları bilinmektedir²²⁹.

Altın Orda ile Karadeniz ticareti, Uzakdoğu'ya giden transit güzergâhlar XIII-XIV. yüzyıllarda Avrupa için çok önemli olmuştur. Çünkü Levant'tan doğuya giden eski güney eksenli hatlar, XII. yüzyılın başı ve XIII. yüzyıllar arasında Haçlıların yenilmesinden sonra kaybolup, XIII. yüzyılın başı XIV. yüzyıl arasında ise Mısır-İran çatışmaları nedeniyle eski önemini yeniden kazanamamıştır²³⁰.

Timur'un Altın Orda'daki İtil kentlerini yenilgiye uğratmasından sonra, doğuya doğru uzanan ticaret rotaları değişmiştir. Akdeniz'e baharat ve ipek, Orta ve Yakındoğu ülkeleri vasıtasıyla güney rotasıyla teslim edilmeye başlamıştır. Bu konu hakkında Barbaro şöyle yazmaktadır:

*"...Tamerlan tarafından tahrip edilmeden önce (Astrahan), bütün baharatlar ve ipek Astrahan'a, Astrakhan'dan Tana'ya gidiyordu. Sadece bir Venedik'ten Tana'ya bu baharatları ve ipekleri toplamak için altı ya da yedi büyük kadirge gönderilirdi. Ve aynı zamanda, ne Venedikliler ne de diğer yurtdışı halklarının temsilcileri Suriye'de ticaret yapıyorlardı"*²³¹.

Bulgar'dan Ükek'e yolculuk, 15 gün sürmüştür. Buradan Ükek'e kadarki mesafe Saray'a kadarki yolun yarısı gibi olmuştur. Rus ve İtil Bulgarlarının toprakları, Kama bölgesinden ve Kuzey Urallardan Aşağı İtil bölgesine, daha ileri Kuzey Kafkas'dan Don üzerinden Karadeniz Bölgesi'nin şehirlerine kadar bal, balmumu, deri ve kürkler gitmiştir²³². Rus ve İtil Bulgaristan'ından Don'a İtil aracılığıyla tahıl gitmiştir. Bu tahıl, buradan Tana'ya

²²⁶Karpov, 1991: 194.

²²⁷Tizengauzen, 1884: 63.

²²⁸Pegolotti, 1936: 149.

²²⁹Brun, 1872: 7.

²³⁰Fyodorov-Davidov, 2001: 209.

²³¹Barbaro, 1971: 157.

²³²Emanov, 1995: 112.

gidip, Karadeniz ticaretine “Tana’nın buğdayı veya çavdarı” olarak girmiştir²³³. 1347 yılında Venediklilerin Altın Orda ile antlaşması, onlara Altın Orda’dan tahıl imtiyazını kazandırmıştır²³⁴. Tahıl ticareti Karadeniz limanlarında geniş çaplı bir kazanım elde etmiştir. Kuzey’in bazı malları Büyük İpek Yolu aracılığıyla Doğu ve Batı ticaretinin eline geçip, daha sonra Karadeniz bölgesine gitmiştir, örneğin, “Ürgenç Sincabı” adı verilen kürkler, İtalyanlar tarafından oldukça bilinen ticari mallardan biri olmuştur²³⁵.

XIII-XIV. yüzyılda Altın Orda döneminde Büyük İpek Yolu’nun bir kolu sayılan İtil yolu oldukça önem kazanmış, büyük bir mal akışını elde etmiştir²³⁶. Rus knezliklerinin yeniden uluslararası ticarete katılmaya başlamaları, Rus topraklarının birleşmesinde önemli bir faktör haline gelmiştir. İtil Yolu, geleneksel malların kuzeyden güneye ve geriye taşındığı arterlerden biri olmuştur²³⁷.

Neticede Moğol fethine kadarki dönemde İtil boyunda yüksek seviyede ilerleyen ticaret, XIII-XV. yüzyılın başlarında daha da gelişmiştir. Gelişen iç ticaret, para sistemi, geniş dış ticaret Altın Orda ekonomisinin ve bölgenin diğer siyasî aktörlerinin tüm bu özellikleri sosyal alana da yansımıştır. Bu arada, tüccarlık kurumunun büyük etkisi vardı ve devlet işlerine katılmıştır. Altın Orda topraklarında özel bir sosyal grup olarak kabul edilebilecek “ortaklık müessesesi” aktif olarak gelişmiştir.

Altın Orda ticareti, ticaret hacminden büyük kazanç elde eden hanlar ve aristokrasi tarafından desteklenmiştir. Önde gelen aristokratlar tüccarların derneklerini oluşturmuşlardır²³⁸. Bu dernekler büyük bir kervan ticaretini düzenleyebilmişlerdir. Belki de, hanların yarlıkalarında ve vakayinamelerinde bahsedilen “ortakçı” teriminin anlamlarından birisi, hiç şüphesiz, böyle bir derneğin üyesi olan bir tüccardı. Tebriz’de büyük mülk sahibi olan Berke Han’ın ortakları, İran’daki ticari meselelere değindiği bilinmektedir. Berke dönemindeki tacir-ortaklar, İran ile Altın Orda arasındaki ticaret ilişkilerini yürütmüşlerdir²³⁹. Muhtemelen ortaklar, hanlara hizmet ederek çok büyük miktarda kendi ticaret devrimi için han hazinesine erişmişlerdir.

Bazı durumlarda, hanlar tüccarlara imtiyaz ve güvenlik imkânlarını sağlayan özel gramotalar (yarlıklar) vermişlerdir. Tüccarlar bazı durumlarda hanların imkânlarını kısıtlamışlardır²⁴⁰.

²³³Emanov, 1995: 110.

²³⁴Emanov, 1995: 113.

²³⁵Emanov, 1995: 80.

²³⁶Özcan, 2017: 431.

²³⁷Zimonyi, 2001:123-129.

²³⁸Grekov ve Yakuboskii, 1941: 153-155.

²³⁹Tizengauzen, 1884: 51.

²⁴⁰Tizengauzen, 1884: 169.

Hanlar sadece ticareti teşvik etmekle kalmadılar, aynı zamanda posta ile iletişim ve yol güvenliği sağladılar. XIII. yüzyılda, güvenlik, yiyecek, değişim için atlar, istasyon-yamların bulunduğu genel imparatorluk postaları çalışıyorlardı. XIV. yüzyılda seyyah Pegolotti şu bilgileri aktarmaktadır:

“Tüccarların söylediğine göre Tana’dan Çin’e kadarki yol gece gündüz son derece güvenlidir. Ancak tüccar seyahat sırasında yolda ölürse, malları ve parası öldüğü ülkenin hükümdarına teslim edilir. Eğer ki, vefat eden tüccarın kardeşi veya yakın dostu yanında ise veya varisi varsa bu varlıklar onlara ulaştırılır”²⁴¹.

Pegolotti’nin verdiği bu bilgiye karşılık yolların güvenliğinin sağlanması bir devlet çıkarı olduğu gibi güvenliğin sağlanmamasının da bir çıkar oluşturabileceği yorumunda bulunulabilir.

XIV. yüzyıl Kıpçak sözlüğünde “Lombard” şeklinde geçen ve teminat karşılığında kredi veren kurumun adı anlamına gelen İtalyan kökenli bir sözcük bulunmaktadır. Para basma merkezlerinde basılan paranın büyük kısmını tüccarlar sipariş vermişlerdir. Külçe halinde gümüş kaynağı var olan herkes sikkeleri sipariş edebilmiş, ayrıca ödemenin bir kısmı parayı yaptırdığı iş için ve para basma merkezine gitmiştir²⁴².

Ticaretin gelişimi ile hem devlet hem de tüccarlar ilgilenmiştir. Bu sorun sadece yerel tüccarların değil, aynı zamanda yabancı tüccarların da ilgisini çekmiştir. Çünkü onlar ticaret güvenliğini sağlayabilecek bir merkezleşen devlete ihtiyaç duymuşlardır. Devlet ticaretin gelişmesinden ticari tarifeler şeklinde direk fayda görmüştür.

Reşidüddin bu hususa şu şekilde değinmiştir: *“Tüccarlar az ürün satın almaya başlamıştı, çünkü onlar belli bir bölgeye ait parayı bozdurdıklarında fazla çıkıyordu ve sadece bir fark için onlar çok zarar ediyorlardı. Ürünlere bazı bölgelerde ulaşmak imkânsızdı”²⁴³.* Ülkenin çeşitli bölgelerinde değerli metallerin fiyat farkı nedeniyle gümüş sikkeyi ürün yapabilme ihtimaline karşı devlet tüccarların faaliyetlerini düzenlemek durumunda kalmıştı. Bu sebeple böyle bir farkın oluşmasına karşılık, sikkenin bir şehirden ikinci bir şehre taşınması yasaklanmıştır.

Cüveyni’nin kaydına göre, *“yabancı tacirler muhtelif istikametlerden Batu’ya çeşitli ticaret eşyası getirirlerdi. Her ne olursa olsun o onlardan satın alır ve hepsine karşılık eşyaların hakiki değerlerinin birkaç mislini verirdi”²⁴⁴.* Moğol fetihleri alanında çalışan

²⁴¹Kalan, 2012: 55.

²⁴²Fyodorov-Davidov, 1958: 3.

²⁴³Raşid ad-Din, 1946: 273.

²⁴⁴Cüveyni’den akt. Tizengauzen, 1941: 22.

Ermeni tarihçi Kirakos Gandzakski de aynı karakteristik özellikten bahsetmektedir. Rabane Ata ismini taşıyan kişi hakkında bilgi verirken, onun Moğol Hanı'ndan almış olduğu ve ona özel ayrıcalıklar tanıyan bir mektubu olduğunu aktarmaktadır: *“Tamgası ve mektuba sahip olan tüccarlar serbestçe her yere gidebiliyorlardı, kimse onlara dokunmaya cesaret edemezlerdi, hatta Tatar hâkimler onlara kazanılan ganimetten hediye veriyorlardı”*²⁴⁵. XIII. yüzyılın 40'lı ve 50'li yıllarında Bulgar'da Cüçi dirhemlerinin basımının başlangıcı²⁴⁶ satın alma ve satma işlemleri için gümüş ve değiştirilebilir bakır paralara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Moğol öncesi döneme kıyasla, önce Orta İtil bölgesi ve daha sonra Nijniy Novgorod, devletin merkezi hale gelmiştir; burada, dış ve iç ticaretin güvenliği, gümrük vergisi olmaksızın devlet iktidarı tarafından garanti edilmiştir. Bu durum, II. Deşt-i Kıpçak Seferi öncesindeki ve sonrasındaki Deşt-i Kıpçak ticarî faaliyetlerinin temel farkını göstermektedir.

Altın Orda'nın Karadeniz bölgesi ve Kefe, Sudak, Azak, Akkerman-Monkastro (Belgorod-Dnestrovsky) vs. gibi Akdeniz bölgesinde bulunan liman şehirleri arasındaki ticareti iyi incelenmiştir. Saray ve diğer İtil boyu şehirleri arasında Kırım, Azak ve buradan Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri ile sıkı bağların var olduğu, özellikle de bu şehirler aracılığıyla köle ihraç edildiği bilinmektedir²⁴⁷. En çok köle Mısır'a getirilirdi²⁴⁸. Bunun hakkında el-Ömerî şunları aktarmaktadır: *“Mısır ordusunun çoğu Kıpçaklardan oluşuyorlardı, çünkü Al-Malik Salih Necm-i Din Eyyub çok miktarda Kıpçak kölelerini satın almaya başladığından beri Mısır sultanları ve emirleri onlardan seçilirdi”*²⁴⁹. Karadeniz şehirleri sadece Altın Orda'daki köle ticaretinin dış kapısıydı ve köle ticareti devlet içinde, her yerde geniş çapta yürütülüyordu. Saray şehrindeki köle ticareti de bilinmektedir²⁵⁰. Köleler Deşt-i-Kıpçak, Kafkasya, Rusya, İtil Bulgarlarının topraklarından getirilmiştir. Karadeniz şehirleri üzerinden Altın Orda'dan deri, kürk, ipek ve diğer doğu ürünleri ihraç edilmiştir. Örneğin, baharatlar, mücevherat, boyalar, pahalı kumaşlar vb²⁵¹.

İthal edilen ipeklerin bazı türlerine organinurn, cazusmisna, yani Ürgenç veya Harezm ipekleri denmiştir. İpek kumaşlar Orta Asya'dan, Kafkaslar'dan ve Uzak Doğu'dan getirilmiştir. Karadeniz limanları vasıtasıyla da balık, havyar, tahıl ihraç edilmiştir. Orta Asya ve İran'dan Karadeniz limanlarında ipek ve baharatlar dışında pirinç, kıymetli taşlar, safran, ilaç, inci, pamuklu kumaş ihraç edilmiştir. Pegolotti, Kefe ve Moncaster'den ihraç edilen

²⁴⁵Gandzaketsi, 1976: 281.

²⁴⁶Fyodorov- Davıdov, 2003: 10; Muhamadiyev, 2005: 102 -103.

²⁴⁷Amin al-Holi, 1962: 11.

²⁴⁸Emanov, 1995: 133.

²⁴⁹El-Ömerî'den akt. Tizengauzen, 1884: 232.

²⁵⁰Golonfontibus, 1980: 14.

²⁵¹Emanov, 1995: 130.

buğdayın yüksek kalitesinden bahsetmiştir²⁵². Kuzey Karadeniz kıyılarındaki doğu malları Aşağı İtil bölgesindeki şehirler vasıtasıyla teslim edilmiştir. İtil bölgesinden Karadeniz kıyılarına götürülen balıkların türlü çeşitlerinden havyar ve tuz elde edilmiştir²⁵³. Rubruklu William, Batu ve Sartak Hanlarının tuz üretimi gelişiminin kontrolünden gelen gelirlerinden bahsetmektedir²⁵⁴.

Batı ile ticaret, Altın Orda şehirlerine birçok yabancıyı cezbetmiştir. İbn Battuta, Macar'da Endülüs'ten gelen bir Yahudi ile karşılaştığını söylemektedir. Buna ek olarak o, Macar'da Bağdat'tan gelen tüccarların, Bizanslı fakirlerin, İranlıların ve Türklerin de bulunduğunu bildirilmiştir²⁵⁵. Yahudi ve Yunan mahalleleri Azak ve Tana'da yer almaktadır²⁵⁶. Karadeniz ve Azak şehirlerinde çoğunlukla Cenevizli ve Venedikli İtalyanlar bulunmuştur. Kırım'da Küçük Asya'dan gelenler çok olmuştur²⁵⁷. İbn Battuta şunu yazmıştır:

*“Orada (Saray’da, yani ilk başkent) Moğollar gibi farklı halklar yaşıyor... Bazıları Müslümanlar, Müslüman Aslar; Kıpçak-Çerkesler, Hristiyanlı Ruslar ve Bizanslılar. Her insan kendi arsasında ayrı ayrı yaşıyor; onların çarşıları da var. Irak’tan, Mısır’dan, Suriye’den ve diğer bölgelerden gelen tüccar ve yabancılar, duvarların tüccarlar mülklerini çevreleyen (özel) bir alanda yaşıyordu”*²⁵⁸.

Yabancı tüccarlar ve yabancı esnaflar var olmuştur. Mısırlı usta inşaatçılar Kırım'da çalışmışlardır²⁵⁹.

Eski Kırım yakınlarında XIV. yüzyıla ait Ermeni manastırı korunmuştur. Alanlar ve Kıpçaklar kısmen Hristiyanlaştırılmıştır²⁶⁰. Macar'da bir Hristiyan ki büyük ihtimalle de Ermeni tapınağı vardı²⁶¹. Ermeni haçkarlar Taman Yarımadası'nda ve Macar'da bulunmuştur²⁶², Azak'ta ise belki Bulgar'daki gibi hem Ermeni kolonisi, hem kilisesi var olmuştur.

Mühürlerinin baskılarında, büyük ihtimalle Saray'da çalışan Ermeni çömlekçi adını Arap harfleriyle “Sarkis’in oğlu Anand (?)” olarak yazmıştır²⁶³. M. G. Kramarov'un simgeli kopyalarına ek olarak, 1993'te Selitrenniy şehrinde seramik parçası üzerinde daha fazla ipucu bulunmuştur. XIII. yüzyılın sonlarında Azak ve Saray'da daha sonra ise Kırım'da yaşamış

²⁵²Pegolotti, 1936: 410.

²⁵³Barbaro, 1971: 144.

²⁵⁴Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 90.

²⁵⁵Tizengauzen, 1884: 287.

²⁵⁶Koval', 1998: 112.

²⁵⁷Kramarovskiy, 1989: 150.

²⁵⁸Tizengauzen, 1884: 306.

²⁵⁹Tizengauzen, 1884: 435.

²⁶⁰Tizengauzen, 1884: 279.

²⁶¹Volkova, 1972: 58.

²⁶²Volkov, 1996: 46.

²⁶³Zaykovskii, 1910: 78.

olan Ermeni tacirlerin büyük bir grubunun varlığından haberdarız. 1319'da Saray'da Başpiskopos Pogos Ermenice bir el yazması yaptırmıştır. Tacirler, Ermeniler gibi Altın Orda şehirlerinin nüfusunun bir parçasını oluşturan Alanlardan da oluşmuştur²⁶⁴.

Batı Avrupa'yla gerçekleştirilen ticaret ile Altın Orda topraklarına Batı Avrupa sanatına ait olan bazı ürünler ithal edilmiştir: Yatan aslan şeklindeki kemik heykel (XII-XIII. yüzyıllar), insan başlı at şeklindeki bronz kovalar (XIII. yüzyıl) gibi²⁶⁵. Bu buluntulardan birincisi Ükek'te, geri kalanı ise Batı Sibirya'da keşfedilmiştir.

Batı Avrupa zanaat ürünleri doğuda Kazakistan'a kadar ulaşmıştır. Örneğin, şövalye bronz heykeli “...*Sibirya ile Hazar Denizi arasında*” bulunmuştur²⁶⁶.

Vodyansk kale merkezinde bir tekneye ait bronz çerçeve veya sapı bulunmuştur. Bu kalıntı ile Ortaçağ'dan kalma Korint antikaları arasında kesin bir benzetme yapılmış ve görünüşe göre bölgeye Akdeniz'den getirilmiştir. Altın Orda şehirlerinde XIV. yüzyıla ait İspanyol avize seramik parçaları bulunmaktadır. Örneğin bunlar yoğun olarak batı bölgelerinde Belgorod-Dnestrovskiy, Kefe'de; daha az olarak Azak'da ve Aşağı İtil bölgesinin yerleşimlerinde keşfedilmiştir²⁶⁷.

Kırım ticaret kentlerine, özellikle Kefe'ye batı'dan metaller, daha sonra Tana ve Saray'a giden kurşun, civa ithal edilirdi. Avrupa kumaşları için de aynı şey söylenebilir. İtalyan ipekleri XIV. yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın mezarlık alanlarında ve İtil boyundaki Altın Orda şehirlerinde bulunur.

Bizans'ın muhalif girişimlerine rağmen Altın Orda ile Mısır arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulması, Altın Orda'nın Akdeniz ile ticaretini canlandırmıştır.

Aşağı İtil bölgesindeki Altın Orda şehirlerinde, Karadeniz ve Azak şehirleri vasıtasıyla Batı ile ticaret yapıldığını kanıtlayan eşyalar bulunmuştur. İ. V. Volkov, Kırım, Tana ve Trabzon dahil olmak üzere, Selitren (Yeni Saray) ve Macar yerleşimlerinin seramik malzemeleri arasında karakteristik Karadeniz amforalarının parçalarını ayırmıştır²⁶⁸. Selitrennoye yerleşiminde Karadeniz amforalarının parçaları ve Yunan harfli pullar bulunmuştur²⁶⁹. Aynı yerde, bir aslan resmi ve Latin efsanesini içeren simge ile damgalanmış bir amfora parçası bulunmuştur²⁷⁰.

Altın Orda'nın yerleşim yerlerinde Akdeniz ya da Karadeniz şehirlerinden getirilen düz dipli iki elli amforalar bulunmaktadır. İ. V. Volkov, onların Filistin menşeli olduğunu

²⁶⁴Mikaelyan, 1974:13.

²⁶⁵Darkeviç, 1966: 38.

²⁶⁶Darkeviç, 1966: 94.

²⁶⁷Kravçenko, 1986: 99-103.

²⁶⁸Boiko, 1991: 6.

²⁶⁹Volkov, 1996: 15.

²⁷⁰Volkov, 1996: 165.

söylemektedir²⁷¹. Altın Orda'nın İtil bölgesindeki yerleşim yerlerinde, Kırım sulama aletlerinin parçaları bulunmuştur²⁷². Selitrennoe yerleşiminde bulunan Bizans menşeli cam ikona dikkat çekicidir²⁷³. Aynı yerde, Batı Avrupa menşeli haçla kurşunlu mühür bulunmuştur²⁷⁴. Kuban'daki mezarlıklarda Venedikli cam ürünler vardır²⁷⁵. Azak'da Batı Avrupa eşyalarının buluntuları yer almaktadır. Batı Avrupa'daki 1360-1370 yıllara ait demir kabuk²⁷⁶, ayrıca İtalyan yay okları ve Batı Avrupa kılıçları bulunmuştur²⁷⁷.

Mısır'dan ve Akdeniz'in diğer ülkelerinden gelen eşyalar büyük ihtimalle Altın Orda'ya hediye olarak gelmiştir. Memlüklü Mısır Sultanları ve Altın Orda Hanlarının canlı diplomatik ilişkileri sürdürdükleri ve birbirleriyle hediye alışverişinde bulundukları bellidir. Kaynaklarda geçtiğine göre Mısır sultanları Altın Orda Hanları'na doğunun ve İtalya'nın lüks ürünlerini, egzotik hayvanlarını, köleleri, mücevherleri ve dini nesneleri armağan olarak göndermiştir²⁷⁸.

Altın Orda Hanı Özbek tarafından Memlük Sultanı'na hediye olarak değerli silahlar, cariyeler, şahinler, beyaz tavşan derisi vs. gönderilirdi. Altın Orda ve Mısır hükümdarları arasındaki sözleşmeler, her iki ülkenin tüccarlarına da ticaret ayrıcalıkları sağlamıştır. Altın Orda'nın yerleşim yerlerinde, emaye ile süslenmiş cam ve çok renkli Mısır cam lambaların parçaları bulunmuştur.

Avrupa'dan Altın Orda'ya camların getirildiği, yazılı kaynaklar tarafından da doğrulanmaktadır. Kırım'dan Altın Orda'ya şeker ithal edilmiştir. Bazı araştırmacılar, İtil bölgesinde ticarete ve özellikle de İtalyanlara hizmet eden ticari ofislerin bulunduğunu düşünmektedirler. Ancak İtalyanların buradan kovuldukları dönemler de olmuştur, örneğin 1343'te Saray ve Tana'da İtalyan tüccarlar öldürülmüştür²⁷⁹.

Altın Orda İtil kentlerinin malları, doğu'dan batı'ya, Kıpçak bozkırı vasıtasıyla Azak ve Kırım'daki Dnyester bölgesinin şehirlerine, özellikle de Belgorod-Dnestrovsky'e²⁸⁰, Eski Orhei'ye²⁸¹, Kefe'ye²⁸², Azak'a²⁸³ damgalı seramikler gönderilmiştir.

²⁷¹Fyodorov-Davydov, 1984: 47

²⁷²Fyodorov-Davodov, 1969: 13

²⁷³Poluboyarınova, 1978: 53-54

²⁷⁴Minayeva, 1953: 284-285

²⁷⁵Levaşova, 1953: 174

²⁷⁶Gorelik ve Fomiçev, 1989: 35

²⁷⁷Volkov, 1988: 56

²⁷⁸Tizengauzen, 1884: 100

²⁷⁹Emanov, 1995: 92

²⁸⁰Kravçenko, 1986: 93

²⁸¹Bırnya, 1974: 62

²⁸²Badayan, 1974: 183

²⁸³Perevozçikov, 1990: 139

İtil bölgesi ve Orta Asya şehirleri arasında, özellikle Harezm ile canlı ticari ilişkiler olmuştur²⁸⁴. Aşağı İtil şehirlerinde keşfedilen seramik malzemeler arasında Harezm'den getirilen siyah kil seramikler de yer almıştır. Bu seramiklerin dış yüzeyinde parlak bir süsleme ve bazen de bir parça dikey girinti bulunmuştur. Harezm'den getirilen eşyalar listesinde büyük yuvarlak sürahiler de bilinmiştir²⁸⁵. Gri kilden yapılmış Harezm sürahileri Azak'ta bulunmuştur²⁸⁶. Bu sürahiler, Altın Orda'nın İtil bölgesindeki şehirlerde yerel taklitlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Avrupalı tüccarlar mallarını, örneğin keten kumaşları Harezm'de büyük bir kârla satabilmişlerdir. Ürgenç'te, İtalyanlar ticaret yapmışlar ve bu şehir İtalya'da ünlü olmuştur²⁸⁷.

Saray'dan Harezm'e giden yol, Hazar Denizi boyunca Mangışlak'a kadar ve oradan Kara-Kum'a veya Saraycık ve Üst-Yurt'a kadar gitmiştir. Harezm'den İtil bölgesindeki Yayık Nehri'ne (Ulu-Su) giderken birbirine bağlı gemilerden bir köprü inşa edilmiştir²⁸⁸. Yazılı kaynaklara göre Üst-Yurt üzerinden geçen ticaret yolu, bu yol üzerinden geçmiş kervansaray izleri çok canlı ve bakımlı olmuştur. Üst-Yurt boyunca Saraycık'tan Harezm'e kadar neredeyse düz bir şekilde uzanan kervan yolu, XIV. yüzyılda kervansaraylarla dolmuştur: Koksuduk, Kuntam, Çuruk, Boleyli, Kopbulak, Djigel'di, Uçkuluk bunlardan bazılarıdır. Burada taş kütüklerden ve tuğlalardan örülmüş, iki ya da dört köşeli yuvarlatılmış kuleler, içinde kare veya dikdörtgen avlular ve duvarlar boyunca 29x24 - 39x33.5 m boyutlarındaki dikdörtgen şeklindeki mesken görevini ifa eden odalar bulunmuştur. İki katlı kervansaraylar da var olmuştur. Bunların bir kısmının yanında kervanlar kapalı yağmur suyu depoları, madencilik için taş ocakları ve mezarlıklar bulunmuştur. Bu kervansaraylarda bulunan buluntular, İtil ve Harezm seramiklerini bize resmetmektedir²⁸⁹.

Altın Orda'dan Harezm'e develerin çektiği dört tekerlekli arabalar kullanılmıştır²⁹⁰. Bu arabalar için boğalar ve atlar da kullanılmıştır²⁹¹.

Saray'dan Üst-Yurt vasıtasıyla Harezm'e giden yol 40-45 gün, Saray'dan Saraycık'a kadarki yol ise 10 gündür sürmüştür²⁹². Paskalis, Ermeni tacirlerle birlikte Saray'dan İtil, ardından Hazar Denizi boyunca Ural'a kadar gittiği yol 12 gün sürmüştür²⁹³.

²⁸⁴Çiperis, 1964: 67.

²⁸⁵Fyodorov-Davidov, 1984: 89.

²⁸⁶Boyko, 1990: 5.

²⁸⁷Emanov, 1995: 92.

²⁸⁸Tizengauzen, 1884: 307.

²⁸⁹Bijanov, 1970: 45.

²⁹⁰Tizengauzen, 1884: 307.

²⁹¹Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 89-90.

²⁹²Tizengauzen, 1884: 242.

²⁹³Çekalin, 1890: 248.

Pegolotti ve Toskana Anonimi'nin ifadelerine göre, Saray'dan Saraycık'a giden yol kara ve deniz yoluyla 8 gün, Saraycık'tan Harezm'e giden yol ise boğa kızaklarıyla 20 gün, öküz kızaklarıyla 40 gün sürmüştür²⁹⁴. Harezm'dan Kırım'a yolculuk yaklaşık üç ay sürmüştür. İbn-Arab Şah şöyle yazmıştır: “*Harezm'den gelen kervanlar, hiç korkmadan rahat bir şekilde arabalarla Kırım'a kadar yürürdü*”²⁹⁵.

Harezm'den yol Uzakdoğu'ya ve Orta Asya'dan İran ve Hindistan'a giderdi. İran'la ticaret Kafkasya'dan (Derbent) ve Hazar Denizi'nden geçmiştir. Askeri eylemler İran'la ticari ilişkileri engellememiştir. Örneğin, Reşidüddin'in eserlerinde İran'dan ve Deşt-i Kıpçak'tan gelen bazı mallar hakkında zikredilmektedir. 1438'de Şiraz tüccarı Şemseddin Muhammed, İtil bölgesine malları ile seyahat edip, onları Saray'da satmıştır; Çin ipeği, Avrupa kumaşı ve Rus bezlerini satın alıp, bunun hepsini Herat'ta satarak çok büyük bir kâr sağlamıştır²⁹⁶. XV. yüzyılda Altın Orda'dan İran'a develer ve atlar ihraç edilmiştir²⁹⁷.

Hindistan'la gerçekleşen at ticareti hakkında kaynaklarda yeterli derecede bilgi bulunmaktadır. Altın Orda atlarının Hindistan'a ihraç edilmesi, büyük ticari işletme özelliklerini taşımıştır. Öyle ki bölgeye 6 bin attan oluşan kervanlar gönderilmiştir²⁹⁸. A. B. Tereşçenko'nun Tsarevskiy (Eski Saray) yerleşimindeki kazılarında muhtemelen bir Hint eseri olan, üzerinde fil ve maymun motiflerinin yer aldığı kemik plaka bulunmuştur²⁹⁹.

Saraycık'tan Otrar ve Almalık üzerinden Çin'e doğrudan uzanan bir bozkır yolu olmuştur. Otrar'dan Almalık'a giderken her gün bir askeri güvenlik görevlileriyle görüşmek mümkündü, dolayısıyla bu yol çok iyi korunmuştur. Derbent'ten Saray vasıtasıyla Çin'e giden yol 5 ay sürmüştür³⁰⁰. Saray'dan Çin'e Harezm aracılığıyla giden başka bir yol daha vardı. Belki de bu yol daha çok tercih edilmiştir. Pegolotti, Venedik ve Cenova'dan malları ile Çin'e gitmek isteyen herkesin Ürgenç'te kumaşlarla gümüşü takas edip, Çin'e gitmesi gerektiğini yazmıştır³⁰¹.

Montecourvin'e göre, Kırım vasıtasıyla Tataristan'a at sırtında 5-6 ay sürecek yol, Çin'e giden en hızlı yoldu. Pegolotti, bu güzergâh yolcularına sakallarını uzatıp, yanlarında Kuman dilini bilen tercümanları bulundurmalarını önermiştir³⁰². Toskana Anonimi'nde, Saraiçık'tan Otrar'a kadar yolculuğun 50 gün, Harezm'den Otrar'a kadar 35-40 gün³⁰³,

²⁹⁴Emanov, 1995: 150.

²⁹⁵Tizengauzen, 1884: 460.

²⁹⁶Zahoder, 1967: 98.

²⁹⁷Barbaro, 1971: 149.

²⁹⁸Tizengauzen, 1884: 286-287.

²⁹⁹Kramarovskiy, 1992: 38-39.

³⁰⁰Tizengauzen, 1884: 236.

³⁰¹Pegolotti, 1936: 398.

³⁰²Emanov, 1995: 67.

³⁰³Emanov, 1995: 150.

Otrar'dan Almalık'a eşek üzerinde 45 gün, sonra Kanbalık'a (Çin'de) 145 gün sürdüğünü bildirmiştir. Toskana Anonimi'ne göre Tuna'dan Hanbalık'a giden yol, toplamda 284 gün sürmüştür³⁰⁴.

Kuzeye doğru Çin'e giden bir yol vardı. El-Ömerî, Bulgarların ardında Sibirya, Başkırtlar ve Çulman ülkeleri, daha sonra "Hatai toprakları'nın" bulunduğunu yazmıştır. Görünüşe göre, Bulgar'dan Sibirya'ya, sonra Karakurum ve Çin'e gitmiştir. Sibirya'dan batıda İtil Bulgarı toprakları üzerinden Rus topraklarına, Frank ülkesine "Batı Denizi'ne", görünüşe göre Atlas Okyanus kıyılarına kadar ulaşmışlardır³⁰⁵.

Altın Orda tüccarları bir şekilde Çin'e gidip, oradan Çin mallarını ülkeye getirmişlerdir. Aynı şekilde Çinli tüccarlar da Altın Orda topraklarına gelmiştir. Çinliler ilk büyük Moğol idari yönetiminin bir parçasıydı ve Moğol İmparatorluğu'nun batı bölgelerini ilgilendiren işlerinden habersiz olamazdı.

Çin'de o dönemde tacirler veya rahip olarak yaşayan çok sayıda İtalyan'ın yaşadığı bilinmektedir³⁰⁶. Her şeyden önce, yazılı kaynaklar tarafından kaydedildiği gibi Çin'den batıya ipek nakledilmiştir³⁰⁷. Altın Orda şehirlerinde yer alan mezarlarda Çin menşeli ipekler bulunmuştur.

Altın Orda'da ticaretin ve ticari-ekonomik ilişkilerin gelişmesi, öncelikle el sanatları ve şehirlerin gelişmesi ile ilişkilidir. Bu genel olarak feodalizme ait karakteristik bir olgudur. XIII yüzyılda, Moğol istilasından bir süre sonra, Orta İtil bölgesinde birçok şehir (Bulgar, Cüketav, Kokryatskoe, Balymerskoe vb.) restore edilmiştir. İlk Cüçi sikkeleri Bulgar'da basılmaya başlamış, 1240-1260 yıllarında bu şehir, Altın Orda'nın siyasi ve ekonomik merkezi haline dönüşmüştür. XIII. asrın 70'li ve 80'li yıllarında yani Altın Orda Hanı Mengü-Timur döneminde paralar Bilyar şehrinde basılmıştır. 1292-1293 yıllarında ise para basma işi durdurulup, usta gravürcüler Bulgar'a taşınmışlar. Bilyar'da basılan paraların bir özelliği, onların aynı zamanda hem Bulgar'da hem başka bölgelerde de kullanılmış olmasıdır³⁰⁸. XIII. yüzyıldaki Cüçi Ulusu'ndaki para basım analizinin neticeleri, Cüçi Ulusu'ndaki önemli şehirlerin, Kıpçak seferlerinden önceki eski zanaat ve ticaret merkezleri olduğunu göstermektedir³⁰⁹. XIII. yüzyılda Kırım'da basılan paralar Kırım'dan ve Kuzeybatı Karadeniz sınırlarından öteye gitmemiştir. XIII. yüzyıl Orta İtil boyunda bulunan paralar arasında da Kırım'da ve Saray'da darp edilen paralar bulunmamaktadır. Aynı şekilde İtil boyunun

³⁰⁴Emanov, 1995: 151.

³⁰⁵Emanov, 1995: 68.

³⁰⁶Emanov, 1995: 95.

³⁰⁷Tizengauzen, 1884: 285.

³⁰⁸Singatullina, 2003: 48.

³⁰⁹Yanina, 1954: 42.

kuzeybatısında bulunan paralar içinde, Bulgar şehirlerinde ve Saray'da darp edilen paralara da rastlanmamaktadır³¹⁰. Bu, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Moğol seferleri öncesinde farklı devletlerde olan para dolaşımının, artık bir devletin ekonomik bölgelerinde belirli bir yalıtım çerçevesinde kullanıldığının bir kanıtıdır. Özellikle bu dönemde XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Deşt-i Kıpçak'taki gelişmeler için politik ve ekonomik ön koşullar daha da güçlenmiştir.

Kent kültürünün gelişip, politik merkezin Orta İtil bölgesinden Aşağı İtil bölgesine kayması ve bu bölgenin ekonomik anlamda güçlenmesi XIV. yüzyılın ilk yarısına denk gelmektedir. Burada Bulgar, Saray el-Mahrusa, Saray el-Cedid, Sarayçık, Hacı-Tarhan, Belcamen, Ükek vb. şehirleri yükselmiştir.

Tuna'dan İrtiş'e kadarki yerde XIV. asrın birinci yarısına ait doğu mimarisi ile 110 kadar kent merkezi bulunmaktadır. Altın Orda şehirlerinin toplam sayısı ise yaklaşık 150'dir³¹¹. Ortaçağ Rus şehirleri üzerinde çalışan Rus tarihçisi V. A. Kuçkin, Altın Orda döneminde Rus knezliklerine bağlı şehir sayısının da arttığını yazmıştır. Kuçkin'e göre, Altın Orda döneminde Tver Knezliği'nde 8, Moskova Knezliği'nde 12 yeni şehir kurulmuştur³¹². Altın Orda döneminde şehirlerin artması ve tahrip olanların yeniden imar edilmeleri, Altın Orda Hanlarının şehirciliğe verdikleri önem ile açıklanabilir. Hanlar şehir halkından ve tüccarlardan vergi topladıklarından dolayı şehirlerin gelişmesini ve istikrar içinde büyümelerini istemişlerdir. Dolayısıyla Altın Orda döneminde şehirciliğin gerilemediğini, tam tersine gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

1333 yılında Arap gezgini İbn Battuta güzel çarşılar ve geniş sokakları ile insanlarla dolu Saray şehrinde bahsederken, bu şehrin dönemin en güzel şehirlerden biri olduğunu yazmıştır³¹³.

Kentlerin arkeolojik kazılarında, bu kentlerin el sanatları gelişiminin ve ticaretin merkezleri olduklarını kanıtlayan önemli malzemeler bulunmuştur. Kentsel zanaat, küçük ölçekli bir üretim olarak gelişmiştir. Şehirlerden çeşitli mallar ihraç edilmiştir. İbn Battuta'ya göre, Bulgar'dan Hindistan'a, Çin'e, İran'a giden kürkler çok yüksek fiyatlarla değerlendirilmiştir³¹⁴. Ekmek, bal, kereste, balmumu, tuz, balık, halı, kumaş, gümüş, at ve sığır, köleler, ipek ve diğer birçok mallar, kervan ticaretinden elde edilen mallar dâhil olmak üzere ana ihracatı oluşturmuşlardır³¹⁵. Dış politika ortakları olarak İtalya, Mısır, Venedik, Orta Asya şehirlerini de belirtmek gerekir. İbn Dukmak, Özbek Han'ın Mısır Sultanı'na

³¹⁰Fyodorov- Davidov, 2003: 10 -14.

³¹¹Yegorov, 1985: 78.

³¹²Kuçkin, 1990: 77-80.

³¹³Tizengauzen, 1884: 241.

³¹⁴İbn Battuta, 2000: 63.

³¹⁵Safargaliyev, 1960: 90-92.

verdiği hediyelerin yanı sıra zırhlı bir kask ve bir kılıç gönderdiğini yazmaktadır. Hanların hiçbirisi daha önce böyle hediyeler göndermemiştir³¹⁶.

Altın Orda Devleti'nin toprakları, Karadeniz kıyısından başlayarak, Hazar bozkırları üzerinden doğu ve batıya uzanan ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı için Altın Orda, Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamıştır. Bu bölge Altın Orda öncesinde de ticari kervanların sıkça geçtiği bir bölge olduğundan Moğollar bu bölgenin ticari bakımından önemini iyi anlamış ve bu geleneği devam ettirmiştir. Nitekim başkent Saray Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması nedeniyle Ortaçağ'ın en büyük ticari merkezlerinden biri olmuştur. Çin, İslam dünyası, Rus toprakları da dâhil olmak üzere Moğolların ele geçirdikleri bütün ülkelerde, XIII. yüzyıldan sonra eskisine göre siyasi istikrarı daha da artmıştır. Siyasi istikrar ekonomi, ticaret, kültür ve diğer alandaki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca şehir hayatının, sanayinin ve ticaretin yeniden canlanması, bu bölgelerden vergi toplayan hanların işine yaramıştır. Dolayısıyla hanlar, istilânın izlerini çok kısa sürede silip ele geçirilen bölgelerin gelişmesini amaçlamışlardır³¹⁷.

2.2.Altın Orda Devleti'nin Mali Sistemi

Zamanında Karl Marks, devletin üretimi ve tarihsel gelişiminin sonuçlarını genel anlamda göz önünde bulundurarak şunu yazmıştır:

“Hükümdar halk, kendi üretim biçimlerini yenilgiye uğratan halklar üzerine empoze eder (örneğin, İrlandaki, kısmen Hindistan'daki İngilizler gibi); ya da eski üretim tarzından ayrılıp, yalnızca haraçla (örneğin, Türkler ve Romalılar) tatmin olur; ya da ikisinin arasında karşılıklı (kısmen Alman fetihleri durumunda) bir etkileşim gerçekleşir”³¹⁸.

K. Marks'ın bu formülü, genellikle Sovyet tarihçilerinin çağdaş eserlerinde Moğol zaferlerinin sonuçlarının incelenmesinde görülür. Moğolların eski üretim biçiminden ayrılıp, haraçla içerik kazandığı durum, XIII. yüzyılın ortalarında Altın Orda'ya dâhil olan çoğu yerleşik kavimlerin ve halkların kaderine atfedilebilir. Böylece Altın Orda'nın karmaşık devlet-idari aygıtı, gelişmiş bir mali sistemin oluşturulmasına yol açmıştır. Bu sistem, göçebe ve Müslüman şehir kültürlerinin unsurlarını içermiştir.

Yerli askeri soygunlar ve düzenlenen seferler dışında, Moğolların çoğunlukta fethettiği bölgelerdeki yerleşik milletlerin üzerindeki iktidarı, bir anlamda yerel feodal

³¹⁶Tizengauzen, 1884: 298.

³¹⁷ Kafalı, 1976: 146-148.

³¹⁸Marks, 1952: 723-724 .

elitlerin aracılık etmesiyle ortaya çıkmıştır. XIII. yüzyılda Moğolların Rus toprakları üzerindeki hâkimiyeti, çiftçilerden haraç toplamak ve knezlerin faaliyetleri üzerinde bir kontrol sisteminin oluşmasına sebebiyet vermiştir. XIII. yüzyılda yürütülen bu sistem, ortak emperyal iktidara, yani Karakurum'a tabi idi. Ancak Ruslar'ın Moğollarla mücadelesi, XIII. yüzyılın sonlarında, vergilerin Moğollar tarafından değil, yerel Rus knezler tarafından toplanmasına yol açmıştır. İtil Bulgarlarının sosyal ve ekonomik gelişmesi, Moğol istilası öncesindeki Rusların durumuna çok yakındı. İtil Bulgarları'nda Moğollara bağlı idarecilerin olduğu bilinmektedir³¹⁹. el-Ömerî'ye göre, böyle yerel knezler Çerkezlerde, Alanlarda, Ruslarda da olmuştur³²⁰.

Macar kaynaklarında Mordva Prensi'nin XIII. yüzyılda halkıyla birlikte Moğollara teslim olup, görünüşe göre kendi topraklarında knez olarak kaldığından bahsedilir³²¹. Moğol iktidarına boyun eğen Mordva hükümdarlarından hem Batılı, hem de Rus tarihçileri bahsetmiştir. Hükümdarlar Kafkasya'daki Moğollara yardım ederek onlardan hibe almıştır. Altın Orda'nın yerleşik bölgelerinde durum bu şekilde olmuştur³²². XIII. yüzyılda Orta Asya'nın ve İran'ın yerleşik tarım alanlarında Moğolların iktidarı yerel feodallerin aracılığıyla gerçekleşmiştir³²³.

Çoğunlukla Kıpçakların yerleştiği bozkırlar ve göçebe bölgelerde durum farklı olmuştur. Buradaki yerel aristokrasi ya yok edilmiş ya kölelik için satılmış, ya da Orta Asya'ya gönderilmiştir³²⁴. XIII. yüzyıldan sonraki kaynakların hiçbirinde göçebe nüfusa sahip olup, Moğol hükümdarları tarafından desteklenen Kıpçak Hanları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Malum Deşt-i Kıpçak Altın Orda'nın ana bölgesiydi. Çoğu Arap ve Fars kaynağında Altın Orda'nın Deşt-i Kıpçak ile yani Kıpçak bozkırı ile tanımlanması tesadüf değildir. Moğol Hanları Deşt-i Kıpçak'ı yerel aristokrasiyin yönetmesine izin vermeden kendi kontrolleri altında tutmuşlardır.

XIII. yüzyıldaki Moğol göçebe asaleti tarafından geniş bozkırlardan oluşan Deşt-i Kıpçak topraklarının zapt edilmesi, İran'da ve Azerbaycan'da yer aldığı gibi³²⁵, yerleşik nüfusun yerlerini otlaklar ve otlatma alanları olarak kullanma beklentilerini bir ölçüde karşılamamış olabilir.

Moğol aristokrasisinin, tarımsal ve yerleşik nüfusun yönetiminden ayrılması, vergi toplamanın yabancılar tarafından gerçekleştirilmesine yol açmıştır. Yerel Moğol göçebe

³¹⁹ Şpilevskiy, 1877: 163-167.

³²⁰ Tizengauzen, 1884: 231.

³²¹ Anninskiy, 1940: 85.

³²² Patkanov, 1871: 85.

³²³ Bartol'd, 1968: 151.

³²⁴ Fyodorov- Davidov, 1973: 28 .

³²⁵ Ali-Zade, 1956: 135.

aristokrasisi, genellikle, göçebe bölgelerinin topraklarında bulunan şehirler ve yerleşik bölgelerin gelirlerinin sadece bir kısmı ile ilgili olmuştur³²⁶.

İlk yıllarda Altın Orda, Cengiz Han tarafından kurulan Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak geçmiştir. Siyasi olarak Altın Orda Karakorum'daki merkeze tabii olmuştur; yani ekonomik anlamda buradaki Han, Moğollar'ın fethettiği bütün topraklardaki gelirlerin belirli bir kısmını toplamıştır. Ayrıca onun bu bölgelerde bizzat kendine ait alanları var olmuştur. Ancak Mengü-Timur Han döneminde (1266-1280), Altın Orda diğer Moğol devletleriyle yakın ekonomik ilişkilerini koruyarak bağımsızlığını kazanmıştır³²⁷.

Altın Orda'nın gelişmiş mali sisteme sahip olduğunun bir göstergesi, toplanacak verginin sistematik bir şekilde organize edilmesidir. Bunun için Altın Orda'da Moğol İmparatorluğu'nun diğer uluslarında olduğu gibi nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir³²⁸. Nüfus sayımının niteliği, haracın toplanmasıyla ilişkili olmuştur. 1245 yılında Rus tarihinde ilk kez Batu Han'ın emriyle baskaklar nüfus sayımı yapmışlar; ayrıca Güney-Batı Rus yerlerinde “vıhod”³²⁹ vergisini toplamışlardır. XIII. asrın 50'li ve 60'lı yıllarında Kuzey-Doğu Rus knezliklerinde haracı Müslüman tüccarlar toplamaya başlamıştır. Bazı tarihçilere göre, onlar bu hakkı Büyük Moğol İmparatoru Möngge Kağan'dan (1209-1259) Altın Orda'nın güçlenmesini durdurmak için satın almışlardır. Ancak az süre sonra Berke Han bu geleneği ortadan kaldırarak, 1257 yılında Rus bölgesinde ikinci büyük nüfus sayımını gerçekleştirmiştir³³⁰.

Vergileri öncesinde Türk-Moğol kökenli baskaklar toplamışlar, sonra da hanlar bu göreve başka milletleri, yabancıları almışlardır. Mengü-Temir Han zamanında ise, bu görev, Moğol aristokratlarına verilmiştir. Moğol kültürünün bir ayırt edici özelliği, Cengiz Yasası'nda da yazılmış olan olağanüstü etnik ve dini tolerans idi. Bu bağlamda, Museviler dışında Altın Orda topraklarına tabi tüm dini kurumlar, Rus Kilisesi de dâhil olmak üzere hiçbir şekilde devlete vergi ödememiştir. Bu yetkiyi yarlıklar belirlemiştir³³¹. Moğollar'ın lehine, “tamga” ve “desyatina” adlı vergiler de vardı³³². Belki de “desyatina”, vakayinamelerde bahsedilen 1267 yılına ait yarlıktaki vergidir. Vakayinamelerde bahsedilen “Altın Orda Gümüşü” de belirtilmiştir. Buna ek olarak, halka, Moğol makamlarına arabalar, yemler, atlar sağlamak için çeşitli yükümlülükler getirmiştir. Bu tür görevler “yam”a ait

³²⁶ Nasonov, 1940: 111.

³²⁷ Belyaev, 2011: 2.

³²⁸ Armyanskiye istoçniki o mongolah, 1962: 26.

³²⁹ "Vıhod", tarihçiler tarafından, oranı idare birimi gelirinin% 10'unu geçmeyen yerleşik bir nüfusa ait arazi vergisi olarak yorumlanır. Bu vergi, hem Moğolların kendilerinden, hem de Rus haydutlarından “haraç” biçiminde eşit derecede ücretlendirildiğini vurgulamak gerekir.

³³⁰ İvakin, 1996: 78.

³³¹ Fyodorov- Davidov, 1973: 34.

³³² Nasonov, 1940: 15.

olmuştur. Ayrıca, nüfustan her pulluk için arazi vergisi alınmıştır. Buna ek olarak, 1267 yılına ait yarlıkta askerlerin maruz kalma yükümlülüğünden bahsedilmektedir³³³.

Mustafa Kafalı Altın Orda hazinesinin sahip olduğu gelirleri şöyle sıralamaktadır: “1. *Cuci Ulusu’nun kendi bünyesindeki mükelleflerden toplanan vergiler*. 2. *Tâbi durumda olan Rus knezliklerinden alınan vergiler*. 3. *Yabancı tüccarlardan alınan vergiler*”. Kendi bünyesinden toplanan vergilerin başında “Uluğ-Mal” ve “Talay” şeklinde adlandırılan vergiler gelmektedir. İkinci sırada ise, elde edilen hububatın 1/10 civarında alınan “Kalan” ve 1/100 miktarda koyun sürülerinden alınan “Kopçur” vergisi gelmektedir. Bunların dışında, devlet posta teşkilâtı için alınan “Yam ve Ulak” ve “Kultka”, “Kunalka”, “Susun” isimli hediyeler ve Han’ların avına katılma, elçilerin ağırlanması ve yemlik için toplanan vergiler mevcut olmuştur³³⁴. Rus knezliklerinden alınan vergilere gelince, “dan” diye isimlendirilen haraç, gelirlerin ana kaynağını oluşturmuştur³³⁵. İ. Kamalov Rusların Moğollara ödedikleri vergileri şu şekilde sıralamaktadır: “*çıkış, kalan, kopçur, tamga, tütün, sabanlık, yam, süsün, salı, baç, köprü parası, ordu parası, av vergisi, koltka*”³³⁶. Belirtmemiz gerekir ki, bu toplanan vergiler esasında Rus topraklarındaki Moğolların iktidarını güçlendirmiştir. Venedikli ve Cenovalı tüccarlardan alınan vergilerin yanı sıra, onlarla Altın Orda faydasına anlaşmalar da yapılmıştır. Örneğin, 1333 yılında Venediklilere verilmiş depo ve pazar yerleri için % 3 üzerinden vergi tahsis edilmiştir³³⁷.

Moğolların topladıkları vergi miktarı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu hususta, Fyodorov-Davidov yerleşik bölgelerden göçebe bölgelerdeki halklara göre daha büyük miktarda vergi alındığını vurgulamaktadır. Söz konusu, yerleşik bölgelerde 10 baş maldan 1 tanesi alındıysa, bozkırlarda 100 baş maldan bir tane alınmıştır³³⁸. Göçebe nüfusun Moğollara doğal ürünler şeklinde de vergi ödedikleri bilinmektedir. Bunun hakkında Carpini: “*Hem hükümdarlar, hem de diğerleri, imparatora gelir olarak atlar vermek zorundadırlar. Bu atlardan bir, iki ya da üç yıl boyunca süt alınır ve istedikleri şekilde kullanılırlar*”³³⁹. “Batu Han’ın mevzisinden bir günlük yol mesafede otuz adamı var. Batu Han her gün başkalarının getirdiği diğer beyaz süt hariç, bu adamlara ait olan üç bin kısırdan süt alır”. Suriye’deki köylülerin meyvelerinin üçte birini vermeleri gibi, Moğolların da hükümdarlarına her üç

³³³ Çerkas, 2014: 289.

³³⁴ Kafalı, 1976: 135.

³³⁵ Vernadskiy, 1929: 202.

³³⁶ Kamalov, 2008: 154.

³³⁷ Kafalı, 1976: 137.

³³⁸ Bu, ilk başta meralar ve çiftlik hayvanları üzerinde bir vergi olarak adlandırılan ve daha sonra çiftçilerin bazen ödemeye başladığı kişi başına belirlenmiş “kopçur” vergisidir. (Bk: V. V. Bartol’d. Soçineniya, T. I, s. 535-536, T. IV, s. 330).

³³⁹ Carpini’den akt. Şastina, 1957: 46.

günde bir kısarak sütü getirmeleri şarttı³⁴⁰. Ulus Hanları, İmparatora “şulen” diye adlandırılan doğal vergi, yani sürüden bir koyun vermelidydiler³⁴¹. M. G. Safargaliyev, bu verginin, hayvan ürünleri şeklinde ödenen kalan vergisi olduğunu düşünmektedir³⁴². Elbette, bu, yerleşik halkın Moğol fethinden daha az acı çektiği anlamına gelmemektedir. Çünkü fethettikleri toprakları kendi göçebe faaliyetlerine dönüştürmeye çalışan Moğollar tarafından özellikle onların toprakları yağmalanmıştır. Moğol baskınlarına karşı yerleşik nüfusa göre göçebeler daha savunmasız durumda olmuşlardır. Yerleşim yerlerinde Moğol noyonlarının kamplarının kurulması, hasat kaybı anlamına gelmiştir.

Aslında konar-göçer nüfus, Moğollar için sömürünün en kolay ve en doğal unsuru olmuştur. Ancak Moğollar her ne kadar yerleşim bölgelerinin nüfusunu yağmalayıp, zanaatkârları esir alarak, halklara ağır vergiler ödetseler de bu halkların ekonomik yaşam tarzına pratik olarak müdahale etmemişlerdir. Konar-göçer hayatın sürdüğü bozkırın çevresinde bulunan şehirler, tarım alanları, hem yerel, hem Moğol göçebe asaletinin boyunduruğu altına düşmüştür. Ancak yerleşik halkları asıl sömüren yerel feodal yapılar olmuşlardır. Çünkü konar-göçer Moğollar, tarımsal ve kentsel bölgelerden uzak durmuşlar, bu sebeple köylerdeki ve şehirlerdeki halkı yalnızca soygunun nesneleri ve haraç öderleri olarak değerlendirmişlerdir. Doğu Avrupa’da sınırsız bozkırlar ve göçebe nüfus ile karşılaşan Moğollar, onlara kendileri ile birlikte getirdikleri sömürü sisteminin sosyal biçimlerini uygulamışlardır.

Yarlık, Moğol yönetiminin mali hesabını yapmıştır. Bunlar ilk olarak baskaklar, yazarlar, büyükelçiler, gümrük memurlarından oluşmuştur. Onlar aynı zamanda vergi toplamışlardır³⁴³. Daha sonra, XIV. yüzyılda Cengiz Han’a yapılan atıf, sadece bir formalite haline gelmiştir. Ancak 1260’lı yıllarda muhtemelen Mengü-Timur kararnamesi baskaklar ve diğer yetkililer için geçersiz sayılmıştır.

XIII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak’ın konar-göçer aristokrasisi, Cüçi Ulusu’na dâhil yerleşik bölgelerde yaşanan olaylardan o kadar uzak kalmıştır ki, Rus knezliklerindeki Moğol baskaklarına, darugalara, sayım görevlilerine ve haraç toplayıcılarına karşı yapılan isyanlara bile pek bir önem vermemeye başlamıştır³⁴⁴.

Rusya’da baskaklar ve darugalar ulus yönetiminin değil, imparatorluğun temsilcileri olmuşlardır. A. N. Nasonov, darugaların vergi topladıklarını, baskakların ise askeri işlerden sorumlu olduğunu yazmıştır. V. V. Kargalov ise, baskakları sadece knezlerin denetçileri

³⁴⁰ Kozin, 1940: 197.

³⁴¹ Kozin, 1940: 198.

³⁴² Safargaliyev, 1960: 96.

³⁴³ PSRL, III, 2000: 467.

³⁴⁴ Nasonov, 1940: 52.

olarak değerlendirmiştir³⁴⁵. I. N. Berezin'e göre, daruga kelimesi Moğol dilindeki darahu (basmak-fiil) kelimesinden türemiştir³⁴⁶. Aynı fikir baskak terimine de geçerlidir, yani basu (Türkçe) - basmak.

Baskaklar genellikle askeri güvenliği sağlamışlardır³⁴⁷. Aynı zamanda baskaklar vergi de toplamışlardır³⁴⁸. Carpini, Rus knezliklerindeki baskakların rolünü, yerel yöneticilerin itaatsizliği konusunda Moğolları bilgilendiren, onların üzerinde bir denetçinin rolü olarak sunmuştur³⁴⁹.

Cüveyni'nin Buhara'daki baskaklar hakkındaki yazısına atıfta bulunan A.A. Semenov, "baskak" kelimesinin anlamının "basmacı" değil "koruyucu", "han valisi" olduğunu vurgulayarak, baskak kelimesinin Moğol öncesi dönemlerde ortaya çıktığını dile getirmiştir³⁵⁰.

İşgal edilen topraklarda iktidarın örgütlenmesi ve sömürü konuları Cengizîler arasında keskin bir mücadeleye neden olmuştur. Onlardan bazıları göçebe yaşam biçimini korumak isteyerek yerleşik toprakları sadece belli bir zamanda düzenlenen seferlerin bir nesnesi olarak görürken; Möngge Kağan önderliğindeki Moğol asıllı bir başka aristokrasi grubu ise köylü ve kasaba halkının bazı mülklerinin biriktirmesini sağlamayı ve ekonomiyi sürekli sistematik vergilendirmenin nesnesi haline getirmeyi gerekli görmüşlerdir. Başka bir deyişle, Moğol aristokrasisinin ikinci grup temsilcileri, şehirleri ve tarım bölgelerini yönetmek için köylülere geçici ayrıcalıklar sağlamanın ve onları korumanın gerekli olduğunu farkında olmuşlardır. Bu, İ. P. Petruşevskiy'nin belirttiği gibi, köylüler ve zanaatkarlar için insancıl bir muamele ifadesi anlamına gelmemiştir. Moğollar barışçıl bir ekonomik anlayışın, fethedilen ülkelerde her zaman kendileri tarafından kullanılabilecek ekonomik bir temel oluşturmanın tek yolu olduğunu bilincinde olmuşlar ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir³⁵¹. Şehirler ve tarım alanları, Moğol noyonlar ve hanlar tarafından kontrol edilmiştir. Moğol göçebe aristokrasisi şehirlerin ve yerleşim bölgelerinin vergi gelirlerinden sadece bir bölümünü talep edebilmiş, geri kalanı kağanın hazinesine girmiştir³⁵².

El-Mufaddal, Sudak'tan gelen gelirlerin Moğol Hanlarının dördü arasında paylaşıldığını söylemiştir³⁵³. Özellikle Vassaf'ın Buhara hakkındaki yazdıkları ilginçtir:

³⁴⁵ Nasonov, 1940: 15.

³⁴⁶ Berezin, 1850: 10.

³⁴⁷ Raşid ad-Din, 1952: 205.

³⁴⁸ PSRL, X, 1885: 162.

³⁴⁹ Carpini'den akt. Şastina, 1957: 56.

³⁵⁰ Semenov, 1947: 137-147.

³⁵¹ Petruşevskiy, 1960: 47.

³⁵² Bartol'd, 1963: 59.

³⁵³ Tizengauzen, 1941: 195.

“Yaklaşık o zamanlarda Kubilay Han Buhara’ya yeni bir nüfus sayımını yapan bir elçi gönderdi. Buhara’nın kendisinde sayılan toplam 16.000 kişinin 5,000’i Batu Ulusuna, 3000’i Hülagü Han’ın annesi Kutuy’ya aitti. Kalanlarına “ulağ kul” denirdi. Diğer bir deyişle “büyük merkez’e han olarak atandırılan herkes onu kendi mülkiyeti olarak yönetebilirdi”³⁵⁴.

Burada Buhara nüfusunun kişi başına alınan vergi payı açıkça gösterilmiştir. Belirtmemiz gerekir ki aynı zamanda, gelir, kaydedilen nüfusa göre Hülagü’nün annesi, Batu ve “büyük merkez” arasında bölünmüştür. Böylece yerleşik topraklar, belirli göçebe feodalların yetkilerinden dışlanıp, ondan elde edilen gelirler, bölünmesi gereken bir kabile mülkü olarak görülmüştür³⁵⁵.

İbn Vasil’e göre, geliri bölme geleneği, Cengiz Han’ın kendi tanımlarına göre yapılmıştır:

“...Doğu’dan Tatarlar geldiğinde Cengiz Han, onlara fethedilecek her bölgeden alınacak gelirlerin üçte biri Berke evine, üçte biri Cengiz Han evine, üçte biri Cengiz Han ve ordusuna teslim edilmesini belirtmiştir”³⁵⁶. İbn Vasil bunu Hülagü ve Cüçi çatışmasını açıklamak amacıyla söylemiştir. Bunun hakkında el-Mufaddal şöyle demiştir: “Gelenek boyunca Ceyhun nehrinden batıya kadar yönettikleri topraklarda elde edilen gelirler beş parçaya ayrılırdı: iki kısmı Büyük Han’a, iki kısmı askere ve bir kısmı Batu’ya verilirdi. Batu Han ölüp, tahta Berke Han geçtiğinde Hülagü Han onun payını almıştır”³⁵⁷. Cüzcanî, Moğol hâkimiyetinin altında kalan her bir İran bölgesinde, Batu Han’a ait bölgelerin bulunduğunu ve bu bölgeler üzerinde onun kendi görevlileri olduğunu belirtmiştir³⁵⁸. Muhtemelen Cüzcanî, Batu’nun diğer kaynaklarda da bilindiği üzere İran topraklarından vergi payı talep ettiğini kastetmiştir.

El-Ömerî, Tebriz, Merega, Arran, Hemedan’ın gelirlerinden alınan pay ve Tebriz’deki Cüçi Ulusuna ait bazı atölyeler hakkında yazmıştır³⁵⁹. Menhun’daki XIII. yüzyıldaki Çin tarihçisi şöyle yazmıştır: *“... şehirler ele geçirildiğinde alınan gelirler orantılı olarak bölünür. Gelirlerin büyük ya da küçük olmasına bakılmaksızın, bir kısmı Cengiz Han’a verilir”³⁶⁰.*

Moğol devletleri tarihinin ilk döneminde, bir Han’ın bazı mülklerinin diğer bir Han’ın topraklarında bulunması doğal bir süreci oluşturmuştur. Cengiz Han ve ardıllarının ele geçirilen topraklardan sağlanan gelirlerine dair hakları, zamanla diğer uluslarda bulunan

³⁵⁴ Tizengauzen, 1941: 81.

³⁵⁵ Bartol’d, 1963: 533.

³⁵⁶ Tizengauzen, 1884: 73.

³⁵⁷ Tizengauzen, 1941: 188.

³⁵⁸ Tizengauzen, 1941: 15.

³⁵⁹ Tizengauzen, 1941: 239.

³⁶⁰ Vasil’ev, 1859: 225.

şehirlerdeki bireysel bölgeleri veya nüfusun bir bölümünü idare etme vs. gibi haklara dönüşmüştür³⁶¹.

Simon Sen-Kentskiy Moğolların kendilerine bağlı olan bölgeleri vergilerle ekonomik durumlarını ağırlaştırdıklarını yazmaktadır. Ona göre: “*Öncelikle Han, en azından 15 drahm veya aspradan oluşan payını alır...; ikinciden, özel sahibi; üçüncüden, bölge sahibi; dördüncü olarak, elçileri kendi paylarını alırlar. Bunun dışında, her köylüden 3 aspra, boğa ve koyun alınır*”³⁶². Burada karakteristik ücretlerin, daha sonra da Kırım ve Buhara’da belirttiğimiz duruma benzer şekilde, mülkiyetin yüksek otoritesi ile mülk sahipleri arasında dağılımın ve çalışanlar için vergilendirmenin tahsis edilmesini görüyoruz.

“Anonim İskendername”de, Çağatay ve Cüçi arasında Harezm arazilerinin bölünmesi hakkında şöyle bilgi verir:

*“Eskide Cengiz Han dört oğlu arasında bölünme yaptığında, uluslararası sürekli elçilerin yürümesi için bir oğlunun topraklarında başka bir oğlunun mülkiyetini tayin etmiştir. Bu gelenek boyunca Cüçi’nin mülkiyetindeki Harezm’e o Çağatay’a Kyat ve Hiva’yı vermiştir. O zamandan beri, Timur iktidarının ortaya çıktığı zamana kadar bu iki yerden alınan vergi yetersiz derecede alınırdı”*³⁶³.

Böylece XIII. yüzyılda, yani Altın Orda tarihinin ilk döneminde, Moğolların düzenlediği seferler dışındaki yerleşik arazilerin sömürülmesi, Batılı göçebe aristokrasi tarafından direk değil, imparatorluk yetkilileri tarafından dolaylı olarak gerçekleştirilmiştir.

Altın Orda’daki bu durum yaklaşık 1260’lı yılların sonuna kadar, yani Mengü-Timur döneminde Cüçililerin, siyasi bağımsızlığında bir yükselme olduğu döneme kadar devam etmiştir. Bu bağlamda bu konu ile ilgili bilgi sağlanabilecek tek kaynak olarak XIII. yüzyıla ait 1267 yılındaki Mengü Timur’un yarlığı karşımıza çıkmaktadır³⁶⁴.

Devletin gücü ve organizasyonun önemli bir göstergesi, para basımıdır. Aynı zamanda para basımı, ticaretin geniş çaplı gelişmesine tanıklık eden arkeolojik malzemeler arasında en ikna edici kaynak sayılır. Moğollar, Cengiz zamanından beri altın, gümüş ve bakır paraları basmayı başlamıştır. Bu gelenek Altın Orda döneminde de devam ederek, para basma işi oldukça gelişmiştir. Büyük ölçekte gümüş ve bakır paralar darp edilmiştir. Günümüzde Cüçi nümismatiği ile ilgili çok sayıda kaynağın varlığı bilinmektedir³⁶⁵. Paraların ana türleri, sikkelerinin yerleri, hemen hemen tüm paraları darp eden hanların isimleri ortaya çıkarılmıştır.

³⁶¹ Biçurin, 1950: 260.

³⁶² Yazıkov, 1825: 107-109.

³⁶³ Tizengauzen, 1941: 155.

³⁶⁴ PSRL, III, 2000: 467-468.

³⁶⁵ Fyodorov-Davıdov, 1958; 1960; 1963; 1974. Muhamadiyev, 1969; 1983. Singattulina, 1987.

Alım-satım işlemlerinde kullanılan bir başka önemli ödeme aracı da gümüş külçe, sauma (som) idi. Onlar X. yüzyılın ikinci yarısında İtil Bulgar topraklarında ortaya çıkmıştır ve XIII-XV. yüzyıllarda kullanılmaya devam etmişlerdir. Altın Orda ve Rusya topraklarında bulunan külçelerin, esas olarak bazı hazinelerde bulunması, bu külçelerin aynı insanın elinde yoğunlaştığını gösterir. Bu külçelerin iki çeşidi bilinmektedir: “Ladeobraznye” ve “Novgorodskie”. İkincisi sadece Altın Orda bölgesinde değil, ayrıca Rus knezliklerinde de kullanılmıştır. Külçelerin iki çeşidi de “Kadak” ismiyle Moğol fethi öncesinde belli olan 409,512 g. Bağdat ratlinin 1/2 bölümünü kurayıp, 204,75 g. ağırlığındaydı. Altın Orda’da 4 kırat (0,80 gr. gümüşten basılan paralara danki (tengi veya tenge) denilmiştir. Ayrıca Harezm’de de altın para (dinar) basılmıştır³⁶⁶.

Vassaf, somun 20 dinarlarına denk geldiğini yazmaktadır³⁶⁷. Genel olarak bir ödeme aracı olarak kullanılan gümüş külçeler, XIII. yüzyılda hem Moğol İmparatorluğu’nda, hem Altın Orda’da hareket halinde olmuştur. Bu külçeler Rubruklu William tarafından “Yaskot” veya “Baliş” adıyla anılmıştır. Moğolların kendileri, bu külçeleri “suhe” (balta) olarak adlandırmıştır³⁶⁸. Türkçe’de “sum” diye adlandırılan bu külçeler, İtalyan kaynaklarında (Pegolotti) “sommel” adıyla geçmiştir³⁶⁹.

Altın Orda’nın gümüş ve bakır sikkelerinin dış görüntüsü çok çeşitli olmuştur. Farklı şehirlerde basılmış sikkeler, nadir istisnalar dışında, farklı şekillerde ve birbirinden kolayca ayırt edilmiştir³⁷⁰. Kendi adına para basma hakkı sadece Cengizogulları’na ait olmuştur. Ancak H. M. Fren’in Mamay Han’ın adına bastırılan paraların da var olduğuna dair söylemleri şüphelidir³⁷¹. Sufi Bek ve Edige Emir isimlerinde de paralar var, ancak bu tür paralar, diğer Moğol uluslarında da görülen nadir istisnaları oluşturmuştur³⁷².

Para basma büyük ölçüde ekonomik güce göre daha çok siyasi ve sosyal bir güç sembolü haline gelmiştir. İlk Cüçi sikkeleri 1240-1260’larda Bulgar’da basılmaya başlamıştır; bu durum Bulgar şehrinin Altın Orda’nın ana siyasi ve ekonomik merkezi haline dönüşmesini sağlamıştır³⁷³. Burada darp edilen ilk bakır ve gümüş paralar merhum Nâsır li-Dinillâh³⁷⁴, sonra Möngge Kağan’ın (1251-1259) ve Arıg-Buka’nın (1259-1264) adlarını taşımıştır³⁷⁵. H. M. Fren, son çalışmalarında Nâsır li-Dinillâh adına darp edilen paraların Altın Orda

³⁶⁶ Tereşçenko, 1853: 387.

³⁶⁷ Tizengauzen, 1941: 88.

³⁶⁸ Kalan, 2012: 24.

³⁶⁹ Fyodorov-Davidov, 1958: 4.

³⁷⁰ Fyodorov-Davidov, 2003: 14.

³⁷¹ Fren, 1832: 20.

³⁷² Ceverova, 1994: 100.

³⁷³ Vasary, 2002: 267.

³⁷⁴ Abbasi hanedanından gelen Bağdat halifelerinin son önemli hükümdarı.

³⁷⁵ Singattulina, 1987: 21.

sikkelerinin erken dönemindeki paralar olduğunu söylemişse³⁷⁶ de, S. A. Yanina bu paraların Berke dönemine ait olduğunu vurgulamıştır³⁷⁷. Görünüşe göre, bu paraların Altın Orda döneminde Bulgar'da darp edilen ilk paralar olduğu düşünülebilir, ancak kesin bir tarihi belli değildir.

Mengü-Temir döneminde, yani XIII. yüzyılın 70'li ve 80'li yıllarında Altın Orda sikkeleri Bilyar'da darp edilmiştir. 1292-1293'lü yıllardan sonra ise para basma işi durdurulup, ustalar Bulgar'a taşınmışlardır. Bilyar paralarının bir özelliği, bu sikkelerin sadece Bilyar'da değil, Bulgaristan'da ve Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde de kullanılmasıdır. XIII. yüzyılın ortalarına ait Cüçi sikkelerinin analizi, Cüçi Ulusu'nun ana şehirlerinin Moğol öncesi dönemden beri bilinen eski zanaat ve ticaret merkezleri olduğunu göstermektedir. XIII. yüzyılda Kırım'da basılan paralar, Kırım'dan ve Kuzeybatı Karadeniz sınırlarından öteye çıkmamıştır. XIII. yüzyılda Orta İtil boyunda bulunan paralar arasında da Kırım veya Saray paraları bulunmamıştır³⁷⁸. Bu, XIII. yüzyılda Altın Orda'nın ekonomik bölgelerindeki para dolaşımında belirli bir yalıtım olduğunun kanıtıdır. Ancak özellikle bu dönemde Altın Orda'nın siyasi ve ekonomik güçlenmesi gerçekleşmiştir.

Altın Orda sikkelerinin ağırlığı sürekli değişmiştir, çoğunlukla maksimum 1.20-1.27 g aralığında olmuştur. Aynı zamanda, yaklaşık 1270'lerde, Kirman'da anonim olarak maksimum 1,40-1,60 gramlık ağırlıkta gümüş sikkeler de basılmıştır. Altın Orda'nın para işlerinde, miskal ve danik adlı ağırlıklar normatif ağırlığın belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. 0.78 g ağırlığındaki danik, Altın Orda'da yaygın ağırlık birimi sisteminin bir parçası olmuştur³⁷⁹.

Harezm'in madeni para sistemi, Harezm dinarlarının gerçek para birimleriyle karşılaştırılmasıyla yeniden oluşturulmuştur. Bu bilgiler, XIV. yüzyılın anonim mektubunda³⁸⁰ belirtilen Harezm'in parasal ağırlık sisteminin gerçek para birimleriyle karşılaştırılması neticesinde ortaya çıkmıştır³⁸¹. 4,68 gr. ağırlığındaki 6 danik 1 miskali oluşturmuştur. Bu bilgiler, A. V. Tereşçenko'nun Tsarevskiy ve Ükek yerleşimlerinde gerçekleştirdiği kazılarda 455.7 ve 44.3 gram ağırlıklarındaki sekizgen ağırlıkların bulunması ile doğrulanmıştır³⁸². Bunlar, 100 ve 10 miskal ağırlığındaki ağırlıklardır. Bu miskale yakın ağırlık birimi XIV. yüzyılda Tana'da (Azak) kullanılmıştır³⁸³.

³⁷⁶ Fren, 1832: 21.

³⁷⁷ Yanina, 1954: 427.

³⁷⁸ Fyodorov- Davidov, 1998: 48, Bk. Ek: 7

³⁷⁹ Muhamadiyev, 1983: 49

³⁸⁰ Bk: Fyodorov-Davidov, 1965:197

³⁸¹ Fyodorov-Davidov, 2003: 33

³⁸² Tereşçenko, 1853: 96

³⁸³ Fyodorov-Davidov, 1858: 67

Altın Orda'nın batı bölgelerinde, gümüş bir dirhem, yani parasal sistemdeki gümüş, altın değeriyle sabitlenmediyse, Harezm'de 1 altın sikke dinarı = 6 gümüş dirhem oranıyla sabitlenmiştir. Şu orana eşdeğer olmuştur: 1 ağırlık altın birimi = 10 gümüş birimi (U4 altın miskal ağırlığındaki bir dinar = 2.5 gümüş miskal ağırlığındaki 6 dirhem)³⁸⁴. Dolayısıyla, o dönemdeki 1 birim altın yaklaşık 8.6 gümüş birimine eşit olmuştur.

Altın Orda'nın batı bölgesindeki parasal sistemde gümüş ve altın fiyatlarında böyle bir sabitlenme olmamıştır: dinar sadece sayılabilir bir birim olmuştur. Gümüş para, muhtemelen piyasadaki metalik gümüş gibi, altınla eşit olmuştur³⁸⁵.

XIV yüzyılda Altın Orda'da, özel şahıslar tarafından getirilen gümüştan, para basmanın “açık” veya “özgür” diye adlandırılan iki türü var olmuştur. Aynı zamanda, bu şahıslar getirdikleri gümüştan belirli bir miktarda pay elde etmişlerdir. Bunun hakkında Pegolotti XIV. yüzyılda Azak'ta (Tana) yürütülen para döngüsüne atıfta bulunarak şöyle yazmıştır:

“Tana'da som ve gümüş aspra bulunur. Bir som 45 Tana sadcını³⁸⁶ oluşturur. Söz konusu gümüştü birisi Tana'ya getirdiğinde, darphane, her bir somdan hesapta 202 aspra yapar. Darphanenin somdan 202 aspra yapmasına rağmen, 190 asprasını yabancılara verir, geriye kalanı iş ve darphane gelinine gider. Diğer bir deyişle, tahminlere göre 190 aspra Tana somoya eşittir. Sadece yukarıda bahsi geçen gümüş külçeler ağırlıkça ödeme olarak verilir. Ağırlığa göre ağırlık farkı olan külçelere gelince, bu gümüş külçeler terazinin bir kâsesine ve diğer ağırlık üzerine dengeleme için gerekli olan ağırlık kadar yerleştirilir. Ağırlıklı olarak (gümüş külçe) bir somdan daha az ise, o zaman aspra ödenir. Her somun 45 Tana sadcasına eşit olduğuna bahsedilir”³⁸⁷.

Devlette yeterli oranda gümüş stoku olmasına rağmen gümüş paralar az oranda darp edilmiştir. Bu durumun sebebi Altın Orda'da hem devlet eliyle, hem de özel mülkiyet aracılığıyla yaratan Ruslardan alınan “vihod” ismini taşıyan verginin büyük bir gümüş yığınının sebep olmasıdır. Ruslardan haraç olarak alınan gümüş miktarı, altın açısından nispeten düşük bir gümüş oranını yaratmıştır. Bu, piyasalarda gümüşün bolluğunun bir göstergesidir. Orta Asya ve İran ülkelerinde ise yeniden hesaplanan altının gümüştan döviz kuru yüksekti, yani gümüş daha ucuz olmuştur³⁸⁸.

Para sirkülasyonu için ana kaynak hazinelerdir. Bazen Altın Orda sikkelerinin hazineleri, kil veya metal bir kaptan, bazen sarılı oldukları dokularda ve çoğu zaman herhangi

³⁸⁴ Fyodorov-Davıdov, 1965: 197-201

³⁸⁵ Fyodorov-Davıdov, 2003: 64.

³⁸⁶ Bir Venedik sadcı, bir Venedik onsinin altıda birine eşitti. bk.: https://en.wikisource.org/wiki/The_Travels_of_Marco_Polo/Book_2/Chapter_78 (erişim tarihi: 11.12.2018)

³⁸⁷ Pegolotti, 1936: 35.

³⁸⁸ Fyodorov-Davıdov, 1956: 53.

bir ambalaj ve paketlenmiş halde tutulmuştur. Sikkelerin yanı sıra boncuk, küpeler, plaklar, bilezikler, Kuran için kutular, genellikle gümüş veya bakır, bazen inciler, renkli taşlar gibi birçok eşya içeren hazineler bulunmuştur. Fakat böyle hazineler nispeten az sayıda bulunmakta, toplam sayısı ise yaklaşık 20'nin biraz üzerindedir. Aralarında zengin bir nesne kümesi olan gümüş ve altın gibi birçok madeni para ve hazine sandığı bulunmuştur: Karaşam'ın Hazineleri № 148, Ney-zad, № 125 a, Ay-Vasil, № 233. Hazineler, yeni sikkeler ile eski sikkelerin dolaşımında kademeli bir değişimi ortaya çıkaran parasal reformlarla kesintiye uğramış kademeliliği gösterir. Altın Orda tarihinde üç kez parasal reform gerçekleşmiştir: 1310/1311'de Tokta Han döneminde, 1380/1381 yılında Toktamış Han yönetiminin başlangıcında ve 1399/1400 yıllarında Şadibek Han yönetiminde başlamıştır. Bu reformlara uygun olarak, Altın Orda'nın para dolaşımı dönemlere ayrılmıştır. Para dolaşımında yerel bir önemi taşıyan başka keskin değişiklikler de olmuştur³⁸⁹.

Altın Orda'da paraların geniş bir alanda yayılması, ticari ilişkilerin geliştiğinin açık bir göstergesidir. 1882 yılında Bulgaristan'da bulunan hazine, Arığ-Buka'nın adına bastırılmış 14 gümüş külçe ve binden fazla gümüş sikkeden oluşmuştur. 1954 yılında Maliye Atryası Apastovska bölgesinin yakınında bulunan Maloatryasinskiy Hazinesi yaklaşık 15 kg ağırlığındaki XIV. yüzyıldaki Cüçi Ulusu'nun paralarından oluşmuştur. Aynı zamanda bu hazineden 1341 yılında Delhi'de basılan birçok Hint altın parası bulunmuştur. Spassk ilçesinde bulunan Izmerskiy Hazinesi (1962), XV. yüzyıla ait 2351 sikkeden oluşmuştur. Öncekilere benzemeyen 1986 yılında Apastovski bölgesinde bulunan Karatunski hazinesi XIV. yüzyıldaki sadece Tohtamış Han'ın değil, yaklaşık tüm Altın Orda Hanlarının yönetim dönemine ait 30 bin sikkeden, ayrıca İran hanedanlarının paralarından, bir Prag kuruşu ve birkaç Rus sikkelerinden (Moskova'da Dmitri Donskoi ve Vasilii I bastırdığı paralar) oluşmuştur³⁹⁰.

İtil Bulgar topraklarında 110'dan fazla hazine ve 130'dan fazla Cüçi adına basılan sikke (genel olarak Mordov toprakları dâhil olmak üzere Orta İtil bölgesinde) Sure, Tsne ve Mokşa Nehirleri boyunca 150'den fazla hazine bulunmuştur. XIII. yüzyılın başı ve XIV. yüzyıla ait hazineler, sadece İtil Bulgar topraklarında (13 tane) bulunmuştur. 1310-1380 tarihleri arasındaki hazinelerin dinamikleri ise şöyledir: İtil Bulgarlarının topraklarında 38, Mordov ve Gor'kiy bölgesinde 33, Ural'da 7 hazinedir³⁹¹. Bu rakamlar, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta İtil bölgesinin ekonomik faaliyetini göstermektedir. Bu hususta, arkeolojik kazıların hala devam ettiğini belirtmemiz gerekir.

³⁸⁹ Fyodorov-Davıdov, 2003: 67.

³⁹⁰ Fyodorov-Davıdov, 2003: 96.

³⁹¹ Fyodorov-Davıdov, 2003: 97.

Cüçi madeni paralarının Bulgar, Saray el-Mahrusa, Saray el-Cedid gibi yerleşim yerlerinde bulunması, Altın Orda'nın ticaret faaliyetlerinde parasal dolaşımın yaygın çapta kullanıldığının bir kanıtıdır. XIII-XV. yüzyıllarda İtil bölgesinde para basım merkezlerinin isimleri bilinmektedir: Bulgar (XIII. yüzyılın 40-50'lerinden XIV. yüzyılın sonlarına kadar), Saray el-Mahrus (XIV. yüzyılın 80'lerinden XV. yüzyıla kadar), Saray el-Cedid (XIV. yüzyıldan XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadar), Gülistan, Ükek (XIII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın ilk yarısına kadar), Mohşi (XIV. yüzyılın ilk yarısından XIV. yüzyılın 60'larına kadar), Saray (XIV. yüzyılın ortası), Kazan' (XV. yüzyılın başı) vs. Son nümismatik malzemelerde 1370'lerde yani kargaşa yıllarında Isan adına basılmış sikkeler de bulunmuştur³⁹².

³⁹² Paçkalov, 2005: 153-156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. KIPÇAK SEFERİ SONUNDA DEŞT-İ KIPÇAK'IN İDARİ VE SOSYO-KÜLTÜREL DÖNÜŞÜMÜ

3.1. Altın Orda Döneminde Deşt-i Kıpçak'ta İdarî Yapılanma (Ulus Sistemi)

XII-XIII. yüzyıl başlarında Cengiz Han tarafından Moğol İmparatorluğu'nun askeri-idari bölünmesine istinaden oluşturulan yönetim sistemi, yalnızca askeri-politik alanda geçerli olmamış; Moğollar tarafından fethedilen topraklarda yaşayan halkların çoğunun sosyo-politik ve etnik gelişimi üzerinde de güçlü bir etkiye sahip olmuştur.

Moğolların gelişiyile Güneydoğu Avrupa bozkırları neredeyse tamamen Cüçi Ulusu'na ait olmuştur. Aslında ulus sistemi, sadece göçebe bozkırlarda yaygın olabilmıştır. Bu nedenle yerleşik nüfuslu bölgelerde, yerel halkın Moğol fatihlerine tabi olması için özel koşullar gelişmiştir.

Göçebe devletlerin yerleşik devlet geleneğine göre daha etkili yönetimi için devlet, askeri-yönetim şeklinde kanat ve uluslara bölünmüştür. Bu açıdan Moğol İmparatorluğu'ndaki ulus sistemi en canlı örnektir. Genel olarak askeri sistemin idari-bölgesel olarak bölünmesi, Avrasya bozkır göçebelerinin kurduğu çoğu devlette karakteristik bir olgu olmuştur. Bu konu ile ilgili G. A. Fyodorov-Davıdov şunu belirtmiştir: “*Sosyal ve askeri yapının bir araya gelmesi, Orta Asya göçebelerin sosyal sisteminin en karakteristik olgusudur*”³⁹³. Tüm Moğol İmparatorluğu'nun idari ve bölgesel yapısının temelini oluşturan bu ulus sistemi, daha sonra devletin çeşitli bölgelerinde, her şeyden önce Deşt-i Kıpçak'ta yer alan sadece sosyo-politik değil, aynı zamanda etnik süreçlerin de belirleyici bir faktörü olmuştur.

Altın Orda'nın idari ve devlet yapısının genel özellikleri, Moğol İmparatorluğu'nda Cengiz Han'ın onluk bölünmeye dayanan sistemini kopyalamıştır. Böylece, ordunun ve nüfusun kanatlara ve uluslara bölünmesi, Moğol İmparatorluğu'nun tüm idari yapısına yansımıştır. XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyıl başındaki Altın Orda'nın idari yapısından bahsederken, Moğollar için geleneksel bir görenek sayılan, devletin tüm topraklarının sağ ve sol olmak üzere iki kanata bölünmesini dikkate almamak neredeyse imkânsızdır. Yazılı kaynakların analizi, tüm devletin ve nüfusun kanatlara bölünme geleneğinin göçmenler arasında Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasından çok daha öncesinde de var olduğunu kanıtlamaktadır³⁹⁴. Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol İmparatorluğu'nda da bu prensip

³⁹³ Fyodorov-Davıdov, 1973: 180.

³⁹⁴ PSRL, I, 1926: 482.

uygulanmıştır. Altın Orda'nın varlığının ilk aşamasında, böyle bir iç yapı idari-bölgesel bir örgütün ihtiyaçlarını karşılamıştır. Buna karşılık olarak XIII. yüzyılın 40'lı yıllarının ilk yarısında, Cüçi Ulusunun tamamı, fiilen ikili devlet yapısına dönüşmüştür. Sağ kanat, Tuna'dan İrtiş ve Çulım'a kadar uzanan Batu ve Şeybani Hanların mülklerinden oluşmuştur. Sol kanat ise, Cüçi'nin büyük oğlu Orda'nın iktidarı altında olmuş; bugünkü Kazakistan'ın güneyindeki Sirderya Nehri boyunca doğuya kadar uzanan bölgeyi kapsamıştır. Kanatların adlandırılması (sağ ve sol), Moğolların geleneksel uyum ve yön prensibi ile ilişkilidir. Bu prensibe göre ana (ön) taraf güney olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Moğol çadırlarında kapılar her zaman güneye doğru kurulmuştur. Kuzey ise, arka taraf olarak tanımlanmıştır. Buna uygun olarak, batı sağ taraf, doğu sol taraf olarak kabul edilmiştir³⁹⁵. Batu'nun mülkü Orda'nın bulunduğu yerden daha batıda yerleşmesinden dolayı, onlar geleneğe uygun olarak Cüçi Ulusunun sağ kanat, Orda'ya kalanı ise sol kanat adını almışlardır. Moğolların aynı geleneksel fikirlerine göre, her bir yönün kendine özgü renk sembolü olmuştur. Güney-kırmızı, kuzey - siyah, batı - beyaz, doğu - mavi ile işaretlenmiştir³⁹⁶. Cüçi Ulusunun farklı kanatlarına göre renk sembolizmi, bazı kaynaklarda Batu mülkünün Ak-Orda, Orda mülkünün ise Gök Orda (yani mavi) diye adlandırılmasıyla yansıtılmıştır.

Bir sonraki idari-bölge birimi, ulus olmuştur. İdari olarak, Altın Orda 22 ulusa ayrılmıştır. En üst iktidar 1267'ye kadar Karakurum'daki Büyük Han'ın elindeydi, ancak Moğol İmparatorluğu'nun çöküşüyle, bu iktidar Batu Han'ın torunlarına geçmiştir. Altın Orda Hanı'nın ordası Aşağı İtil bölgesinde, İtil ve Yayık arasında bulunmuştur³⁹⁷.

Genel anlamda ulus sistemi, Altın Orda Devleti'nin idari-bölgesel bölünmesinin temelini oluşturmuştur. Bu sistemin özü, feodal yapıların hanlardan belirli bir bölgeye ya da ulusa sahip olma hakkı ile alakalı olmuştur. Bunun için mal sahibi olan kişiler, belirli askeri ve ekonomik yükümlülükleri üstlenmiştir. Aynı zamanda, hanlar (en azından XIII. yüzyılda) bir ulusun diğeriyle değiştirilme, hatta tüm hakların sahibini tamamen mahrum bırakma hakkına sahip olmuştur³⁹⁸. Ulus teriminin anlamı büyük ölçüde kullanıldığı anlama bağlıydı. Söz konusu her kanat, uluslardan oluşmuştur. Ancak, kaynaklar Ene Mongol Ulus'tan söz ettiğinde, kanatlardan oluşan bütün imparatorluk kastedilmiştir³⁹⁹. Yani Cengizogulları'nın tüm mülkleri de genel olarak "Büyük Ulus", "Uluğ Ulus" olarak adlandırılmıştır⁴⁰⁰. XIII. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcında kurulmuş en büyük uluslar, Cüçi, Çağatay, Hülagü,

³⁹⁵ Tsvetkov, 1957: 16.

³⁹⁶ Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 68.

³⁹⁷ Estigneev, 2010: 54.

³⁹⁸ Çerepnin, 1950: 29.

³⁹⁹ Trepavlov, 1993: 96.

⁴⁰⁰ Barthold, 1968: 158.

Ögedey ve Toluy Ulusları'ndan oluşan Kağan Ulusu (ana yurt) olmuştur⁴⁰¹. Her bir kanat tümenlere, binliklere, yüzlüklere ve onluklara ayrılmıştır. Bu prensip, Moğol devletinin askeri yönetim sisteminin özünü yansıtmıştır.

Birçok tarihçi ulusların oluşumunu, Moğol Devleti'nin ve onların etnik konsolidasyonunun kuruluş çağı ile ilişkilendirmektedir⁴⁰². Bu konu ile alakalı ilk araştırma yapan tarihçilerin biri olan B. Ya. Vladimirtsev şöyle yazmıştır:

“Eski Moğollarda, cinslerin, kuşakların, kabilelerin her birliği “ulus” olarak adlandırılmıştır. Bu açıdan “ulus” kelimesi, belirli çekincelerle “bölge” olarak tercüme edilebilir; ancak Moğollar, gerçek göçebeler olarak, bu anlamda toprağa değil, daha çok insanlara ilgi duymuşlardır: yani “ulus” sözcüğünün asıl anlamı “insandır”. Bu nedenle “ulus” kelimesi “halk” olarak, yani “bir bölgede birleşmiş veya mirasa sahip olan halk” şeklinde de aktarılabilir. Daha sonra, bu kelime “halk-devlet”, “devleti oluşturan halk”, “devlet” anlamına gelmiştir”⁴⁰³.

Çağdaş Rus tarihçisi E.İ. Kıçanov ulus yapısının, XII. yüzyılda Tatar-Moğol kabilelerinin sosyal örgütlenmesinin en yüksek biçimi olduğu sonucuna varmıştır⁴⁰⁴. Ona göre, ulus sadece bir kabile örgütü ya da kabilelerin, insanların birliği değil, özel olarak organize edilmiş halktı⁴⁰⁵. Ayrıca bu, halkın üstünde duran, egemen sınıfın çıkarlarını yansıtan, belli bir aygıtın devlet mekanizmasında yer alan iktidardır⁴⁰⁶.

Ulusun göçebe bölgesi, “yurt” veya “nutuğ” diye adlandırılmıştır. Kaynaklarda XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar hemen hemen her zaman “yurt” terimi, belli bir bölge, yerleşim ve kabilelerin göç ettiği yer anlamını taşımıştır⁴⁰⁷. Eski Türk dilinde “yurt” kelimesi mülk, ikamet, ülke, toprak anlamını vermiştir⁴⁰⁸.

Genellikle bir kabileler birliği, bir ulus devleti anlamını veren “il” terimi, bir dizi çalışmada ele alınmıştır⁴⁰⁹. V. A. Gordlevskiy, Oğuzlar'a atıfta bulunarak, bu terimin bir aşiret ittifakı olup ve daha sonra onun farklı kabilelerden oluşan politik birliğe dönüştüğünü söylemiştir⁴¹⁰. A. N. Bernştam'a göre, Eski Türklerdeki “il”, çeşitli kabileler aristokrasisinin organize edilmiş birleşik aristokratik yapıya birleşmesidir⁴¹¹. L. N. Gumilev, “il” kelimesini,

⁴⁰¹Trepavlov, 1993: 97–98.

⁴⁰²Uskenbay, 2013: 41.

⁴⁰³Vladimirtsov, 1934: 224.

⁴⁰⁴Kıçanov, 1986: 94.

⁴⁰⁵Kıçanov, 1986: 95.

⁴⁰⁶Skrinnikova, 1989: 33.

⁴⁰⁷Raşid ad-Din, 1952: 136.

⁴⁰⁸Drenvetyurkskiy slovar', 1969: 282.

⁴⁰⁹Berezin. İ. N. Oçerk vnutrennogo ustroystva ulusa Juçieva. TVORAO, 1864, T. VIII; V. V. Barthold. Coçineniya., T. V, s. 489; P. M. Meliranskiy. Pamyatnik v çest' Kul'tegina. Sankt-Peterburg, 1899, s. 82.

⁴¹⁰Gordlevskiy, 1941: 46.

⁴¹¹Bernştam, 1936: 56.

ordunun ve kabilenin varoluş biçimi şeklinde, hanın ve onun ordusunun iktidarı altındaki göçebe aşiret grubu olarak değerlendirmiş⁴¹², S. P. Tolstov, “il” kelimesinin eski anlamında bölgesel değil, siyasal anlamda devlet olarak tanımlandığını söylemiştir⁴¹³. İ. Tihonov uygurca “el” kelimesinin topluluk anlamına geldiğini öne sürmüştür⁴¹⁴. Eski Türk sözlüğünün derleyicileri terimin aşağıdaki anlamlarını verir: 1) aşiret sendikası, örgütlenme, 2) halk, 3) idari birim (Kaşgarlı Mahmud’ta)⁴¹⁵.

XIII. yüzyılda, Batı Moğol devletlerinde, “il” teriminin, “devlet” ve aynı zamanda vasallık anlamına da geldiği bilinmektedir. Örneğin İl-hanlar- “halkların yöneticileri”, devletin hanları anlamına gelmiştir⁴¹⁶. XIII. yüzyıl Arap ve Fars literatüründe, “il” kelimesinden türeyen, bir devlete ait olan veya “bastırılmış, fethetmek” anlamlarına da gelen kelimeler kullanılmıştır⁴¹⁷. Dolayısıyla, tüm bu tanımlar, farklı dönemlerde farklı özgül ağırlıklara sahip olan terimin semantiklerinde farklı tarafları yansıtmaktadır.

Göçebe devletlerde, genellikle çok sayıda devlet memuru görevlendirilmemiştir. Ancak, Altın Orda’da tamamen farklı bir resim gözlenmektedir. Kaynaklar çoğu zaman, gelişmiş bürokratik aygıtların varlığından bahsetmeyi mümkün kılan, çok çeşitli idari görevlere atıfta bulunurlar. Moğol göçebe aristokrasisinin çeşitli katmanlarını ve gruplarını göstermek için aşağıdaki terimler var olmuştur:

Kağan/Kaan – Cengizogulları’nın yöneticileri. Bu unvanı ilk Karakurum’da hüküm süren Ögedey almıştır. Kubilay döneminde ikamet yeri Pekin’e taşınmıştır. Cengizogulları’nın tüm üyelerinin yanı sıra göçebe aristokrasinin ve yetkililerinin en önemli temsilcilerinin kurultayında seçilmiştir⁴¹⁸.

Han - Ögedey, Hülagü, Cüçi, Çağatay neslinden gelen Cengizogulları’nın ana yöneticisidir. “Han” kelimesi, Doğu Fars kaynaklarında genellikle “padişah” ve “sultan” terimleriyle beraber kullanılmışsa, Rus kaynaklarında Mengü-Temur döneminden itibaren kullanılmaya başlamıştır⁴¹⁹. XIII. yüzyılda incelenen büyük idari birimler, babadan oğula aktarılan kalıtsal mülkleri temsil etmemiştir. Han, iktidarı ile ulusun sahip olma haklarını, göçebe aristokrasinin en büyük temsilcilerini bile mahrum edebilmiştir. Bu bağlamda canlı bir örnek, Batu Han’ın kardeşi Berke’den Kuzey Kafkas topraklarını alması olabilir⁴²⁰.

⁴¹² Gumilyev, 1967: 102.

⁴¹³ Tolstov, 1938: 52.

⁴¹⁴ Tihonov, 1966: 187.

⁴¹⁵ Drenvetyurkskiy slovar’, 1969: 168-169.

⁴¹⁶ Tizengauzen, 1884: 343.

⁴¹⁷ Gumilyev, 1967: 101.

⁴¹⁸ Seleznyev, 2009: 10-12.

⁴¹⁹ Nasonov, 1940: 30.

⁴²⁰ Stepanov, 1946: 41-42.

Oğlan - XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyılın ilk yıllarında bu terim, yalnızca Cengiz neslinden gelen yöneticileri belirtmek için kullanılmıştır. Daha sonra birçok ismin sabit bir bileşeni haline gelmiştir. XV-XVI. yüzyıllarda hizmet asaleti, savaşçı ve hatta çocuk anlamını vermiştir⁴²¹.

Noyon, inak, bahadur, bek, emir - XIII - XIV yüzyılın başlarında, genellikle Cengizlilerle kan bağı olmayan aristokrasi temsilcileridir. Bunlar, ya boylarıyla birlikte vasal bağlılık içinde olan boyların yöneticileriydi, ya da askeri hizmet için farklı kabilelerden oluşan ulusu yöneten han tarafından tayin edilen askeri komutanlar, ya da han veya kağan sarayında aristokrasinin hizmet katmanından olmuştur⁴²². Bekler, Altın Orda'nın İtil Bulgarları bölgesinde de görülmüştür. (Bek, inal, ağa, yuvari- Bulgar-Tatar aristokrasisinin unvanlarıdır, Altın Orda döneminin mezar taşları metinlerinde de yer almıştır.)⁴²³.

Belirtmemiz gerekir ki, XIII. yüzyılda Altın Orda'da “bek” ve “emir” terimleri nadir kullanılmış olmasına rağmen, XIV. yüzyılda bu terimler sık kullanılmaya başlamıştır. Zaten XIII-XIV. yüzyıl kaynaklarında, “Noyon” ve “Bahadur” terimleri, Moğol soyluluğunun kalıcı bileşenlerine dönüşmüştür⁴²⁴.

Nöker- genellikle aristokrat bir ailenin soyundan gelip sonra düşen “sadık hizmetçidir”⁴²⁵. XII-XIII. yüzyılların başında Moğolistan'da bu terim “muharip” anlamına gelmiştir⁴²⁶. XIII-XIV. yüzyılların sonunda, nuker genellikle emir komutanı kelimesiyle aynı anlama gelmiş ve daha sonra basitçe bir hizmetçi, savaşçı, yoldaş, arkadaş vs. anlamına sahip olmuştur⁴²⁷. Bu terimin toplumsal özgüllüğü, XIV. yüzyılda, belki de Türk-Arap sosyal terminolojisinin etkisiyle “oğlan”, “noyon”, “bahadur” terimleri gibi bir şekilde silinmiştir. Aristokrasinin diğer temsilcileri ulus olma hakkını bir feodal ödül olarak, hizmetin yerine getirilmesi karşılığında hibe olarak almışken, oğlanlar buna doğuştan sahip olmuştur⁴²⁸.

Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol Devleti'nin ortaya çıkışı, askeri savaşlar ile yakından ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Moğol Devleti'nin kuruluşunda askeri koşullarının büyük önem taşıdığını yukarıda belirtmiştik. Vasal olan göçebeler, çözümü bir ulus sistemini kurmakla bulmuşlardır. Fakat ulus sistemi, hala içerisinde yer alan ataerkil ve boy anlayışları ile çelişmiştir.

⁴²¹ Tatarı Srednego Povolj'ya i Priural'ya, 1967: 18.

⁴²² Raşid ad-Din, 1952: 472.

⁴²³ Yusupov, 1960: 102-103.

⁴²⁴ Fyodorov-Davidov, 1973: 47.

⁴²⁵ Paladiy, 1910: 60.

⁴²⁶ Raşid ad-Din, 1960: 107.

⁴²⁷ Tizengauzen, 1941: 25.

⁴²⁸ Paladiy, 1910: 125.

Moğollar ve fethettikleri göçebe halklar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkartılmasında arkeolojik materyaller en önemli kaynaklar arasında sayılmaktadır. XIII-XIV. yüzyıllardaki göçebe mezarlarında ortaya çıkartılan arkeolojik materyaller, Rusya'nın güney steplerinde yaşayan Kıpçakların ve diğer göçebe kabilelerin hareketlerinde bazı önemli değişiklikleri izlememize olanak sağlar: İtil bölgesi ve Moldova'nın göçebe nüfus sayısındaki artış, Kara Kalpakların yer değiştirmesi, Aşağı Don kısımlarındaki göçmen nüfusun kaybolması vs⁴²⁹. Bu değişiklikler kronolojik olarak II. Kıpçak Seferiyle ilişkilidir ve onları bu büyük olayla ilişkilendirmek doğaldır.

Bu değişiklikler, XIII. yüzyıldaki göçebelerin sosyal tarihiyle ve seferleri arifesindeki Moğolların kamu kuruluşunda yapmış olduğu değişikliklerle yakından ilişkilidir. XII-XIII. yüzyıllarda, Moğolistan'da feodal esaslı sosyal ilişkiler ortaya çıkmıştır. B. Ya. Vladimirtsov ve onun ardından diğer birçok tarihçi, eski ataerkil göçebe topluluğunun önemini kaybedip, “ail” diye adlandırılan bireysel göçebe aile şeklindeki göç etme tarzının ortaya çıktığını belirtmişlerdir⁴³⁰.

Eski Moğollar ve bir dizi diğer göçebe kabileler arasındaki sosyal ilişkilerin özgüllüğü, görünüşe göre, vassalığın kabilelik karakterine dayanmıştır. Bazı bozkır bölgelerindeki göçebe vassalığının bu özelliği XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir⁴³¹.

Cüçi aristokrasisinin doğrudan yönetim ve sömürüsünün nesnesi, bozkır ve bozkır halkları olmuştur. Moğollar, Rus Knezleri'ne ve Macar Kralı'na itirazda özellikle Kıpçakları köle olarak adlandırmışlardır⁴³².

Vasallaşan kabileler ayrılarak, yeni topraklarda göç etmişlerdir; göçebe gruplar yakın akrabaları ve kolektifleri ile temaslarını kaybetmişlerdir. Boy-kabile ilişkileri için daha da büyük bir darbe, askeri itaat ilkelerine dayanan göçebe feodallar ve onların vassalları ile arasındaki yeni ilişkilerin ortaya çıkması olmuştur. Tümenler 10 000, binlikler 1 000, yüzlükler 100 vs. atlı askeri içermiştir⁴³³. Binlikler ya da tümenler, sadece asker sayısını belirten birim değil, savaş zamanında bin ya da on bin savaşçıya kadar çıkarabilecek bir yapı olmuştur. Bunu nüfusun ne kadar büyüyüp ve ne kadar diğer grupların binlikler ve tümenler tarafından emilse de, bu birimlerin uzun bir süre aynı askeri birlikler olarak kalması kanıtlamaktadır.

Deşt-i-Kıpçak kabileleri Moğollar için, devletin ulusunu ve ordusunu oluşturan bir materyal olmuştur. Bunun canlı örneği, 1241 yılında Orta Avrupa'daki savaşlarda Moğol

⁴²⁹Fyodorov-Davidov, 1966: 133.

⁴³⁰Vladimirtsov, 1934: 86.

⁴³¹Vasil'yev, 1967: 53.

⁴³²PSRL, X, 1885: 90.

⁴³³Anninskiy, 1940: 37.

ordusunda Kıpçakların savaşmaları olabilir. Matvey Prajskiy'in kroniğinde adı geçen iki Katolik keşişin mektubunda Moğol ordusu askerleri Tatarlar olarak adlandırılmışsa da, orduda Kıpçakların da sayıca çok olduğu bilinmektedir⁴³⁴.

Cengiz döneminde belirli askerlerin onluk bölünme sistemine dâhil edilmesi, sadece kabile ve boy grupları için geçerli olmamıştır. Bu sistem ile “*Cengiz Han, geleneksel kabile yapısını kasıtlı olarak tahrip etmiştir*”⁴³⁵.

İdari-bölge bölünmesinin kurulmasıyla aynı zamanda devletin idare aparatının oluşturulması da amaçlanmıştır. Batu ve Berke Hanlar dönemi, Altın Orda tarihinde “örgütsel” olarak adlandırılabilir. Batu, kendisinden sonra gelen tüm hanlar için ulus çapında kurulan vakıfların temelini atmıştır. Onun döneminde, aristokrasinin feodal mülkiyeti resmleştirilmiş, sermaye ve diğer bazı şehirler ortaya çıkmış, yetkililerden oluşan bir aygıt oluşturulmuş, ayrı bölgeler arasında posta (Yam) teşkilatı kurulmuş, vergiler ve görevler dağıtılmıştır. Merkezi hükümetin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri, iç vergilerin toplanması ve alt düzey halklardan haraç toplanması konusunda güvenilir ve yaygın bir şekilde birleştirilmiş bir sistem yaratmanın yollarını aramak olmuştur. Bu karmaşık sorunun çözümü ilk başta, yönetici ve mali aparatın kalıcı olarak ikamet edebileceği durağan noktaların yokluğuna bağlıydı. Göçebe bir ortamda, bu tür kalıcı devlet güçlerini yaratma ihtiyacı, eşit derecede önemli birçok durum tarafından belirlenmiştir. Örneğin, diplomatik ilişkilerin kurulması, iç pazarın düzenlenmesi, madeni paraların peşine düşmek, büyük bir göçebe kitlesinin çok çeşitli el sanatları ürünleri ile temin edilmesi. Böylelikle Altın Orda Devleti'nin kuruluş evresinde, şehirlerin oluşmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Kentlerin ve her şeyden önce başkentin ortaya çıkışı⁴³⁶, idari aygıtın yoğunlaştığı han ordası ve merkez olan Saray şehri arasında, yasama ve yürütme makamları yetkisinin sınırlandırılmasına yol açmıştır⁴³⁷.

Devletin sağ ve sol kanata bölünmesi, Altın Orda'nın XIII-XIV. yüzyıllardaki tarihi boyunca korunmuştur. Bu iki büyük bölünme, Moğol ve Türk milliyetlerinin (Peçenekler, Oğuzlar, Selçuklular, Moğollar ve daha sonra Karakalpaklarda) geleneksel bölünmesidir⁴³⁸. Bu bölünmenin doğası, kabile ilişkilerinin genişlemesinin iyi bir göstergesidir. Başlangıçta, bu sistem boysal bölünmeye dayalı olmuştur. Ancak Moğolistan'da zaten XIII. yüzyıldan

⁴³⁴Fyodorov-Davidov, 1973: 58.

⁴³⁵Kozin, 1940: 152.

⁴³⁶PSRL, XV, 1922: 118.

⁴³⁷Veselovskiy, 1922: 78.

⁴³⁸Tolstov, 1935: 9-10.

itibaren bu sistem boy birliğine değil, askeri göçebe mülkiyete bağlı olup, devlet iki kanada bölündüğünde, bir kabile veya boy birimi iki kısma ayrılıp, farklı kanatlara dönüşebilmiştir⁴³⁹.

Altın Orda'nın bir devlet olarak oluşumunun ve gelişiminin meydana getirdiği özel koşullar, Moğolların geleneksel göçebe geleneklerini bir kenara iterek, sosyal ve idari hayatta yeni biçimlerin oluşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Altın Orda'da kurultayların olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Konar-göçer geleneklerin daha güçlü olduğu Moğolistan'da kurultaylar, resmi olarak Yuan Hanedanı'nı kuran ve tahtta yeni bir sistem oluşturan Kubilay'ın dönemine kadar toplanılmıştır. Mevcut kaynaklarda, Altın Orda'nın, kurultay tarafından idare edildiği konusunda somut bir bilgi bulunmamaktadır. Devletin idari yapısında meydana gelen değişiklikler, geleneksel göçebe anlayışının fonksiyonunu yitirmesine neden olmuştur⁴⁴⁰. Aristokrasi temsilcilerinin en yüksek devlet görevlerini zaten ellerinde tutmaları sebebiyle artık kurultayların toplanmasına gerek kalmamıştır. Sabit sermaye içinde hüküm süren boy temsilcileri ve en büyük feodal beylerin temsilcilerinden oluşan bir hükümete sahip olan hanlar, artık kurultaya ihtiyaç duymamışlardır.

3.2. Deşt-i Kıpçak'ta Sosyal Yapıdaki Değişim

Moğol Devleti'nin idari ve bölgesel örgütlenmesinin temelini oluşturan ulus sistemi, imparatorluğun topraklarında, ayrıca Altın Orda'da da etno-politik süreçlerin belirleyici unsuru olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın etnik yapısının değişimi, Moğolların askeri-politik ve idari eylemlerinin etkisi neticesinde gerçekleşmiştir. Moğol Devleti'nin oluşumu sırasında, farklı ulusların etnik konumu coğrafyasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Birçok ulus yerini değiştirerek, bazıları ise ayrı etnik köken birimleri olarak ortadan kalkmıştır. Bu hususu anlamak için Moğolların idari-bölgesel ve politik eylemlerinin, Deşt-i Kıpçak'taki etno-politik süreçler üzerinde ne tür bir etkiye neden olduğunu tespit etmek gerekir. Bu konuyu araştıran L. P. Laşuka'ya göre: *“Ortaçağdaki Türk-Moğol göçebelerinin karmaşık sosyo-etnik yaşamını ifşa etmeden, gelişen bütüncül sosyo-etnik organizmalar olarak ortaya çıkan, daha sonraki zamanlardaki Orta Asya milletlerinin etnik temellerini atma durumları hakkında çok şey anlayamayız”*⁴⁴¹. Bu ifade aynı zamanda Deşt-i Kıpçak nüfusunun etnik tarihi için de geçerlidir.

Etnik bakış açısı bakımından Altın Orda'nın nüfusu, çok çeşitli halklardan oluşan, oldukça rengârenk bir tablo olarak karşımıza çıkmaktadır. Onların aralarında İtil Bulgarlarının, Rusların, Burtasların, Başkurtların, Yasların, Çerkeslerin vb. temsilcileri olmuştur. Ancak,

⁴³⁹ Fyodorov-Davıdov, 1973: 58.

⁴⁴⁰ PSRL, XV, 1965: 119-120.

⁴⁴¹ Laşuk, 1968: 103.

Altın Orda nüfusunun çoğunluğunu, Moğollar gelmeden önce Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Kıpçaklar oluşturmuşlardır. Bu durum, Moğolların Kıpçak ortamında emilip, yavaş yavaş kendi dillerini ve alfabesini unutmaya başlamalarına neden olmuştur. Çağdaş Arap tarihçisi el-Ömerî bunun hakkında şöyle yazmıştır:

“Eskiden bu devlet Kıpçakların ülkesiydi, fakat Tatarlar tarafından ele geçirildiklerinde Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karışıp, onlarla akrabalık ilişkiler kurdular. Toprak, Tatarların ırksal nitelikleri üzerinde hüküm sürdü ve onların hepsi Kıpçaklaştılar. Çünkü onlar Kıpçakların topraklarında yerleşip, onlarla evlenip, Kıpçakların yurdunda kaldılar”⁴⁴².

Bu açıklama, XIV. yüzyıl Altın Orda nekropollerinin kazılarıyla kanıtlanmıştır. Kazı yerlerinde yapılan oldukça kapsamlı antropolojik araştırmalar, Moğolların Kıpçak ortamında kademeli asimilasyonunu tamamen doğrulamaktadır⁴⁴³. Bu asimilasyon süreci, Altın Orda'nın göçebe nüfusuyla ilgiliydi. Moğollar tarafından fethedilen yerleşik bölgelere gelince, onlar içindeki etnik süreçler farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Örneğin, Rus Knezlikleri'nde, bu durum İtil-Kama Bulgarlarında etnik konsolidasyona neden olup, Bulgarların dili Kıpçak dilinin etkisi altında kalmıştır; Kırım'da ise, yeni Türk kabilelerinin ortaya çıkışıyla, Türk olmayan nüfusun Türkleşme süreci yoğunlaşmıştır. Bu arada İslam'ın devlet dini olarak kabul edilmesi de etnik süreçlerde önemli bir rol oynamıştır. Harezmi ve İtil Bulgarlarının yerleşik nüfusunu Müslümanlar oluştururken, Rusya ve Kırım'ındaki Hristiyanlar oluşturmuştur. Göçmenler arasında her ikisi dine inananlar olsa da, çoğunluğu Gök Tengricilik'in çeşitli biçimlerini savunmuştur. Altın Orda yöneticilerinin din konusunda tolerans sahibi olduğu bilinmektedir. Ancak Altın Orda'nın iç ve dış politikasında, Müslümanların politik (Müttefik Mısır ile ittifak) ve ekonomik (Doğu ülkeleri ile ticaret ilişkileri) etkisi, İslam'ın devlet dini olma sorununu gündeme getirmiştir. İlk Müslüman hükümdar Berke Han (1257-1266) olmuş; Özbek Han (1313-1341) döneminde ise İslam Altın Orda'nın (1321) resmi dini olmuştur⁴⁴⁴.

Deşt-i-Kıpçak topraklarında kalan Moğolların sayısı hakkında kaynaklar oldukça az bilgi vermektedir. Reşidüddin, Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cüçi'nin 4 bin askeri barındırabilecek bir ulusu tahsis ettiğinden bahsetmiştir⁴⁴⁵. Vassaf'a göre, II. Kıpçak Seferi sırasında Batu babasının mülkünün mirasçısı olmuştur; onun 4 bin askeri ise büyük kardeşi Orda tarafından yönetilmiştir.⁴⁴⁶ Batu Han'ın birlikleri hakkında bilgi veren ortaçağ yazarlarının eserlerinde yer alan verilere dayanarak, Moğolların ve onlarla gelen kabilelerin

⁴⁴²El-Ömerî'den akt. Tizengauzen, 1884: 235.

⁴⁴³Yablonskiy, 1980: 103-106.

⁴⁴⁴Vasil'yev, 2007: 16.

⁴⁴⁵Raşid ad-Din, 1952: 274.

⁴⁴⁶Vassaf'tan akt. Tizengauzen, 1941: 84-85.

sayısını belirlemek için E. S. Kul'pin'in bir girişimi vardır. E. S. Kul'pin'in Batu Han'ın birlikleri hakkında ortaçağ yazarlarının eserlerinde yer alan verilere dayanarak Moğolların ve onlarla gelen kabilelerin sayısını belirlemeye çalıştığı bilinmektedir. 1242'de seferden dönen asker sayısını temele alarak (60 bin), E. S. Kul'pin 1242'de yeni gelenlerin genel sayısını 300 bin kişi olarak belirlemiştir⁴⁴⁷. Ancak, E. S. Kul'pin Moğolların Rus knezlikleri üzerindeki seferlerdeki kaybını göz ardı etmiştir. Böylelikle E. S. Kul'pin'in hesaplamaları asker de dâhil olmak üzere pek çok faktör hesaba katılmadan tamamen teorik olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, yeni gelen kabilelerin sayısı, Altın Orda'nın Avrupa'da kalan kısmıyla ilgili olmuştur; tüm nüfus sayısı ise bilinmemektedir.

Moğollar, Kıpçaklar dünyasının sadece ayrıcalıklı bir üst tabakası olmuştur. Reşidüddin'göre, Altın Orda'daki Moğol ordusunun temeli, Cengiz Han tarafından Cüçi'ye tahsis edilen 4000 askerden oluşmuştur. Bu 4000 asker ise, Tayciut, Kinkit ve Huşin kabilelerinden oluşmuştur⁴⁴⁸. Bu yüzden, Tokta Han (1290-1312) döneminde ordunun büyük kısmının bu kabilelerden oluşması doğaldır. Bu kabilelere ek olarak, Tokta Han'ın ordusu Kiyat Kabilesi'nin bölümlerini de içermiştir. Arap ve İran kaynaklarında XIII-XV. Yüzyıllarına ait olayları tasvir edilirken, Altın Orda'da 62 kavmin olduğu kaydedilmiştir. Onların arasında hem Moğol döneminden önceki (Aslar, Oğuzlar, Kıpçaklar), hem yeni Moğol ve Türk kabileler (Alçınlar, Karluklar, Ming, Uysun vs.) olmuştur⁴⁴⁹.

Seferden geri döndükten sonra, Orda Han her on askerden ikisini İran'ı fethetmek için onbinlik güçlü birliği için seçmiştir. Dolayısıyla, Orda Han'ın o dönemde ordusunun, yaklaşık 50 bin askerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Aynı kuvveti Hülagü Han, Batu'ya göndermiştir; fakat Reşidüddin gönderilen askerin sayısını belirtmemiştir. Sadece Hülagü tarafından gönderilmiş askerin yardımıyla Batu Han'ın İran'daki önemli topraklara sahip olduğu gerçeğine dayanarak, gönderilmiş askerin oldukça büyük olduğunu varsayabiliriz. Bu bilgiler, tam olarak Batu mülkü ile alakalı değildir; daha ziyade Deşt-i Kıpçak bozkırlarında kalan Moğol sayısı hakkında genel fikri edinmemize imkân veren karşılaştırmalı bir olgudur. Buna ek olarak, Reşidüddin'in, Altın Orda'da kısmen veya tamamen yerleşmiş olan bireysel Moğol kabileleri hakkında bilgi sahibi olduğunu ekleyebiliriz⁴⁵⁰.

Günümüze kadar, bir yandan Moğollar başta olmak üzere bölgeye gelen yeni bir etnik unsurun akışı ve diğer yandan fethedilen (Kıpçak) nüfusun iç aşiret yapısının dönüşümünün bir sonucu olan Deşt-i Kıpçak'taki etnik değişimler üzerinde durulmuştur. Ancak, yerel

⁴⁴⁷Kul'pin, 2006: 30.

⁴⁴⁸Reşidüddin'den akt. Tizengauzen, 1884: 210.

⁴⁴⁹Klyastorniy ve Sultanov, 2004: 223.

⁴⁵⁰Raşid ad-Din, 1960: 81.

(Kıpçak) nüfusun önemli kısımlarının, Moğol İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine doğru hareket etmesine de dikkat etmek gerekir ki bu, elbette sadece onların göç ettiği bölgelerin değil, aynı zamanda Kıpçak bozkırının kendisindeki genel etnik durumu da etkilemiştir. I. ve II. Kıpçak seferleri sonucunda Kıpçak bozkırlarının önemli bir miktarı ya fiziksel olarak tahrip olmuş, ya da burada yaşayan yerli göçebe halk topraklarını terk etmeye mecbur kalmıştır. Halkın geri kalanı ise Moğolların yönettiği ulus birimlerinin arasında dağıtılmıştır. Son yıllarda, bazı araştırmacılar Moğol sonrası dönemde Kıpçak etnik bileşeninin, etnik egemenliği fikrini sorgulamışlardır, Moğollar tarafından Kıpçak nüfusunun kitlesel imhası hakkında yazmışlardır. Örneğin V. P. Kostyukov “Altın Orda Kıpçakların Hanlığı olmuş mudur?” başlıklı makalesinde “Deşt-i Kıpçak nüfusunun sürekli dövüldüğünü” söylemektedir⁴⁵¹. Ona göre: “*Mücadelenin olağanüstü süresi ve şiddeti, kayıp ve kaçış ölçeği, savaş esirlerini kullanma yöntemleri ve Kıpçaklar'ı kuşkusuz etkilemiş olan yer değiştirme pratikleri gibi faktörler, Kıpçakların Altın Orda'da önde gelen etnoslardan biri olabildiğinden şüphe oluşturur*”⁴⁵². Daha sonra o şunları belirtmiştir: “*Moğolların Kıpçakları ele geçirme amaçlı 25 yıllık çabalarını, Kıpçakların sadece siyasi ve kültürel gelişimini durduran hafif bir sarsıntı olduğundan ziyade onu daha demografik bir felaket olarak tanımlamak doğru olurdu*”⁴⁵³.

Kuşkusuz, Deşt-i Kıpçak'ın fethi, yerel nüfusun bir kısmının imha edilmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak Moğol işgalindeki Kıpçakların soykırımının kanıtlarını aramak da pek meşru değildir. Bu konuda A. G. Yurçenko, V. P. Kostyukov'un bu sonuçlarının Kıpçakların imhasıyla ilgili ortaçağ kanıtlarını okumaya dayandığını ve elitlerin zorunlu değişiminin göçebelerin geleneksel yaşam tarzını etkilemediğini söylemektedir⁴⁵⁴. M. G. Kramarovskiy'e göre:

*“V. P. Kostyukov'un Moğol-Kıpçak çatışmasının tüm Deşt-i Kıpçak boyunca etnik süreçler alanındaki dramatik sonuçlarını vurgulayan gözlemleri ilginç; ancak çok ikna edici değil, çünkü Türk boyundan gelen göçmenlerin çoğu büyük kayıplara rağmen hayatta kalmıştır. Aksi halde zor olabilirdi, çünkü Doğu Avrupa bozkırlarında Moğol fethi arifesinde yarım milyondan fazla “Kıpçak” olmuştur.”*⁴⁵⁵.

Moğol iktidarının askeri-politik ve idari-bölgesel eylemlerinin etno-politik sonuçlarına gelince, Deşt-i Kıpçak topraklarında, hem yapı, hem de bölgedeki bazı etnik ve boy yapılarının coğrafyası açısından önemli etnik değişimlerin olduğu belirtilmelidir. Bu

⁴⁵¹Kostyukov, 2006: 216.

⁴⁵²Kostyukov, 2006: 221.

⁴⁵³Kostyukov, 2006: 234.

⁴⁵⁴Yurçenko, 2006: 181.

⁴⁵⁵Kramarovskiy, 2012: 19.

değişimler, Moğol seçkinlerinin siyasi faaliyetlerinin etkileri altında gerçekleşmiştir. Daha spesifik olarak, tüm Cüçi Ulusundaki etno-politik durumu değiştiren fethedilen toprakların yeni idari ve bölgesel yapısının, yani ulus sisteminin tanıtımıyla ifade edilmiştir. Bu konuda çalışan bir takım tarihçilerin farklı fikirleri ortaya çıkmaktadır. K. A. Pişulina haklı olarak Moğol fethinin, yerel nüfusun etnik yapısında önemli değişiklikler yaptığını, etnik süreç gelişiminin hareketine ve karakterine uyum sağlayarak, onu önemli ölçüde değiştirdiğini söylemektedir⁴⁵⁶. G. A. Fyodorov-Davydov’a göre, Moğolların Kıpçak Seferleri, Deşt-i Kıpçak’taki eski göçebe topluluklarında karakteristik bir özellik olan boy örgütlenmesinin kabağını yok etmiştir ve Deşt-Kıpçak halklarını ulus sisteminin çerçevesine koymuştur⁴⁵⁷. Türklerin ve Moğolların aşiret birimlerinin, farklı tarihsel dönemlerde değişen farklı yapıları olan sosyal organizmalar⁴⁵⁸ olduğunu düşünen L. P. Laşuk, Ortaçağ göçebelerinin, etnik topluluklarının oluşum sürecini yeniden inşa ederek, önemli bir sonuca varmıştır:

“Özellikle aşiret bağlarıyla ilgili kavramlar dönüşüme uğradı. Eğer “binlikler” bütünlük içinde kalan kabilelere denk gelebilirse, tümen-uluslar genellikle “binliklerden” ve farklı kabilelerden gelen zorlayıcı iktidar tarafından bir araya getirilen ayrı boylardan oluştu. Unutulmamalıdır ki, büyük uluslar, kuramında tamamen farklı etnik grupları bulundurdu. Birbirleriyle birleşip karışan bu etnik gruplar, yeni topluluğu yaratabildiler”⁴⁵⁹.

Böylece, Deşt-i Kıpçak topraklarının Moğol İmparatorluğu’na dâhil edilmesi, bölgenin gelecekteki etno-politik tarihinde en önemli iki etkene neden olmuştur. Moğollar tarafından fethedilen halkların etnik ve sosyo-politik yapılarının önemli ölçüde değiştirilmesi, tüm Deşt-i Kıpçak’taki etno-politik durumu etkilemiştir. İlk başta Deşt-i Kıpçak bölgesindeki halkların, artık Cüçi Ulusu’nun sınırları çerçevesinde birleşmesi gerçekleşmiştir. Bundan sonra, Cüçi Ulusu’nun politik sınırları çerçevesinde Orta Asya’da yeni Türk etnik gruplarının oluşumunu yansıtan göçebe ve yarı göçebe nüfusun etnik olarak birleştirilmesi gerçekleşmiştir⁴⁶⁰.

Genelde Moğolların hâkimiyeti altına giren asil ve zengin göçebelerin bir kısmının görevi, askerlik hizmetinden oluşmuştur. Ancak bu konuda Deşt-i Kıpçak ile ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Fakat her durumda, bu eski Kıpçak (esas olarak göçebe) aristokrasisinin rolü, yerleşik topraklardaki eski feodal hanedanların aristokrasinin rolünden tamamen farklıdır: ikincileri, her ne kadar vassal olsa da aynı zamanda haraç toplama organizatörleri ve yöneticiler olarak hizmet etmiştir. Moğolların himayesi altında boylar ve

⁴⁵⁶ Pişulina, 1997: 283.

⁴⁵⁷ Fyodorov-Davydov, 1973: 171.

⁴⁵⁸ Laşuk, 1967: 27.

⁴⁵⁹ Laşuk, 1967: 38.

⁴⁶⁰ Fyodorov-Davydov, 1973: 180.

kabileler üzerindeki yetkilerini koruyabilen Kıpçak Hanları hakkında ise, hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Günümüze sadece onların Möngge Kağan'ın emriyle esir alınıp, Moğolistan'a zorla göç edildiği hakkında bilgiler ulaşmıştır⁴⁶¹. Görünüşe göre bu güç, neredeyse tamamen yok edilip, yerini Moğol Hanlarının iktidarı ile değiştirmiştir. Deşt-i Kıpçak'taki eski göçebe asalet, büyük Moğol göçebe feodallarının arasında anlamını yitirmiştir.

Eğer XI. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında Rus Vakayinameleri'nde birçok Kıpçak Hanı'nın adı bilinmekteyse de⁴⁶², XIII-XIV. yüzyılların ikinci yarısından itibaren, Vakayinamelerde hiçbir Kıpçak Hanı'nın adı yer almamaktadır. Bu sorunun cevabını açıklamakta V. V. Barthold'in I. ve II. Kıpçak Seferleri sırasında Moğollar ve Türk-göçebelerin arasındaki ilişkileri hakkındaki gözlemleri, büyük bir önem taşımaktadır. Moğol fatihlerinin ve Kıpçak-Türk göçebelerinin çıkarlarının yanlıtıcı yakınlığı, Moğollar için yalnızca diplomatik ve askeri hileler için bir araç olmuştur⁴⁶³. Bozkır bölgelerine yeni Moğol Hanları ve noyonlarının gelişiyle göçebe Kıpçak aristokrasisi, karmaşık ekonomik ticaret kompleksi, hayvancılık ve tarım, yok edilme tehdidi altına alınmıştır.

Bu bağlamda, XIII-XIV. yüzyıllarda Kıpçakların taş heykelleri inşa etme geleneğinin ortadan kalkması Moğolların gelişiyle ilişkilendirilebilir⁴⁶⁴. II. Kıpçak Seferi'nden sonra Doğu Avrupa'da sanat ve kültürde genel bir düşüş varsayımına dayanan bu gerçeğin açıklaması ikna edici değildir. Söz konusu Kıpçaklar'daki el sanatları veya sanatın düşüşü değil, göçebelerin sosyal yaşamında ciddi bir anlama sahip olan yapıların yani Kıpçak aristokrasinin üst tabakasının kaybıdır. Aşiret aristokrasisinin kahraman ve tanınmış temsilcilerini tasvir eden taş "kadınlar", bu aristokrasi rolünün hiçbir öneminin kalmadığı zaman ortadan kalkmaya başlamıştır.

Altın Orda'nın etnik olarak karmaşık nüfusu içindeki halkların ve kabilelerin etkileşimi, devletten belirli bir politika talep etmiştir. Bu bağlamda fethedilen kavimlere özgü bir bağlılık biçimi olan "unağan-boğol" sistemi kullanılmıştır. Fethedilen milletler kabileler Moğol Hanları'nın, "unağan-boğolları" haline gelmişlerdir. Üstelik genellikle mağlup edilen kabileler, kazananların etnonimini kabul ederek, onların kabile yapısına dâhil edilmiştir. Ancak onlar bu etnonim altında kendi isimlerini koruyabilmişlerdir⁴⁶⁵. Böylece Moğol etnonimi ile değişik etnik gruplar oluşmuş ve onların kabile yapısı tamamen Türk isimlerinden olmuştur.

⁴⁶¹ Tizengauzen, 1941: 29.

⁴⁶² Fyodorov-Davidov, 1966: 224-226.

⁴⁶³ Barthold', 1968: 130-131.

⁴⁶⁴ Fyodorov-Davidov, 1966: 186.

⁴⁶⁵ Fyodorov-Davidov, 1973: 36.

B. Y. Vladimirtsov “Unağan-boğol” terimini eski Moğol toplumundaki hanların ya da emirlerin iktidarı altındaki insanların göç etmesini yönetme şeklindeki sistemin bir türü olarak göstermiştir⁴⁶⁶. İ. N. Berezin’e göre, bu terim köle, serf anlamındaki nesilden nesile verilen bir isimdir⁴⁶⁷. A. N. Bernştam B. Ya. Vladimirtsov gibi “unagan-bogol” terimini mülk sahibi ile ilişkili bir serf vassal olarak tanımlamış⁴⁶⁸; S. P. Tolstov ise köleliğin kendine has bir tadilatı olarak değerlendirmiştir⁴⁶⁹. E. P. Rıgdilon bu terimin Moğol metinlerinde bulunmadığını vurgulamıştır⁴⁷⁰. Ona göre, B. Y. Vladimirtsov Reşidüddin’de geçen “ungu-boğol” kelimesini “unağan-boğol” olarak bilim dünyasına sokmuştur.

XII. yüzyılda Moğol kabilelerinin arasında bir kabilenin diğerine aristokrasinin varlığını dışlamayan tarzda bir bağlılığı olmuştur. Ancak, iç mücadele neticesinde kurulan Büyük Moğol İmparatorluğu’nda, çok sayıdaki kabile ve boylar yeni oluşumlara dönüşerek (onluklara, yüzlülere, vs.) bir kabileye, yani Moğollara bağlı olmuştur. XII-XIII. yüzyıllarda Moğolistan’daki ataerkil boy-kabile bölünmeleri ve onunla bağlantılı olan alt boyların eski aristokrasi, gücü ve otoritesini kaybetmeye başlamıştır. Bir yandan, başka kabilelerle karışarak bağımlılığa düşen göçebeler kütlesi, öte yandan, akrabalarından ayrılıp, Cengizogulları’nın vassallerine dönüşen bir göçebe aristokrasi tabakası oluşmuştur. Moğollar, Kıpçaklar ve Doğu Avrupa’daki diğer göçmenler arasında ortaya çıktığında, onları ulus sisteminin inşası, yani “yüzlükler”, “binlikler” ve “tümen”lerin oluşturulması için bir materyal olarak görülmeye başlamışlardır. Moğol Devlet oluşumunun askeri yapısı, eski kabile ve boy ilişkilerinin kırılıp, eski sınırların girift bir hal almasına neden olmuştur. Ancak Kıpçaklar’da, XII. yüzyılın sonunda gözlemlenen devlet yapısı, eski ataerkil ilişkilerin bozulmasına yol açmamıştır. Devlet iktidarı, boy-kabile ilişkileri (hanın liderliğindeki aile-kabile-kabile-aşiret sendikası) temelinde gelişmiştir. Kıpçakların gelişmiş bir devlet kuramayıp, sınıf oluşum sürecinin erken, ataerkil, gelişmemiş aşamasını aşamadığının asıl nedeni budur. Bu iki göçmen sosyal sisteminin çarpışması, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda’nın ulus sisteminde hem birincisinin, hem ikincisinin unsurlarının ifade edilmiş olmasının sebebi olmuştur. Bu ulus sisteminin ana hatları, Moğolların ulus sistemine çok yakındı, fakat Kıpçakların toplum yapısının aşiret kalıntıları içindeki gelenekleri, bazı elementlerin, özellikle de XII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak’ta kurulan kabile ve etnik sınırların ana unsurlarının daha fazla muhafazakârlığına neden olmuştur. Moğolların gelmesiyle Deşt-i Kıpçak’taki sosyal sistem ciddi değişikliklere uğratılmıştır. Moğollar, büyük ölçüde geleneksel göç noktalarını

⁴⁶⁶ Vladimirtsov, 1934: 63-64.

⁴⁶⁷ Berezin, 1858: 227.

⁴⁶⁸ Bernştam, 1946: 126.

⁴⁶⁹ Tolstov, 1948: 264.

⁴⁷⁰ Rıgdilon, 1958: 75.

değiştirerek, kabileler içindeki sınıf güçlerinin dengesini değiştirmişlerdir. Bu organizmaları ciddi şekilde bozarak, eski kabile aristokrasisinin gücünü zayıflatmışlardır⁴⁷¹.

3.3. Deşt-i Kıpçak'ta Altın Orda Kültürünün Tesisi

Altın Orda'daki kültürel yaşam karmaşık ve çeşitli unsurlardan oluşmuştur. Bir yandan, zengin halk sanatı ile göçebe bozkır, öte yandan, çeşitli yerleşim bölgeleri sanatındaki eski gelenekler yer almıştır. Konar-göçer ve yerleşik bölge kültürlerinin bir araya gelmesi, esas olarak manevi kültürün (dil, yazı, folklor, din) temeli üzerine kurulmuştur. Onların aralarındaki kuşkusuz ve çok somut fark sadece gündelik hayatta, yaşam tarzında olmuştur. Altın Orda'nın kültürel yaşamını değerlendirmenin karmaşıklığı, yalnızca farklı kökenlerin sıralamasında değil, aynı zamanda onun çok etnikliğinde de olmuştur. Ne yazık ki, çağdaş gezginler tarafından yapılan birkaç kayıt haricinde, bu hususta elimizde çok az bilgi bulunmaktadır.

V. L. Yegorov, Altın Orda kültürünün oluşumunu iki aşamaya ayırmıştır. İlk aşama, kurucu bileşenlerin birikim aşamasıdır (XIII. yüzyılın sonuna kadar), ikinci aşama, sentez aşamasıdır (XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yy.)⁴⁷². Altın Orda Devleti'nin ilk döneminin göçebe hayatı, Batu Han'ın yönetimi sırasında burada bulunan Carpini ve Rubruk tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Moğolların yaşadıkları evlerden bahsederken Rubruklu William şöyle anlatmıştır:

“Onlar uyudukları evlerini, hasır çubuklarından örülmüş tekerleklerin üstüne koyarlar. Soba boruları şeklinde yukarıya uzanan çubukları genelde beyaz keçi derisi (боѳлок) ile örterler. Bu derinin daha parlak olması için onu sık sık kireçle, beyaz toprakla ve tozuyla boyarlar. Aynı zamanda bazen siyah keçi derisini de kullanırlar. Bu deriyi güzel ve çeşitli resimlerle süslerler. Girişte farklı renkli çeşitli derileri asarlar. Onlar özellikle renkli derilerden asma, ağaçlar, kuşlar ve hayvanlar kurarak (voylok) dikerler”⁴⁷³.

Buradaki son cümle özellikle değerlidir: bu demek ki XIII. yüzyılda “hayvan üslubu”, Türk-Moğol sanatında büyük rol oynamıştır. Bununla birlikte, az sayıda korunmuş maddi kültür anıtları da bunu kanıtlamaktadır. Moğollar, özellikle kadınlar, elbiselerini süslemeyi de sevmişlerdir. Bunun hakkında Rubruklu William şöyle ifade etmiştir:

“Kadınlar başlarına odun kabuğundan veya başka malzemeden yapılmış, bokka diye adlandırılan bir süs takarlar. Bokka, her iki eliyle kavramak mümkün olduğu kadar yuvarlak ve büyüktü. Bu bokkayı

⁴⁷¹ Fyodorov-Davıdov, 1973: 41.

⁴⁷² Yegorov, 2002: 79-90.

⁴⁷³ Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 69.

değerli bir ipek kumaşla örterler; onun içi boş kalır, üstüne dirsek uzunluğundaki tüy sapları veya ince sazlar koyulur. Sonra onu çember boyunca tavuskuşu tüyleri, ördeğin kuyruk tüyleri ve aynı zamanda değerli taşlar ile süslerler. Zengin hanımefendiler bu süslemeyi başının üstüne koyup, kürk şapka ile onu sıkı bir şekilde sıkırlar”⁴⁷⁴.

Bu açıklamaya Carpini’nin sözlerini ekleyebiliriz: “*Bu süs genellikle gümüş ve hatta altın ile süslenirdi. Bu süs olmadan kadınlar insanların gözlerine görünmezdi ve diğer kadınlar birbirlerini bu süs boyunca tanırlardı.*”⁴⁷⁵. Ne yazık ki, bu dönem Moğolları ile ilgili kaynakların çok azı günümüze ulaşmıştır. Ancak buna rağmen, XIII-XIV. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak’taki göçebe Türk-Moğol halkının sanatının, manevi hayatının zengin tezahürlerinden biri olduğunu kabul etmek için yukarıda belirtilen örnekler yeterlidir.

Altın Orda Devleti içinde bulunan Türk unsurunun çoğunluğunun Kıpçaklar’dan oluşması nedeniyle Moğolların Türkleşmekten kaçınmadıklarını yukarıda belirtmiştik. Ancak Moğollar’da Türkleşme sürecinin başladığını Altın Orda’da Türkçe bir edebi dilin oluşmasıyla da ilişkilendirebiliriz. Aslında ilk başta Deşt-i Kıpçak’ta uluslararası iletişim dili Farsça olmuştur. Marco Polo’nun ifadesine göre, Farsça’da hem İtil bölgesinde hem de Hanbalık’ta konuşulmuştur. Ancak, kısa bir süre sonra Farsça Türk dilleri lehine kaybolmaya başlamıştır. Bu, özellikle Latince sözcüklerin iki yazışmayla (Farsça ve Kuman) donatıldığı ünlü Codex Cumanicus’ta açıkça belirlenmiştir⁴⁷⁶. V. V. Barthold Moğolların, Deşt-i Kıpçak’ı fethettikten sonra kısa sürede dillerini kaybedip, Türkçeyi kabul ettiklerini yazmıştır⁴⁷⁷. Bu düşüncüyü V.Y. Vadimirtsov da şöyle vurgulamıştır: “*Batı’ya giden Moğollar, kısa sürede Türkleşip, kendilerini çevreleyen etnografik çevrede tamamen emilmiştir*”⁴⁷⁸. XIV. yüzyılın sonlarına doğru, Türk dilleri büyük ölçüde Moğol dilini sıkıştırarak, Altın Orda Hanları’nın sarayında gittikçe daha fazla yer almıştır⁴⁷⁹.

Altın Orda bölgesinde yazılmış yarlık ve mektupların incelenmesinde onların metinlerinde Kıpçak Türkçesi’nin yer aldığı ortaya çıkmıştır⁴⁸⁰. Örneğin 1333 yılında Altın Orda’da Özbek Han’ın Rus Metropolitleri olarak hizmet eden Petro’ya gönderdiği yarlığın Rusça çevirisinde “*Kuman (Kıpçak) dilinden tercüme ettim*” diyen bir ifade yer almıştır⁴⁸¹. A. Yu. Yakubovskiy Altın Orda’daki yazı dilinin oluşmasında Harezmi’nin büyük rol oynadığını vurgulamıştır. Malum Harezmi’de yoğun miktarda Kıpçak nüfusunu yaşamış ki, bu

⁴⁷⁴ Rubruk’tan akt. Şastina, 1957: 69.

⁴⁷⁵ Carpini’den akt. Şastina, 1957: 6.

⁴⁷⁶ Gökbel, 2000:88.

⁴⁷⁷ Barthold’, 1966: 193.

⁴⁷⁸ Vladimirtsov, 1934: 125.

⁴⁷⁹ Berezin, 1851: 13.

⁴⁸⁰ Özyetgin, 2002: 820.

⁴⁸¹ Özyetgin, 2017: 13-14.

bölgede Kıpçakça'nın özelliklerini taşıyan bir dil konuşulmuştur⁴⁸². Bunun yanı sıra Altın Orda'da İslamiyetin kabulü, Türkleşme sürecini hızlandırmıştır. Bunun bir örneği olarak, Altın Orda'ya ait nümismatik materyallerin incelenmesi neticesinde “sultan” gibi bir unvanın yanı sıra “kaan (ka'an/kağan)”ve “bek (bey)”gibi Türkçe unvanların da yoğun bir şekilde kullanılmasıdır⁴⁸³.

Göçebe Moğolların en önemli kültürel özelliklerinden biri kendi yazı dillerinin olmasıydı. Bu yazı dili zaten Orta Asya'da Cengiz Han döneminde bilinmiş ve Uygur alfabesine dayanmıştır. Yazı, hem göçebe bozkır hem de kentsel nüfusun Moğol tabakaları arasında Altın Orda'da yaygın bir biçimde görülmüştür. Altın Orda'da Moğol dili az da olsa bazı fethedilen topraklarda bir miktar önemini korumayı sürdürmüştür. Bu durum, Altın Orda dönemine ait Moğolistan'da bulunan el yazmasıyla kanıtlanmıştır⁴⁸⁴. Dört eserin hepsi Moğol dilinde Uygur harfleriyle yazılmıştır. Moğol dili, Altın Orda'daki Hanlık Katipliğın ana resmi diliydi⁴⁸⁵. Görünüşe göre, Orta Asya'da, Orta Çağ'da Moğol dilinin kullanımı hiç kesintiye uğramıştır. N. N. Poppe “Mukaddimat el-Edeb”im girişinde XV. yüzyılın sonlarında Moğol-Türk sözlüğünün varlığı bile, o dönemde Moğol dilinin hala bir anlam kazanmaya devam ettiğini belirtmiştir. Ona göre aksi takdirde, bu sözlük yeniden yazılmayacaktı⁴⁸⁶. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Moğolların Türkler ile asimilasyonu, sadece dil konusunda değil, buna ek olarak, Özbek Han döneminde kitlesel İslamlaşma ile bağlantılı olarak geleneksel pagan inançlarının kaybedilmesiyle de gerçekleşmiştir.

Genel anlamda I-II. Kıpçak Seferleri ve Altın Orda'nın kuruluşu, Deşti-Kıpçak'ta etnik ve din arası ilişkilerin yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. Aşağı İtil bölgesi, senkretik Altın Orda kültürünün oluşum merkezine dönüşmüştür. Büyük Bozkır, konar-göçer halklarının geleneklerini ve kentleşmiş bölgeleri kapsayan senkretik Altın Orda Ortodoks kültürünün oluşum merkezi olmuştur. Bu durum, göçebe ve yerleşik kültürlerin, putperestlik ve İslam'ın yanısıra, diğer din unsurlarının bir araya gelmesine yol açmıştır⁴⁸⁷.

Kıpçak seferlerinin başlangıcından önce ve Altın Orda'nın kuruluşunun ilk döneminde, Türk ve Moğol kabilelerinde “şamanizm” ve “paganizm” yaygın olmuştur. Eski Slav dilinde, “pagan” kelimesi, boy, kabile ve din anlamına gelmiştir. Dolayısıyla, “paganizm”, “halk dini” olarak yorumlanabilir⁴⁸⁸. Şamanizm ise, inancın varlığını insanlar ve ruhlar arasındaki iletişimin arasında bir arabulucu olan şaman aracılığıyla mümkün

⁴⁸² Yakubovskiy, 1927: 152.

⁴⁸³ Kalan, 2012: 23-34.

⁴⁸⁴ Poppe, 1941: 81.

⁴⁸⁵ Kobişanov, 2002: 125–126.

⁴⁸⁶ Poppe, 1938: 49.

⁴⁸⁷ Yegorov, 2002: 79.

⁴⁸⁸ Anisimova vd, 1994: 182.

olabileceğini varsaymıştır⁴⁸⁹. Kalıtsal ya da edinilmiş bir yeteneğe sahip olan şamanlar, geleceği tahmin etmişler, uzak ülkelerde neler yapıldığını öğrenmişler, hastalıkları iyileştirip, hava koşullarındaki değişikliklere neden olmuşlar, ölenlere öbür dünyaya eşlik etmişlerdir. Bu ayinler dans şeklinde, şarkı söyleyerek, tef üzerinde ritmik vuruşlar, bir çırpıcı ve metal kolye gök gürültüsü eşliğinde vs. gerçekleşmiştir. Türk-Moğol Şamanizmi, evrenin üst, orta ve alt olmak üzere üç dünyaya bölünmesiyle karakterize edilen özel bir inanç sistemidir. Bu dini sistemin oluşumu, VI-VII. yüzyıllara, yani Orta Asya bozkırlarındaki Eski Türklerde Gök-Tengri ibadetinin gelişmeye başladığı döneme aittir. Onun ismi hem XIII-XIV. yüzyıllardaki Bulgar kitabelerinde, hem Gül Kalı'nın "Kıssa-i Yusuf" şiirinde geçer⁴⁹⁰. "Tengrizm", birçok Türk-Moğol ve Fin-Ugor halkları arasında yaygın olmuştur⁴⁹¹. Bu inanç, esas olarak Gök Tanrı'ya ibadet edilmekle, yeryüzü ruhlarına, ateş ve ocak gücüne, atalar kültlerine saygı göstermekle temsil edilmiştir.

Arkeologlar sık sık Altın Orda zamanının pagan gömülerine dikkat çekmişlerdir, fakat bunlar kural olarak, Müslümanlardan farklı bir törene göre işlenmiş Türk-Kıpçak mezarları olmuştur⁴⁹². Pagan ritüelleri boyunca yapılan mezarlar, Altın Orda'nın mezarlık alanlarında önemli bir paya sahip olmuştur. D. V. Vasilyev, analiz edilen 1825 Altın Orda mezarlarından 251 pagan ve 545 Müslüman mezarını ayırt etmiştir⁴⁹³. Son yıllarda, Müslüman komplekslerde sık sık Budist mezarlar da bulunmuştur⁴⁹⁴. Karakteristik olarak, bu kompleksler Moğol mezarları ile ilişkilidir ve sadece erken bir döneme kadar değil; XV. yüzyılın ortalarına kadar ait olan mezarlarla da ilişkili olmuştur⁴⁹⁵.

Kıpçakların taş heykelleri yapma geleneği, atalar kültü ile bağlantılıydı. Bu gelenek, II. Kıpçak Seferi'nden sonra hızla kaybolmuştur. Ancak G. A. Fyodorov-Davidov'a göre, bu durum göçebelerin İslamlaşması ile değil, göçebelerin sosyal yaşamında büyük bir öneme sahip olan heykelsi imgelerin asıl orijinali, Kıpçakların aristokratik elitlerinin kaybolması ile bağlantılı olmuştur⁴⁹⁶.

Putperestliğe ek olarak, Altın Orda'da tüm dünya dinleri de temsil edilmiştir. Moğol İmparatorluğu'nun tüm eyaletlerinde olduğu gibi, Altın Orda Hanlarının hizmetinde çok sayıda Uygur memur ve rahibi (Hristiyanlar ve Budistler) olmuştur. Moğollar Uygurlar'dan, Uygur alfabesini alarak, resmi yazı dili haline getirmişlerdir. Moğol Devletleri'nde "bahşi" ve

⁴⁸⁹Tokarev, 1990: 266.

⁴⁹⁰Davletşin, 1990: 58.

⁴⁹¹Pletneva, 1979: 199.

⁴⁹²Pletneva, 1985: 243–245.

⁴⁹³Vasilyev, 2009: 66.

⁴⁹⁴Kostyukov, 2006: 177.

⁴⁹⁵Popov, 2011: 131.

⁴⁹⁶Fyodorov-Davidov, 1966: 239.

“lama” kelimeleriyle Budist rahiplerin yanı sıra devlet din adamları ve küçük görevliler ifade edilmiştir⁴⁹⁷. Ancak Budizm, sadece asillerin arasında yaygın olan, aristokrasinin küçük bir kısmının etnopolitik ideolojisini oluşturmuştur. Onlar Tokta Han (1299/1300 – 1312) döneminde büyük nüfuza sahip olmuşlardır⁴⁹⁸. Ancak 1312-13’larda Özbek Han İslamiyet’i resmi din olarak kabul ettiğinde onların hepsini öldürmeye emretmiştir⁴⁹⁹.

Altın Orda topraklarında İslamiyet yeni bir şey değildi ve hem şehir merkezlerinde hem de bozkırda uzun gelenek ve köklere sahip olmuştur. İslamiyet’in İtil kıyılarında yayılmaya başladığının en erken kanıtlarından biri, 737’te Hazar topraklarında komutan Mervan’ın yönetimindeki Arap ordusunun muzaffer seferi hakkında doğulu tarihçilerinin verdiği bilgilerdir⁵⁰⁰. VIII. yüzyılın ikinci yarısında İslam, Orta Doğu ve Orta Asya’nın en etkili inanç sistemi olarak Aşağı İtil bölgesine girmiştir. Bu dönemde İtil’de 10 000’den fazla Müslüman, yüksek minareli katedral cami ve farklı türde camiler (30) var olmuştur⁵⁰¹.

Altın Orda, İslamiyet’in devlet statüsüne sahip olduğu iki bölgeyi içermiştir: bunlar İtil Bulgar yurdu ve Harezmi topraklarıdır. Buna ek olarak, Türkler, XIII. yüzyıldan önce bile, Karadeniz’in güney kıyılarından kuzey kıyılarına kadar İslam’ı yaymışlardır. Moğolların kendileri ise, İslam’la seferlerinin başlangıcında tanışmışlardır. Cengiz Han’ın ilk faaliyetlerinden biri, Müslüman bir devlet olan Harezmişahlara karşı Orta Asya’ya yönelmesi olmuştur. Ancak, birleşik bir Moğol iktidarının ortaya çıkmasından çok öncede de, bazı Müslümanlar Orta ve Doğu Asya’nın göçebe ortamına nüfuz etmeye başlamışlardır⁵⁰².

V. V. Barthold’a göre, X. yüzyıldan itibaren İslamiyet, ticaret yoluyla Deşt-i Kıpçak’ta yayılmaya başlamıştır. X. yüzyılın sonunda Müslüman mülkleri işgal eden Türk fatihleri, zaten Müslüman olmuşlardır⁵⁰³. Müslüman tüccarlar sonraki yüzyıllarda daha ileriye nüfuz etmişlerdir. XIII. yüzyılın başında Çin ve Moğolistan arasındaki ticaret onların ellerinde olmuştur. V. V. Barthold, bozkırdaki farklı dinlerin temsilcilerinin ticaret faaliyetlerinin misyonerlikle bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin, Kereitler’in Hristiyanlığı kabulü ile ilgili Suriye hikâyesinde, Kereit Han’ın Hristiyan öğretileri hakkında Hristiyan tüccarlardan bilgi aldığı açıkça belirtilmiştir⁵⁰⁴.

Cengiz Han’ın ordusunda, seferlerin başlangıcından önce de Müslümanlar var olmuştur. “Tüccar” anlamındaki sart kelimesi Moğollar tarafından Türklerden ödünç

⁴⁹⁷ Rubruk’tan akt. Şastina, 1957: 127-130.

⁴⁹⁸ Tizengauzen, 1984: 197.

⁴⁹⁹ Tizengauzen, 1984: 163.

⁵⁰⁰ Magomedov, 1983: 174.

⁵⁰¹ Barthol’d, 1968: 600.

⁵⁰² Barthol’d, 1966: 662.

⁵⁰³ Barthol’d, 1966: 187.

⁵⁰⁴ Barthol’d, 1968: 108.

alınmıştır (Belki de Sartak kelimesi sart kelimesinden türemiştir). Moğollarda bu isim esas olarak Moğolistan'a gelen İran Müslümanları'nın adı olmuştur. V. V. Barthold'a göre, Moğollar için Sartak, Sartaktai ya da Sartaular, sadece belli bir halk değil, aynı zamanda belli kültürel türden insanlardan olmuştur⁵⁰⁵. Daha sonra Reşidüddin, sartaul kelimesini "Tacik" olarak, İbn el-Muhenna ise "Müslüman" diye çevirmiştir⁵⁰⁶. Altın Orda zamanında İslamî propaganda, ticaret, şehir kültürü ve devlet iktidarının merkezleşmesi ile beraber gelişmiştir.

Altın Orda'yı oluşturan halklar arasında Nestorianlık şeklindeki Hristiyanlık da yeterince yaygın olmuştur⁵⁰⁷. Nestorianizme ek olarak, Altın Orda'da Katoliklik de yer almıştır. Saray, Kırım ve Azak Denizi kıyısındaki kentlerinde bir dizi Fransisken manastırları açılmıştır⁵⁰⁸. Rus ve Bizans Ortodoks kiliselerinin sürüleri, çoğunlukla Altın Orda şehirlerinde bulunmuştur⁵⁰⁹. Altın Orda'da 1261 yılında ele geçirilen Rus tutsakların dini çıkarlarına hizmet etmek amacıyla Rus Ortodoks Saray Piskoposluğu kurulmuştur. Buna ek olarak, Altın Orda'daki politikayı etkilemek için Rus kilisesi Nestoriyalıların Ortodoksluğa geçmelerini amaçlamışlardır. Piskoposluğun kurulmasından sonra Altın Orda'nın tüm şehirlerinde kiliseler veya şapeller ortaya çıkmıştır. Ortodoks nüfus muhtemelen şehirlerdeki mahallelerini oluşturmuştur, Hristiyanların kendi mezarlıkları olmuştur⁵¹⁰. Yine de, Hristiyan mezarının Müslüman mezarlarının arasında gömüldüğü bir örnek var: Astrahan bölgesindeki Krasnoyarsk yerleşiminin nekropolü, Mayaçnyı bugor mezarlık alanında gümüş Ortodoks haçı olan bir Tatar kızı gömülmüştür⁵¹¹. M. D. Poluboyarınova'ya göre, Hristiyan kültürünün kalitesiz ve ucuz unsurlarının yanı sıra, Ortodoks evlerinin yoksulluğu, ev sahiplerinin sosyal statüsünün düşük olduğunu göstermektedir⁵¹². Altın Orda'da yer alan diğer dinler arasında Yahudilik de var olmuştur. Karaylar daha çok Kırım kentlerinde yaşamışlardır⁵¹³ ve sadık Yahudiler Altın Orda şehirlerinde sağlam mevkilere sahip olmuşlardır. Bunlar arasında tüccarlar, zanaatkarlar, tefeciler olmuştur. Ürgenç'te 100 kişilik büyük bir Yahudi kolonisi bulunmuştur⁵¹⁴.

Arkeologlar, Moğolların gelişiyle birlikte, Orta Asya kabilelerinde karakteristik olan kuzeye doğru bakan atsız mezarların sayısının arttığını belirtmişlerdir. Yeni gelenlerin etkisi Saksin bölgesinde (Aşağı İtil bölgesi) daha kuvvetliydi; burada tipik olarak boka ve bronz

⁵⁰⁵Barthol'd, 1968: 109.

⁵⁰⁶Barthol'd, 1968: 109.

⁵⁰⁷Rubruk'tan akt. Şastina, 1957: 102-106.

⁵⁰⁸Malov, vd.,1998: 86.

⁵⁰⁹Malov, vd.,1998: 87.

⁵¹⁰Yegorov, 1974: 67-72.

⁵¹¹Pakalina, 1993: 50-52.

⁵¹²Polubiyarova, 1978: 128.

⁵¹³Malov, vd. 1998: 64.

⁵¹⁴Tizengauzen, 1884: 242.

erkek figürleri gibi Moğolların gömülerinde daha yaygın olan nesneler çok bulunmuştur. Kuzey Kafkasya'daki Mozdok bölgesinde ve Tataristan topraklarında Moğolların etkisi daha az olmuştur. Yerel göçebe kabilelerin habitatları değişmiştir: bozkırın bazı alanları boşalmış, diğerlerinde nüfus artmış, fakat Kıpçaklar ve diğer kabilelerin önemli bir kısmı geleneksel göç yerlerinde kalmışlardır. Kuzey Kafkasya'da, Mozdok mezar alanları dışında, Kıpçakların mezarları, Don'un daha alt kısımlarına kadar uzanmıştır. Dnyester bölgesinde sadece eski mezarlar korunmamış, aynı zamanda Kıpçakların yeniden göç etme nedeniyle onların yaşadıkları alan Tiraspol ve Don bölgelerine kadar genişlemiştir⁵¹⁵.

Kentlerdeki kültürel hayat tamamen farklı bir şekilde gelişmiştir. Altın Orda'nın tüm şehirlerindeki kültürel gelişmeyi bütünsel olarak yansıtmak kesinlikle imkânsızdır. Çünkü Altın Orda'nın, örneğin Kırım ve Harezm gibi zengin bölgelerin kültürel geleneklerinde, çok büyük bir fark vardır. Eğer birincisi, Bizans, Küçük Asya, Suriye, Mısır ile uzun bir kültürel bağa sahipse, ikincisi, İran, Maveraünnehir, Çin ile bağlantılı olmuştur. Ancak, bu bölgeler ne kadar zengin ve önemli olursa olsun, ne Kırım ne de Harezm, bize Altın Orda kültürünün tam resmini veremez. Bunu, her şeyden önce, Saray Batu, Saray Berke ve diğer yerleşimlerin bulunduğu Aşağı İtil bölgesindeki şehirlerde aramak daha mantıklı olur. Malum, bu merkezlerin kültürü ve sanatı, XIII. yüzyıldaki yoğun siyasal yaşam şartlarında gelişmiştir. Ayrıca Harezm bölgesi ve özellikle başkenti Ürgenç, büyük bir role sahip olmuştur⁵¹⁶.

Saray Berke'nin yerleşimine ait Tereşçenko kazılarında elde edilen maddi kültür ve sanat eserleri, Ürgenç'teki arkeolojik materyaller ve yazılı kaynaklara ait verilerin araştırılması neticesinde, Altın Orda başkentlerinde ve diğer şehirlerindeki sanat anlayışına, Ürgenç sanatının doğrudan etkisi sonucuna varılmıştır. Saray Berke'de Kafkasya'dan (bazı yazıtlara göre Ermeniler), Mısır, Bizans ve feodal Rusya'dan gelen ustalar çalışsalar da, ilk dönemlerde kentsel yaşamın kültürel resmi, Ürgenç'ten gelen bilim adamları, sanatçılar, mimarlar ve zanaatçılar tarafından belirlenmiştir⁵¹⁷.

Mısır kökenli Arap kaynaklarında (Nüveyrî, el-Mufaddah el-Safadi, İbn Dükma, el-Makrizî), sık sık Özbek Han'ın ordasındaki Mısır sultanı büyükelçisinden bahsedilse de, Saray Berke'de Harezm kolonisi ile yakından bağlantılı olan Alaaddin Aydoğdı el-Harezmî'nin adı geçer. O, yalnızca Altın Orda ile Mısır'ın diplomatik ilişkilerini kurmak için değil, aynı zamanda Özbek Han ve el-Melik el-Nasır'ın akrabalık ilişkilerini kurmak için de

⁵¹⁵ Fyodorov-Davıdov, 1966: 159.

⁵¹⁶ Çerkas, 2014: 311.

⁵¹⁷ Grekov ve Yakubovskiy, 1950: 116.

mümkün olan her şeyi yapmıştır⁵¹⁸. Harezmîler Altın Orda'nın başkentlerinde çok çeşitli kültürel alanlarda çalışmışlardır, ancak onların aralarında zanaatkârlar üstünlük kazanmıştır.

Saray Berke, Saray Batu ve Ürgenç şehirlerindeki mimari eserlerin karşılaştırmalı araştırılması sonucunda, Harezm ustalarının binaları süslemekte kullandıkları fayans mozaiklerindeki zengin, çok renkli süs kompozisyonlarının (bugüne kadar korunan Ürgenç'teki Türebek Hanım Mozolesi'ndeki süsler gibi) bu şehirlerde de tekrarladıkları ortaya çıkmıştır⁵¹⁹.

Bununla birlikte, Harezm üstatları eserlerinde sadece bu tarz teknikleri tekrarlamakla kalmamış, bölgede yenilerini de yaratmışlardır. Saray Berke'de bulunan XIII-XIV. yüzyıllara ait çeşitli binalarda zengin fayans koleksiyonu, tipik Müslüman feodal sanatı olgusunu göstermektedir. Dekoratif el yazısıyla yapılan geometrik dokuma, Arapça yazıtlar ile genelleştirilmiş, sır boyalarının (mavi, turkuaz, beyaz, yeşil, sarı) Ürgenç için karakteristik olan kırmızı renkle karışımındaki süsleme, Orta Asya ve İran şehirlerinden İtil bölgesine kadar gelmiştir⁵²⁰.

⁵¹⁸Yakubovskiy, 1931: 24.

⁵¹⁹Yakubovskiy, 1930: 48.

⁵²⁰Yakubovskiy ve Grekov, 1950: 118.

SONUÇ

XIII. yüzyılın başında Büyük Moğol İmparatorluğunun kuruluşu, Ortaçağ'da Avrasya bölgesinin politik tarihinin en önemli aşamasını oluşturmuştur. Bu durum Avrasya'nın Moğol öncesi ve Moğol sonrası olmak üzere iki döneme ayrılmasına sebebiyet vermiştir. II. Kıpçak Seferi neticesinde Deşt-i Kıpçak topraklarının Büyük Moğol İmparatorluğu bünyesine girişi, bölgenin daha sonraki gelişimi için önemli etnik, askeri, politik, ekonomik ve sosyo- kültürel sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunları göz önünde bulundurmak, sonraki dönemin etno-politik ve sosyal süreçlerinin bütünsel bir algısı için uygun ve gerekli gözükmemektedir. Çalışmamız, daha çok Moğol İmparatorluğu'na Deşt-i Kıpçak'ın dâhil edilmesinin bir sonucu olarak, bölgede ekonomik, sosyo-kültürel ve kısmen de etnik alanlarda yaşanan değişim süreçlerini incelemektedir.

II. Kıpçak Seferi neticesinde, tüm Kıpçak nüfusu bastırılmış, Türk ve Moğol kabilelerinin büyük ölçekli etnik göçleri gerçekleşmiş, çok sayıda Avrasya devletinin sınırları değişmiş ve tasfiye edilmiştir. Kentlerin yıkımı, tarım merkezlerinin tahrip edilmesi, hayvancılığın büyük ölçüde sınır dışı edilmesi, nüfusun ağır vergilendirilmesi ve gasp edilmesi, yerel halkın ekonomik gelişimi üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Moğol akınları, Deşt-i Kıpçak'taki eski göçebe toplumu niteliğindeki kabile bölünmüşlüğü'nün kabuğunu tahrip etmiş ve Deşt-i-Kıpçak nüfusunu ulus sistemi çerçevesinde ortaya koymuştur. Bu bağlamda, kültürün bazı özelliklerinde dramatik bir değişim söz konusudur. Örneğin Kıpçakların etnografisinde önemli bir yere sahip olan ataların şerefine taş heykeller koyma geleneği kaybolmaya başlamıştır.

Ancak tüm bu kayıplara rağmen Moğol öncesi Deşt-i Kıpçak'ta yer alan sosyal sistem, II. Kıpçak Seferi sırasında kriz yaşayıp, bir süre sonra yeni kurulan devlet şartlarında ana özelliklerini koruyabilmiştir. Altın Orda'daki ticaretin ana yönlerinin analizini yaparsak, bölge sosyo-ekonomik gelişimi açısından, dönemin diğer bölgesel güçlerinden üstün olmasa bile, kesin olarak bunların gerisinde kalmamıştır diyebiliriz. Altın Orda'da şehirler gelişmiş, hatta birçok şehir sıfırdan inşa edilmiştir. Geliştirilen ve nispeten güvenli olan ticari yollar Avrasya'da transit ve yerli mal ticaretinin hızla gelişmesini sağlamıştır. Cüçi Ulusu, Moğol, Türk, Çin, İran ve Arap milletleri üzerinde kontrol mekanizmalarını tesis etmiş, farklı etnik gruplar arasında ekonomik entegrasyonu sağlamayı başarabilecek bir devlet yapısının güçlü bir merkezini oluşturmuştur. Bu sadece Altın Orda'daki ve Moğol İmparatorluğu'nun diğer uluslarında yer alan merkezi mali sisteme uygun olmuştur. Ticari-ekonomik ilişkilerin ve para basımının oldukça gelişmesi, posta ve yam sisteminin kurulması gibi faktörler, sosyo-

ekonomik anlamda Altın Orda Devleti'nin çok güçlü bir devlet olduğu sonucuna varmamızı sağlar. Altın Orda ekonomisinde önemli bir yere sahip olan kölelik müessesesi, günümüz toplumsal değer yargılarına göre ahlakî açıdan bir dezavantaj olarak sayılabilir. Ancak unutmamak gerekir ki, feodal İngiltere, Almanya veya Rusya'daki köylülerin hukuksal yapıları Altın Orda'dakilerden pek de bir fark arz etmemiştir.

Altın Orda'nın sınırları içinde bulunan halklar ve bölgeler, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme ya da yaşam tarzlarının özellikleri açısından birbirinden farklıydı. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik araştırmalardan elde edilen veriler, Altın Orda'nın oluşumuyla birlikte, bir yandan kendi bileşimine dâhil edilen halklar arasındaki temasların yoğunluğunun arttığını, bunun da etnik kültürlerinin tasarımına yol açtığını; öte yandan Altın Orda'da farklı geleneklerin özelliklerini içeren bir kültürel ortam yaratılmasına katkıda bulunduğunu göstermektedir. Moğollar tarafından siyasi bir yenilgiye uğrayan Kıpçaklar, maddi ve manevi kültürü, dili ve folkloru korumayı başarmışlardır. Moğollar kısa sürede Kıpçak kültürünü benimsemişler, kendi kültürel özelliklerini unutmuşlar, uluslararası iletişimin dili olan Kıpçak dilini kullanmaya başlamışlardır. Böylece Moğollar Kıpçaklarla kaynaşıp, etnik ortamda kendi özelliklerini yitirmişlerdir.

Deşt-i Kıpçak'ın İmparatorluğa dâhil edilme sürecinde, Moğollar yeni idari-toprak yapısının temellerini atmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın idari-bölgesel bölümü, imparatorluğun tüm topraklarında tanıtılan ulus sistemi temelinde Moğol yönetimi tarafından düzenlenmiştir. Ulus sisteminin temel ilkeleri eski göçebe toplumlardan miras alınmıştır; fakat onun özü, ayrı bir ulus birimi farklı boylardan oluşacak şekilde yapılandırılmıştır. Başka bir deyişle, ulus etnik bir birlik olarak değil, sosyo-politik bir organizma olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda II. Kıpçak seferi, Rus prensliklerini de farklı alanlarda etkilemiştir. Bu etkilerin başında Çarlık Rusyası'nın temelini atılması gelmektedir. II. Kıpçak seferi, birbirleriyle rekabet halinde yaşayan Rus prensliklerinin bir araya gelip, Moskova'nın ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Kıpçaklar, Moğol İmparatorluğu'nda önemli bir roller oynamış, Yüan İmparatorları'nın yürüttüğü politikanın sadık uygulayıcıları olarak görev yapmışlar, iç kargaşa ve ayaklanmaları birer askeri güç olarak bastırmışlardır. Muhtemelen Kıpçaklar aynı zamanda Altın Orda Hanları'nın ve Memluk sultanlarının arasındaki ilişkilerin hızla kurulmasını mümkün kılan Memlük Mısırı'nın elçileri rolünü de üstlenmişlerdir. Kıpçakların askeri kuvvet ve diplomat olarak rolünün bununla sınırlı olmadığını, aynı zamanda onların kültürel figürler olduklarını da belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abu-l Hasan Beyhaki (İbn-Fandak). (1938). *Tarih-i Beyhak*. Tegeran.
- Ahincanov, M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Baskı, Selenge Yayınları, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (1998). *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Öztürk, M. Kültür Bakanlığı yay. Ankara.
- Ali-Zade, A. A. (1956). *Sotsial 'no-ekonomičeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana XIII-XIV vv.*Baku.
- Allsen T. (1983). *Prelude to the Western campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural region, 1217-1237* // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – 3.
- Altan Tobçı, (1973). *Pamyatniki Pismennosti Vostoka*, çev. N. P. Şastina, Nauka Yayınları, Moskova.
- Amin al-Holi, (1962). *Svyazi mejdu Nilom i Volgoi v XIII-XIV vv.* Moskva
- Ançabadze, Z. V. (1959). *İz istorii srednevekovoy Abhazii (VI-XVII vv.)*. Suhumi.
- Anisimova, O., Odesskiy, M., Pyatnov, P., Kuskov, V. (1994). *Literatura i kul'tura Drevney Rusi. Slovar'-spravočnik*. Moskva.
- Anninskiy, S. A. (1940). *İzvestiya vengerskih missiyonerov XIII-XIV vv. o tatarah v Vostoçnoy Evrope*. T 3. İstoriçeskiy arhiv.
- Aristov, N. A. (1896). *Zametki ob etniçeskom sostave turkskih plemen i narodnostei i svedenia ob ih çislennosti*. Jivaya starina. T. 3.
- Arslanova, A. A. (1988). *Svedeniya Ala ad-Dina Djuveini o zavoevanii mongolami Voljskoy Bulgarii* // Voljskaya Bulgariya i mongols'koye naşestvie. Kazan'.
- Arslanova, A. A. (2002). *Ostalis' knigi ot vremen bilih... (Persidskie istoričeskie soçinenia mongol'skogo perioda po istorii narodov Povoljya)*. Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, Kazan'.
- Badayan, V. V. ve Çiperis, A. M. (1974). *Torgovlya Kaffi v XIII-XV vv.* Feodal'naya tavrıka, Kiev.
- Barbaro, (1971). *Barbaro i Kontarini o Rossiyi, K İstoriyi İtalyano-Russkih Svyazey v XV Veke*, ed. E. Ç. Skrijinskaya, Leningrad.
- Barthol'd, V. V. (1968). *Dvadsat' leksii po istorii turetskih narodov Sredney Azii* // Soçineniya. T.V. Moskva.

- Barthold, V. V. (1899). *Oçerk istorii Turkmenskogo naroda. Otdel'nyy ottisk iz Vestberg IAH*, T. I.
- Barthold, V. V. (1926). *K voprosu o yazıkah sogdiyskom i toharskom*. İran, T. 1.
- Barthold, V. V. (1926). *Kavkaz, Turkestan, İtil*. T. II.
- Barthold, V. V. (1963). *Soçineniya. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestvia*. T. I. İzd. Vostochnoy literaturı, Moskva.
- Barthold, V. V. *Gardizi, persidskii tekst i perevod otrıvka o koçevnikah // Otçet o poezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tsel'yu v 1893—1894 gg.*
- Bartol'd, V. V. (1966). *İslam na Çernom more. Soçineniya*. T. IV. Moskva.
- Bartol'd, V. V. (1966). *K voprosu o pogrebal'nom obryade turok i mongolov // Soçineniya*. T. 4. Moskva.
- Bartol'd, V. V. (1966). *Kul'tura musul'manstva. Soçineniya*. T. VI. Moskva.
- Bartol'd, V. V. (1968). *Soçineniya*. T. V. Moskva.
- Bartol'd, V. V. *Raboti po istorii islama i Arabskogo halifata. Soçineniya*. T. 9. Moskva.
- Belyaev A. (2011). *Postroenie vlasti v Zolotoy Orde*. Simferopol
- Berezin İ. N. (1850). *Vnutrennee ustroistva Zolotoy Ordı*. Sankt-Piterburg
- Berezin, İ. N. (1851). *Tarhanniye yarlıki Toktamışa, Timur-Kutluğa i Saadet-Gireya*. Kazan'.
- Berezin, İ. N. (1864). *Oçerk vnutrennogo ustroystva ulusa Juçieva*. TVORAO, T. VIII.
- Bernştam, A. N. (1947). *Drevneišie turkskie elementı v etnogeneze Sredney Azii*, №6 - 7, Sankt-Peterburg.
- Bernştam, A. N. (1951). *Oçerk istorii Gunov*. Leningrad.
- Bernştam, A. N. (1936). *K voprosu o vizniknovenii klanov i gosudarstva u turok VI-VIII vv. n. e. Sb. K 50-letiu knigi Engel'sa "Proishojdeniye sem'i, çastnoy sobstvennosti i gosudarstva"*. Moskva.
- Bernştam, A. N. (1946). *Sotsial'no-ekonomičeskiy stroy orhono-eniseyskih tyurok*. Moskva.
- Birnya, P. P. (1974). *Yuvelirnaya masterskaya XIV. veka iz starogo Orheya // Arheologičeskiye issledovaniya v Moldavii*. Kişinev.
- Biçurin, N. Y. (1950). *Sobranie svedenii o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. T. 1. İzd. AN SSSR, Moskva.

- Bijanov, E. (1970). *Yugo-Vostochniy usturt: nekotorye itogi i perspektivi arheologicheskogo izucheniya* // Vestnik Karakalpakskogo filiala Uzbekskoy SSR. № 3. Nikus.
- Boiko, A. L. (1991). *Noviye nahodki keramicheskikh importov iz raskopok srednevekovogo Azaka po materialam 1989-1990 gg.* // Arheologia na novostroikah Severnogo Kavkaza (1986-1990). Grozny
- Boyko, A. L. (1990). *Spasatel'niye raskopki v Azake v 1989 g.* // İstoriko-arheologicheskiye issledovaniya s g. Azake i na nijnem Donu v 1989 g. Azak.
- Brun, F. K. (1872). *O poselen'yah ital'yanskikh v Gazarii. Topografiçeskiye i istoriçeskiye zametki*, Moskva.
- Buniyatov, Z. M. (1986). *Gosudarstvo Horezmşahov- Anuş-teginov*, Nauka, Moskva.
- Carpini, P. (2005). *İstoriya Mongolov, İmenuemih Nami Tatarami, İstoriya Mongolov*, İzd. AST Yayınları, Moskova.
- Çekalin, F. F. (1890). *Nijnee Povolj'ye po karte kosmografa XV veka Fra-Mauro* // Trudı Saratovskoy učenoy arhivnoy komissii. T. II. Vıp. II. Saratov.
- Çerepnin, L. V. (hızl.). (1950). *Duhovniye i dogovorniye gramoti velikih i udel'nih knyazey XIV-XVI vv.* Moskva.
- Çerkas, B. (2014). *Zahidni volodiniya Ulusu Djuçi: politiçna istorya, teritorial'noadministrativni ustroy, ekonomika, mista. (XIII–XIV vv.)*. İnstitutu istorii Ukraini, Kiev.
- D'ohsson, A. C. (2014). *Moğol Tarihi*. Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kùltür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Dal', V. İ. (1907). *Tolkoviy slovar' velikorusskogo yazıka*. T. 3, Sankt-Peterburg.
- Darkeviç, V. P. (1966). *Proizvedeniya zapadnogo hudojestvennogo remesla v Vostoçnoy Evrope (X-XIV vv.)*, № 65. Moskva.
- Davletşin, G. M. (1990). *Voljskaya Bulgariya: duhovnaya kul'tura*. Kazan'
- Dobromodov, İ. G. (1978). *O polovetskih etnonimah v drevnerusskoy literature*, Moskva.
- Dryomov, İ. İ. (1885). *Pogrebeniye voına s djuçidskimi monetami* // SA. № 4.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han, (2009). *Şecere-i Türki (Türklerin Soy Ağacı)*, çev. Rıza Nur, Sad. Yunus Yiğit, İlgi Kùltür Sanat, İstanbul.
- Egorov V. L. (1974). *Razvitie tsenrobejnih ustremenii v Zolotoy orde*, Voprosı istorii.
- Egorov, V. L. (1985). *İstoriçeskaya geografia Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.* Nauka, Moskva.

- Emanov, A. G. (1995). *Sever i Yug v istorii kommertsii na materialah Kaffi, XIII-XV vv.* Tyumen'.
- Eremeev, D. E. (1970). *K semantike turkskoi etnonimiki*, Moskva.
- Estigneev, Yu. A. (2010). *Kıpçaki/ polovtsi/ kumanı i ih potomki. K probleme etniçeskoy preemstvennosti*. Asteriyon, -
- Fahreddin, R. (2003). *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Fren, H. M. (1832). *Moneti hanov ulusa Djuçieva ili Zolotoy Ordı*. Sankt-Peterburg.
- Fyodorov- Davıdov, G. A. (2003). *Denejnoye delo Zolotoy Ordı*. Moskva.
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (1958). *Denejno-vesoviye edinitsı Tanı v načale XIV v. (po dannım Françesko Pegolotti)*, Sovetskaya arheologiya.
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (1965). *Bronzoviye figurki čeloveka iz srednevekovih*
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (1966). *Koçevniki Vostočnoy Evropy pod vlast'yu zolotoordinskih hanov*. Moskva.
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (1973). *Obşestvenniy stroy Zolotoy Ordı*. İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskva.
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (1998). *Torgovlya ijnevoljskih gorodov Zolotoy Ordı // Materyalı i issledovanya po arheologii Povoljya*. Vıp. I. Yoşkar-Ola.
- Fyodorov-Davıdov, G. A. (2001). *Zolotoordinskiye goroda Povoljya*, İzdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moskva.
- Galstyan, A. G. (ed.). (1962). *Armyanskiye İsyoçniki o Mongolah*, İzvleçeniya iz rukopisey XIII-XIV vv. Moskva.
- Gandzaketsi, K. (1976). *İstoriya Armenii/* çev. Hanlaryan, A. A. Nauka, Moskva.
- Gatin, M. S., Abzalov, L. F., Yurçenko, A. G. (hızl.). (2008). *Obrazovaniye Zolotoy Ordı. Ulus Djuçi Velikoy Mongol'skoy imperii, (1207-1266)*. İstoçniki po istorii Zolotoy Ordı: ot vıdeleniya udela Djuçi do načala pravleniya pervogo suverennoyo hana. Tatarskoye knijnoye izdatel'stvo, Kazan'.
- Golonifontibus, İ. (1980). *Svedeniya o narodah Kavkaza*, Baku.
- Gordleevskiy, V. A. *Gosudarstvo Seldjukov v Maloy Azii*. Moskva.
- Gordlevskiy, V. A. (1961). *İzbranniye soçineniya. T. 2. Yazık i literatura*. İzdatel'stvo vostočnoy literaturı, Moskva.

- Gorelik, M. V. ve Fomiçev, N. M. (1989). *Rıtsarskiye dospehi XIV veka iz Azaka. Severnoye Priçernomor'ye i Povolj'ye vo vzaimootnoşeniyah Vostoka i Zapada v XII-XVI vv.* Rostov na-Donu.
- Gökbel, A. (2000). *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*. Ötüken, İstanbul.
- Gramoti Velikogo Novgoroda i Pskova.* (1949). Moskva.
- Grekov B. D. ve Yakubovskii A. Y. (1950). *Zolotaya orda i ee padenie*. Poligraf kniga, Moskva.
- Grekov, İ. B., Şahmaganov, F. F. (1986). *Mir istorii. Ruskiye knyajestva XIII-XV vv.* Moskva.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu (Atilla-Cengiz-Timur)*. Ötüken, İstanbul.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul.
- Grumm-Grjimaylo, G. E. (1909). *Belokuraya rasa v Sredney Azii*. ZRGO po otd. etnografii, Sankt-Piterburg.
- Gudz'-Markov, A. V. (2005). *Domongolyskaya Rus' v Letopisnih Svodah V-XIII Vekov*. Veçe Yayınları, Moskova.
- Gumilyev, L. N. (1967). *Drevniye Tyurki*. Moskva.
- Gumilyev, L. N. (1991). *Dinlinskaya problema*, İzvestiya VGO, № 1.
- Gumilyev, L. N. (1992). *Drevnyaya Rus' i Velikaya step'*. Mısl', Moskva.
- Gumilyev, L. N. (2003). *Drevnyaya Rus' i Velikaya step'*. OOO İzd. AST, Moskva.
- Halikov, A. H. (1986). *Voljskaya Bulgariya i Rus*. Gosudarstvenniy komitet TASSR, Kazan'.
- Halikov, A. H. (1994). *Mongolı, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, İzdatelstvo FEN, Kazan'.
- Hamidulin, B. L. (hızl.). (2004). *İz glubini stoletiy*. Knijnoye izdatel'stvo Tatar, Kazan'.
- Hara-Davan E. (1992). *Çingis-Han kak polkovodets i ego nasledie, Kul'turno-istoričeskii očerk Mongol'skoy imperii XII-XIV vekov*. KRAMDS-Ahmet Yassauı, Almatı.
- Hrapačevskiy, R. P. (2004). *Voennaya dejava Çingishana*.
- İbn al'-Asir, (2006). *Al-Kamil Fi-t-Ta'rih*, yay. haz. İshokov, İ. AN RU İnstitut Vostokovedeniya.
- İbn Battuta, (2000). *İzvleçeniya iz "Puteşestviya" İbn Battutı*. çev. İbragimova N.// Srednevekovıye pis'mennıye istoçniki o drevnem Ürgençe. Aşhabad.
- İbn Fadlan, (1939). *Puteşestviye İbn Fadlana na Volgu*, yay. haz. Kraçkovskiy, İ. Yu.

- İstoriya Rossii. (2001). Orlov, A. S., Georgiyev, B. A., Georgiyeva, N. G., Sivohina, T. A., İzd. Prospekt, Moskva
- İstoriya vostočnih slavyan. *Mongol'skoye naşestviye na Rus'*. (2003). Jarko, S. B. ve Martinuk, A. B.; nauç. red. Yanovskiy, O. A. BGU, Minsk.
- İstorya tatar. (2009). *Tom III. Ulus Djuçi (Zolotaya Orda). XIII-seredina XV v.* Institut istorii AN RT, Kazan'.
- İvakin, G. (1996). *İstoriçeskoye razvitiye Kieva. XIII-seredina XVI vekov.* Kiev.
- Kafalı M. (1976). *Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri.* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Kafalı, M. (1971). *Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulsu,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, s. 25, İstanbul.
- Kalan, E. (2012). Nümismatik materyallere göre İslamlaşma süresinde Altın Orda Hanlarının kullandığı isim ve unvanlar (1227-1357) Karadeniz Araştırmaları.
- Kalan, E. (2012). *Ulus Djuçi (Zolotaya Orda) i stranı Vostoka: torgovo- ekonomičeskiye otnoşeniya vo vtoroy polovine XIII – XIV vv.* Institut istorii im. Ş. Mardjani AN RT, Kazan'.
- Kalan, E. (2012). *Ulus Dluçi (Zolotaya Orda) i stranı Vostoka: torgovo- ekonomičeskiye vzaimootnoşeniya vo vtoroy polovine XIII – XIV vv.* Kazan'.
- Karamzin, N. M. (1992). *İstoriya gosudarstva Rossiyskogo.* T. IV. Hauka, Moskva.
- Kargalov, V. V. (1966). *Mongolo-tatarsokye naşestviye na Rus'.* Moskva.
- Karpov, S. P. (1991). *İtal'yanskiye morskiye respubliki i yujnoye Priçernomor'ye v XIII-XIV vv. Problemi torgovli.* Moskva.
- Kaşgarlı, M. (2015). *Divânu Lugati't Türk,* haz. Ahmet Bican Erçilasun, Ziyat Akkoyunlu, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Kıçanov, E. İ. (1980). *O tataro-mongol'skom uluse XII v. //Dal'niy Vostok i sosedniye territorii v sredniye veka.* Nauka, Novosibirsk.
- Kıçanov, E. İ. (1986). *Mongoli v VI-pervoy polovine XII v. // Vostoçnaya Aziya i sosedniye territorii v sredniye veka.* Nauka, Novosibirsk.
- Kıçanov, E. İ. (2008). *İstoria tangutskogo gosudarstva.* Fakul'tet filologii i iskustv, Sankt-Peterburg.
- Kıyanatılı, Z. (2001). *Mongol üstürtün meken etken songı türki taypaları : IX–XII ғasırlar.* Elorda, Astana.
- Kıyanatılı, Z. (2010). *Şıngıs Han jane Kazak memleketi. Eki tomдық ғылыми zertteu.* Tarih tağılımı, Almatı.

- Klyashorniy S. G. ve Sultanov T. İ. (1992). *Letopis' treh tıyaçiletii*, Kazahstan, Almatı.
- Klyashorniy, S. G. (1986). *Kıpçakiv runičeskih pamyatnikah*. Leningrad.
- Klyashorniy, S. G. (2000). *Gosudarstva i narodi Evraziiskih stepei. Drevnost' i srednevekov'e*, Sankt-Peterburg.
- Klyashorniy, S. G. (2017). *Kimekler ve Kıpçaklar*. Tartarica Atlas, çev. İlyas Kemalöğlu, İstanbul.
- Klyashorniy, S. G. ve Sultanov T. İ. (2004). *Gosudarstva i narodi Evraziiskih stepey. Drevnost' i srednevekov'e*. Peterburgskoye Vostokovedeniye, Sankt-Peterburg.
- Kobişanov, Yu. M. *İmperiya Djuçidov*// Oçerki istorii rasprostroneniya islamskoy tsivilizatsii. (2002). T. 2. Moskva.
- Kononov, A. N. (1976). *Semantika tsvettooboznaçenii v turkskih yazıkah*, Leningrad.
- Kostyukov, V. P. (2006). *Bila li Zolotaya Orda Kıpçakskim hanstvom?* Vost. Lit, Moskva.
- Koval', V. Yu. (1998). *Zolotoordinski keramiçeskii import na Rusi* // İstoriko-kul'turniye svyazi Priçernomor'ya i Sredizemnomor'ya X-XVIII vv. po materialam polivnoy keramiki, Simferopol'.
- Kozin, S. A. (1940). *Sokrovennoye skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g. pod nazvaniem Mongol-yn nigu ua tob uiyan. Yuan' Çao Bi Şi. Mongol'skii obidenıny izbornik*, İzd. AN SSSR, Moskva.
- Kramarovskiy, M. G. (1989). *Solhat-Krim: k voprosu o naselenii i topografii goroda v XIII-XIV vv.* // İtogi arheologičeskikh ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad.
- Kramarovskiy, M. G. (1992). *İndiiskii dinar iz Solhata. K harajteristike svyazei Zolotoy Ordi s İndiey* // Kratkiye tezisi dokladov numizmatičeskoy konferensii. Moskva.
- Kramarovskiy, M. G. (2012). *Çelovek srednevekovoy ulitsı. Zolotaya Orda. Vizantiya. İtaliya*. Evraziya, Sankt-Peterburg.
- Kravçenko, A. A. (1986). *Srednevekoviy Belgorod na Dnestre (konets XIII-XIV vv.)*. Kiev.
- Kuşkin, V. A. (1990). *Goroda Severo-Vostoçnoy Rusi v XIII-XV Vekah (Çislo i Politiko-Geografıçeskoye Razmeşeniye)*, İstoriya SSSR, S. 2, Moskova.
- Kudryaşev, K. V. (1948). *Polovetskaya step'*. ZVGO, Novaya seria, Moskva.
- Kumekov, B. (2002). *Kıpçak Hanlığı*, çev. Aydos Şalbayev, Türkler, II, (Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara.
- Kumekov, B. E. (1972). *Gosudarstvo Kimekov IX-X vv. po arabskim istoçnikam*, Nauka. Kaz. SSR, Almatı.

- Kumekov, B. E. (1994). *Arabskiye istočniki po istorii kipčakov, kumanov i kimakov VIII-naç. XIII vv.: dissertatsiya v vide naučnogo doklada na soiskaniye nauçny stepeni doktora istoričeskih nauk*. Sankt-Peterburgskiy filial instituta vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii nauk, Sankt-Peterburg.
- Kumekov, B. E. (2003). *O drevneturkskih gosudarstvennih traditsiyah v Kimakskom kaganate i Kipčakskom hanstve*// *İzvestiya Natsionalnoy AN RK İzvestiya NAN RK.-Ser. obşç nauk.- № 1*.
- Kunik, A. O. (1854) *O turkskih peçenegah i polovtsah po vengerskim istočnikam*, AN. Sankt-Peterburg.
- Kurat, A. (1937). *Peçenek Tarihi*, İstanbul.
- Laşuk, L. P. (1967). *İstoričeskaya struktura sotsiyal'nih organizmov srednevekovih koçevnikov* // *Sovetskaya etnografiya*. №4.
- Laşuk, L. P. (1968). *Opit tipologii etničeskih obşnostey srednevekovih tyurok i mongolov* // *SE*. № 1.
- Levaşova, V. P. (1953). *Beloreçenskiye kurganı* // *Arheologičeskii sbornik. Trudi gosudarstvennogo istoričeskogo muzeya*. Vıp. XXII. Moskva.
- M. Fahrettin Kırzioğlu. (1992). *Yukarı-Kür ve Çörük Boyları 'nda Kıpçaklar*. TTK, Ankara.
- Magomedov, M. G. (1983). *ObrAzakaniye Hazarskogo kaganata*. Moskva.
- Malov, N. M., Malişev, A. B. Rakuşin, A. İ. (1998). *Religiya v Zolotoy Orde*. Saratov.
- Margolin, P. V. (1881). *Tri evropeiskih puteşestvennika*. Moskva.
- Marks K. Engel's. (1952). *Soçineniya*. Gospolitizdat. t. 12
- Materialı po istorii turkmen i Turkmenii (MITT)*. (1939). T. 1, Moskva.
- Meliranskiy, P. M. (1899). *Pamyatnik v çest' Kul'tegina*. Sankt-Peterburg.
- Mihailova, G. A. (1961). *O gruzinskih istočnikah po srednevekovoy istorii Sredney Azii*. Obş. nauki Uzbekistana (ONU), Taşkent.
- Mikaelyan, V. A. (1974). *Na Krımskoy zemle. İstoria armyanskikh poselenii v Krımu*, Erevan.
- Minayeva, T. M. (1953). *Zolotoordinskii gorod Madjar* // *Materialı po izuçeniyu Stavropol'skogo kraya*. Vıp. 5. Stavropol'
- Minorskiy V. F. ve Bosworth C. E. (1970). *Hudud al-alam Hudud al-'Alam 'The Regions of the World' - A Persian Geography (372 A.H.- 982 A.D.)*, Gibb Memorial Trust London.

- Minorskiy, V. F. ve Bosworth, C. E. (1970). *Hudud al-alam Hudud al-'Alam 'The Regions of the World' - A Persian Geography 372 A.H. (982 AD)*. Gibb Memorial Trust, London.
- Muhamadiyev, A. G. (2005). *Drevniye moneti Kazani*. Kazan'.
- Munkuyev, N. Ts. (1977). *Zametki o drevnih mongolah // Tataro-mongolı v Azii i Evrope*. İzd. 2. Nauka, Moskva.
- Nasilov, D. M. (2009). *Problemi turkskoy aspektologii: Aktsiyonal'nost'*. Nauka, Leningrad.
- Nasonov A. H. (1940). *Mongolı i Rus'*. Moskva
- Nikitina, N. A., Rıçkova, N. P. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Nauka, Leningrad.
- Özcan, A. (2017). *Moğol-Rus ilişkileri (1223-1341)*. TTK, Ankara.
- Özyetgin, M. (2002). *Altın Ordu Hanlığı'nın Resmi Yazışma Geleneği*, Türkler, C. VIII., Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Özyetgin, M. ve Kemaloğlu, I. (2017). *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Pakalina, L. Yu. (1993). *K voprosu o hristiyanstve v Zolotoy Orde // Uralo-Povoljskaya arheologičeskaya konferentsiya*. Tezisi dokladov. Samara.
- Paladiy, A. (1910). *Starinnoye mongol'skoye skazaniye o Çingis-hane*. pamyatnikov Povoljya // Novoye v sovetskoy arheologii, Moskva.
- Paşuto, V. T. (1977). *Mongol'skiy pohod v glub' Evropı // Tataro-mongolı v Azii i Evrope*. Nauka, Moskva.
- Paşuto, V. T., (1968). *Vneşnyaya politika Drevney Rusi*. Moskva.
- Patkanov K. (1871). *İstoriya mongolov inoka Magakil XIII v*. Sankt-Petersburg.
- Pegolotti, F. (1936). *La pratica della mercatura*. Edited by Allan Evans. The Mediaeval Academy of America. Cambridge: the Academy, London.
- Peng Da Ya-Xiu Ting, (2012). *"Hei Ta shi lu" (Kara Tatarlara dair Muhtasar)*, Cengiz İmparatorluğu, çev. A. Danuu, yay. haz. M. Uyar, Ötüken yay, İstanbul.
- Perevozçikov, V. İ. *Kaşinniye çaşı iz fondov Azakskogo kraevedçeskogo muzeya // İstoriko arheologičeskiye issledovaniya v g. Azake i na Nijnem Donu v 1990 godu*. Azak
- Petruşevskiy, İ. P. (1960). *Zemledeliye i agrarniye otnoşeniya v İrane XIII-XIV vekov*. Moskva.

- Pilipchuk, Ya. V. (2015). *Deşt-i Kıpçak na stike tsivilizatsii*. Ufimskiy filial RGGU im. Şolohova M. A. Ufa.
- Pişulin, K. A. (1997). *Slojenije kazahskoy narodnosti // İstoriya Kazahstana (s drevneyşih vremen do naših dnei)*. T. 5. Atamura, Almatı.
- Pletneva, S. A. (1881). *Koçevniki vostočnoevropeyskih stepey v X-XIII vv. Peçenegi, torki, polovtsı // Arheologiya SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya*. Moskva.
- Pletneva, S. A. (1974). *Polovetskiye kamenniye izvayaniya*. Moskva.
- Pletneva, S. A. (1990). *Polovtsı*. Moskva.
- Poçekaev, R. Yu. (2006). *Batıy. Han, kotorıy ne bıl hanom*. Moskva.
- Polo, M (1955). *O raznoonrazii mira*. Moskva.
- Poluboyarinova, M. D. (1978). *Russkiye lyudi v Zolotoy Orde*. Moskva.
- Polyak, A. N. (1964). *Noviye arabskiye materialı pozdnego srednevekov'ya v Vostochnoy Tsentral'noy Evrope // Vostoçniye istoçniki po istorii Yugo-Vostoçnoy i Tsentral'noy Evropı*, Moskva.
- Popov, P. V. (2011). *K voprosu o rasprostranenii buddizma v Zolotoy Orde (po dannım arheologičeskikh istoçnikov) // Voprosı istorii i arheologii crednevekovıkh koçevnikov i Zolotoy Ordı*. Astrahan'.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al'-Adab*. Ç. I-II. Moskva.
- Poppe, N. N. (1941). *Zolotordinskaya rukopis' na bereste // Sovetskoye vostokovedeniye*. T. 2.
- PSRL, I. (1926). *Lavrent'yevskaya letopis'*. Yayına haz. Ol'denburg, S. İzdatel'stvo akademii nauk SSSR, Leningrad.
- PSRL, III. (1841). *Novgorodskaya letopis'*. Yayına haz. Berednikov, Ya. İ. Runivers, Sankt-Peterburg.
- PSRL, III. (2000). *Novgorodskaya pervaya letopis' starşego i mladşego izvodov*. Yayına haz. Kloss, B. M. Yazıkı russkoy kul'turı, Moskva.
- PSRL, IX. (1921). *Tipografskaya Letopis'*. Rozanov, S. P. Sankt-Peterburg.
- PSRL, T. II. (1871). *İpat'yevskaya letopis'*. İzdaniye arheografiçeskoy komissii. İstitut istorii SSSR AN, Sankt-Peterburg.
- PSRL, XV. (1965). *Rogojskiy letopisets. Tverskiy sbornik*. Yayına haz. Lihaçev, N. P. Moskva.
- PSRL, XVII. (1907). *Belorussko-litovskiye letopisi*. Sankt-Peterburg.

- Radlov, V. V. (1893). *K voprosu ob uygurah*. Sankt-Peterburg.
- Rasovskiy, D. A. (1937). *Polovtsi; Seminarium Kondakovianum*, T. 7, Praga.
- Raşid ad-din, (1946). *Sbornik letopisey*. T. III. çev: Arends, A. K. İzd. AN SSSR, Moskva.
- Raşid ad-din, (1952). *Sbornik letopisey*. T. I. çev: Hetagurov L. A., Semenov A. A, İzd. AN SSSR, Moskva.
- Raşid ad-din, (1960). *Sbornik letopisey*. T. II. çev: Verhovskiy, Yu. P., yay. haz. Petruşevskiy, İ. P. İzd. AN SSSR, Moskva.
- Raşid ad-din. (1858). *Sbornik letopisey*. Yayına haz. Berezina. İ. N. Sankt-Peterburg.
- Rıgdılön, E. R. (1858). *O mongol'skom termine unagan bogol*. Sbornik: Fililogiya i istoriya mongol'skih narodov. Moskva.
- Rubruk, G. (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Safargaliyev, M. G. (1960). *Raspad Zolotoy Ordi*. Saransk.
- Sandag, Ş. (1977). *ObrAzakanie edinogo mongol'skogo gosudarstva i Çingishan // Tataro-mongoli v Azii i Evrope*, Nauka, Moskva.
- Savinov, D. G. (1984). *Narodi Yujnoy Sibiri v drevneturkskuyu epohu*. Leningrad
- Semenov A. A. K voprosu o zolotoordınskom termine baskak. (1947). AN SSSR. № 2, vıp. VI
- Shao Hung, (2012). *"Meng Ta Pei Lu" (Moğol Tatarlarının Umumi Tarihi)*, Cengiz İmparatorluğu, çev. A. Danuu, yay. haz. M. Uyar, Ötüken yay., İstanbul.
- Singatullina, A. Z. (2003). *Djuçidskiye monetı povoljskih gorodov XIII veka*. Kazan', 2003.
- Solov'yev, S. M. (1988). *İstoriya Rossii s drevneyşih vremen*. T. I.
- Starokadomskaya, M. K. (1974). *Solhat i Kefe v XIII-XIV vv.// Feodal'naya tavrıka*, Kiev.
- Stepanov, P. D. (1946). *Purgasovo gorodişe. -Zapiski nauçno-issledovatel'skogo instituta pri Sovete ministrov Mordov. ASSR*. Saransk. T.6.
- Şahniyazov, K. Ş. (1974). *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*. AN Uzbekskoy SSR. Taşkent.
- Şastina N.P. (ed.). (1957). *Puteşestvie v vostoçnie strani Plano Carpini i Rubruka*. Moskva.
- Şpilevskii S. M. (1877). *Drevniye goroda*. Kazan'.
- Tatarı Srednego Povolj'ya i Priural'ya*. (1967). İnstitut yazıka, literaturı i istorii, Kazan'.

- Tereşçenko, A. V. (1853). Okonçatel'noye issledovaniye mestnosti Saraya, s oçerkom sledov Deşt-i Kıpçakskogo tsarstva // Uçeniye zapiski İmperatorskoy Akademii nauk po 1 i 3 otdeleniyam. Vıpusk 3. Sankt-Peterburg.
- Tihomirov, M. N. (1961). *Vizantiiskiye oçerki*, Moskva.
- Tihonov, D. İ. (1966). *Hozyastvo i obşestvennyy stroy Uyğurskogo gosudarstva*. Moskva.
- Tihvinskii, S. L. (1977). *Tataro-mongol'skiye zavoevania v Azii i Evrope, Vstupitel'naya stat'ya// Tataro-mongolı v Azii i Evrope*, Nauka, Sankt-Peterburg.
- Tizengauzen, V. (1884). *Sbornik Materialov Otnosyaşihşya k İstorii Zolotoy Ordı*. T. I, Sankt-Peterburg.
- Tizengauzen, V. (1941). *Sbornik Materialov Otnosyaşihşya k İstorii Zolotoy Ordı*. T. II, AN SSSR Yayınları, Moskva.
- Tokarev, S. A. (1990). *Ranniye formı religii*. Moskva.
- Tolstov, S. P. (1935). *Perejitki totemizma i dual'nyy organizatsii u turkmen*. PİDO, № 9-10.
- Tolstov, S. P. (1938). *Tiraniya Arbuya*. İZ, № 3.
- Tolstov, S. P. (1948). *Drevniy Horezm*. Moskva.
- Trepavlov, V. V. (1993). *Gosudarstvennyy stroy Mongolskoy imperii XIII v.: Problema istoričeskoy priyemstvennosti*, Nauka, Moskva.
- Tsvetkov, M. A. (1957). *İzmeneniye lesistosti evropeiskoy Rossii s konsa XVII stoletiya po 1941 god*. Moskva.
- Utemiş-hadci, (1992). *Çingisname/ Faksimile, transkripsiya*. Tekstologičeskiye primeçaniya, issledovaniye V. P. Yudina, Almatı.
- Valeev, R. M. (2007). *Torgovlya i tovarno-denejniye otnoşeniya Zolotoy Ordı*. İzdatel'stvo Kazansgogo gosudarstvennogo universiteta, Kazan'.
- Valihanov, Ç. Ç. (1904). *Soçineniya*. T. 1. Tipografiya glavnogo upravleniya, Sankt-Peterburg.
- Varnadskiy, V. G. (2000). *İstorya Rossii. Mongolı i Rus'.* Tver', Moskva.
- Vasary İ. (2002). *Western sources on the early towns of the middle İtil region*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum. Volume 55, Hungary.
- Vásáry, İ. (2005). *Cumans and Tatars*. Cambridge University Press, New York.
- Vasil'yev, A. M. (1967). *Puritane islama*. Moskva.

- Vasil'yev, D. V. (2007). *İslam v Zolotoy Orde* (İstoriko-arheologičeskoye issledovaniye). Astrahanskiy gosudarstvenniy universitet, Astrahan'.
- Vasil'yev, D. V. (2009). *İslamizatsiya i poggrebal'niye obryadı v Zolotoy Orde*. Astrahan'.
- Vasil'yev, V. P. (1859). *İstoriya i drevnosti vostočnoy časti Sredney Azii ot X do XIII veka*. TVORAO, T. IV
- Veselovskii, N. İ. *Sovremennoe sostoyanie voprosa o kamennih babah* // ZOOID. 1915. T.
- Veselovskiy, N. İ. (1922). *Han iz temnikov Zolotoy Nogay i ego vremya*.
- Vladimirtsov, B. Ya. (1934). *Obşestvenniy stroy mongolov. Mongol'skiy kočevoy feodalizm*. Leningrad.
- Volkov, İ. V. (1988). *Atributsiya neskol'kih zolotoordinskih veşey iz Azaka* // İtogi issledovaniy Azako- Donetskoj ekspeditsii v 1989 godu, Azak.
- Volkov, İ. V. (1996). *Amfori Novgoroda Velikogo i nekotoriye zametki o Vizantiisko- russkoy trgovle vinom* // Novgorod i Novdorodskaya zemlya. İstoria i arheologia. Vıp. 10. Novgorod.
- Volkova, N. G. (1972). *Madjarı (iz istorii gorodov Severnogo Kavkaza)*. Kavkazskii etnografičeskii sbornik. T. V. Moskva
- Yablonskiy, L. T. (1980). *Musul'manskiy nekropol' Vodyanskogo gorodişa*. SA. № 1
- Yakubovskiy, A. Yu. (1992). *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Yakubovskiy, A. (1931). *K voprosu o proishojdenii remeslennoy promışlennosti Saraya Berke*, İzvestiya GAIMK. T. 8.
- Yakubovskiy, A. Y. (1927). *Rasskaz ibn al- Bibi o pohode maloaziiskih turok na Sudak, polovtsev i russkih v načale XIII. veka*. Vizantiyskiy Vremennik, AN SSSR.T. XXV.
- Yakubovskiy, A. Yu. (1930). *Razvalini Ürgenča*. Leningrad.
- Yanina, S. A. (1954). *Djuçidskiye moneti iz raskopok i sborov Kuybışevskoi ekspeditsii v Bolgarah v 1946-1950 gg.* // Materialı i issledovaniya po arheologii (MİA). N 42.
- Yazıkov, D. (1825). *Sobraniye puteestvii k tataram*. T. I. Sankt-Peterburg.
- Yegorov, V. L. (2002). *Osnovniye napravleniya razvitiya kul'turi Zolotoy Ordu// Povoljye i sopredel'niye territorii v sredniye veka*. Trudı GİM. Vıp. 135. Moskva.
- Yegorov, V. L. ve Poluboyarinova M. D. (1974). *Arheologičeskiye issledovaniya Vodyanskogo gorodişa v 1967-1971 gg.* // Goroda Povoljya v sredniye veka. Moskva.

Yolker, S. S. (1998). *Çingis Han*, Perevod s ang. i pers. A.İ. Glebova-Bogomolova, Feniks, Rastov na-Donu.

Yurçenko, A. G. (2006). *İstoričeskaya geografiya politiçeskogo mifa*. Obraz Çingis-hana v mirovoy literature XIII-XV vv. Evraziya, Sankt-Peterburg.

Yusupov, G. V. (1960). *Vvedeniye v bolgarsko-tatarskuyu emigrafiku*. Moskva.

Zahoder, B. N. (1967). *Kaspiiskiy svod svedenii o Vostoçnoy Evrope*. T. II. Moskva.

Zaykovskii, B. V. (1910). *Ştempel'na Zolotoordinskom sosude, hranyaşemsya v istoriçeskom muzee* // Trudi Saratovskoy učenoy komissii. № 26. Saratov.

Zimonyi İ., Kuzembayev N. (2014). Mongol'skoye zavoyevaniye Deşti Kıpçaka Pavlodar: Kereku.

Zimonyi, İ. (2001). *Volzhskaia Bolgariia i Volzhskii put v Velikii Volzhskii put*// Materialy Kruglogo stola "Velikii Volzhskii put" i Mezhdunarodnogonauchnogo seminara "İstoriko-kul'turnoe nasledie Velikogo Volzhskogo puti", Kazan'.

İnternet Kaynaklar

https://en.wikisource.org/wiki/The_Travels_of_Marco_Polo/Book_2/Chapter_78 (erişim tarihi: 11.12.2018)

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/35/YuanEmperorAlbumGenghisPortrait.jpg> (erişim tarihi: 06.09.2018).

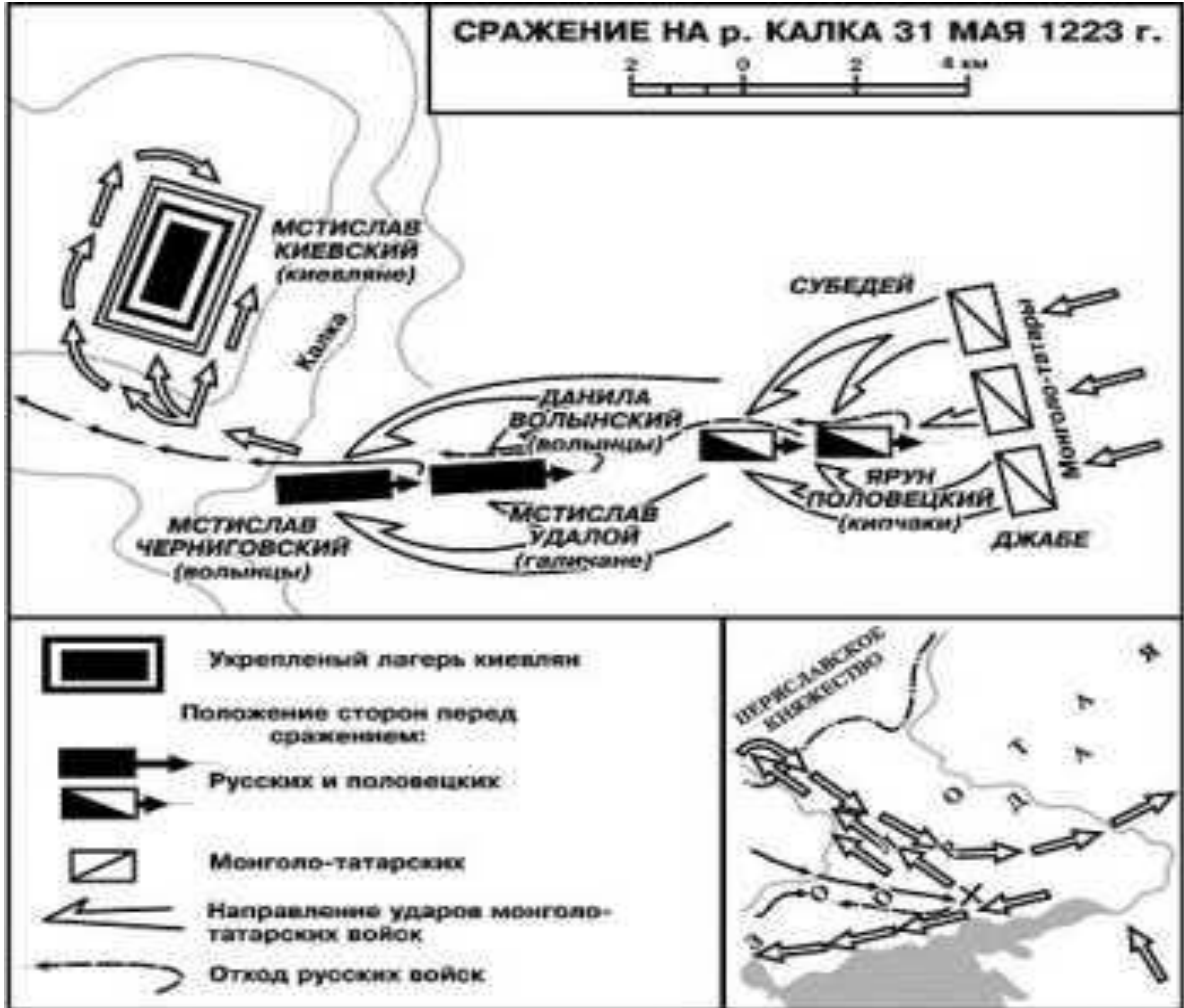
<http://a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii-vekov8.html> (erişim tarihi: 10.12.2018).

<http://www.spsl.nsc.ru/history/descr/mong3.htm> (erişim tarihi: 15.06.2018).

http://dot.mpei.ru/do/eres/hist/data/lesson_2_2_final/data/img/m-t_nash.jpg (erişim tarihi: 25.04.2018).

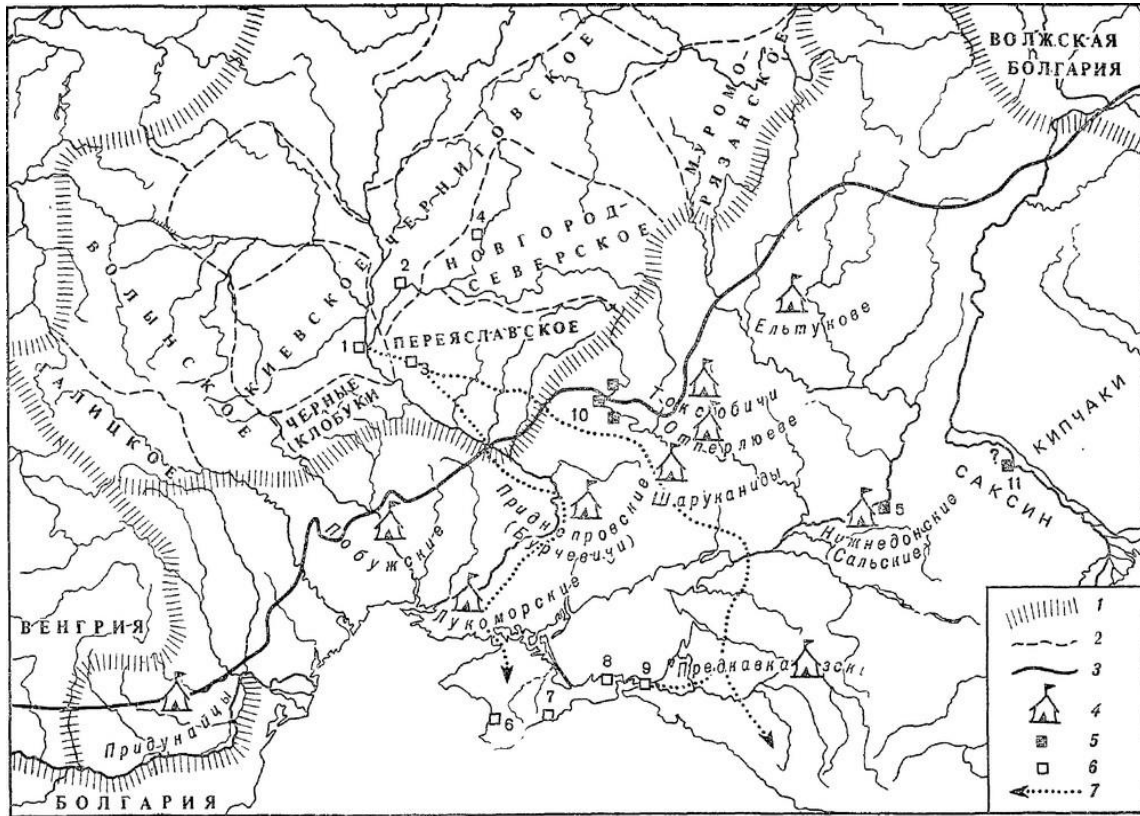
EKLER

ЕК 1-KALKA NEHRİNDEKİ SAVAŞIN PLANI

Kaynak: Zimonyi İ., Kuzembayev N. 2014. Mongol'skoje zavoyevaniye Deşti Kıpçaka Pavlodar: Kereku.

ЕК 2 - KIPÇAKLARIN BÖLGESEL MERKEZLERİ

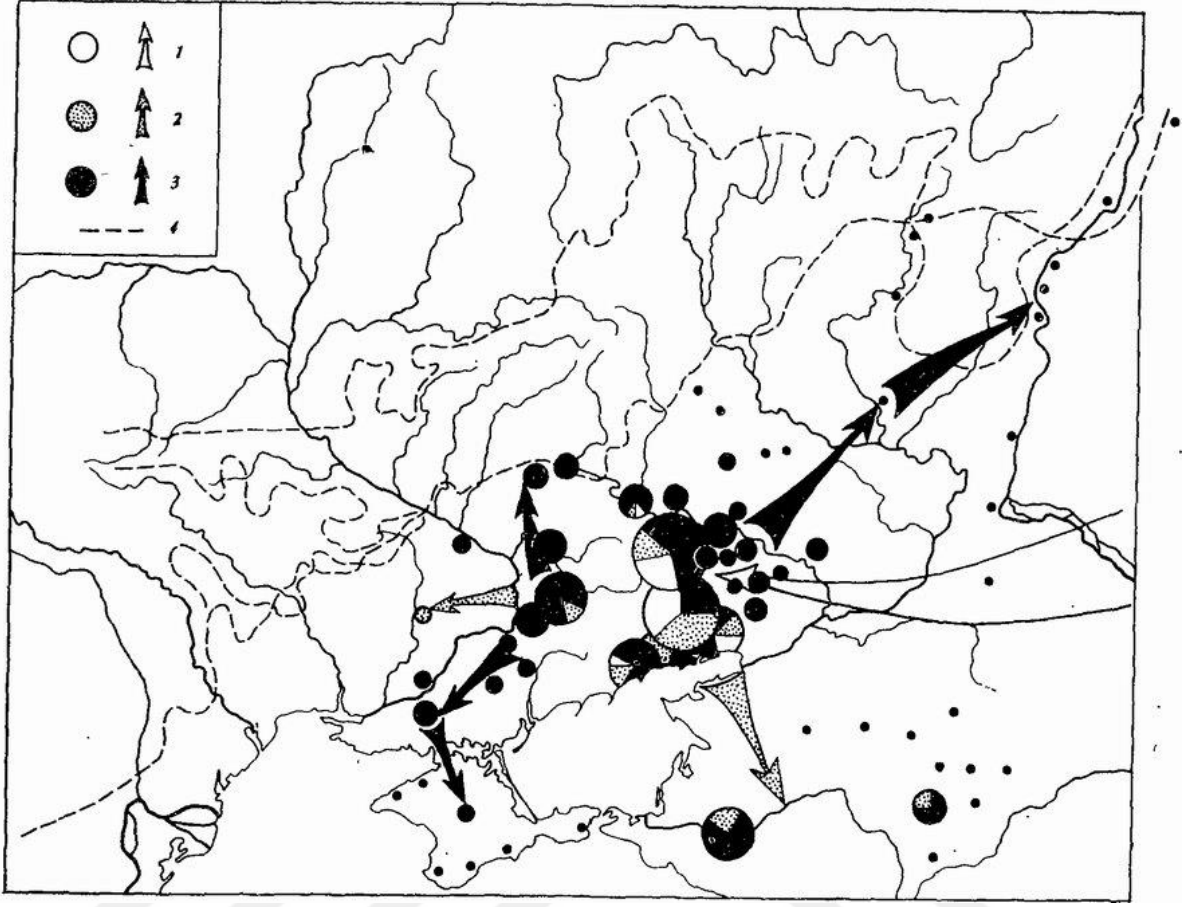

Kaynak: Pletneva S. A. 1990. Polovtsı. C. 69.

EK 3 - CENGİZ HAN'IN PORTRESİ

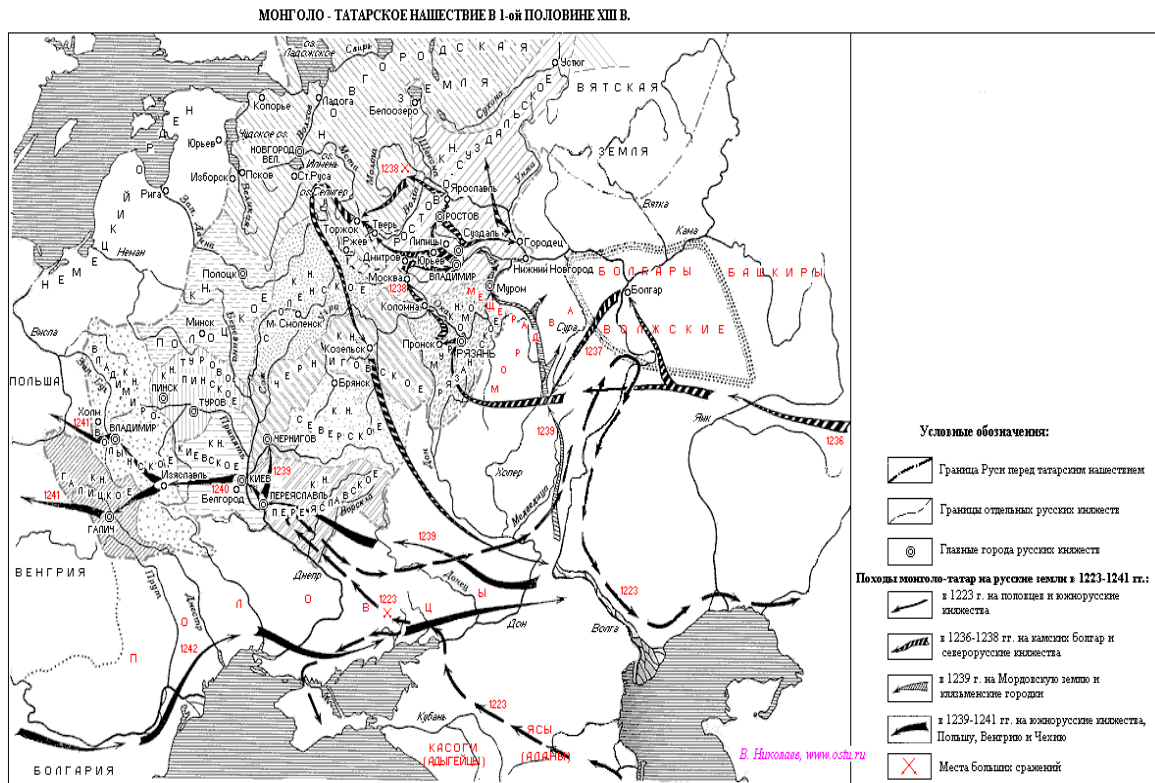
Kaynak: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/35/YuanEmperorAlbum_GenghisPortrait.jpg
(erişim tarihi: 06.09.2018).

EK 4 - BOZKIRLARDA KIPÇAKLARIN TAŞ HEYKELLERİNİN YAYILMASI

Kaynak: <http://a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii-vekov8.html> (erişim tarihi: 10.12.2018).

ЕК 5 - I. KIPÇAK SEFERİ

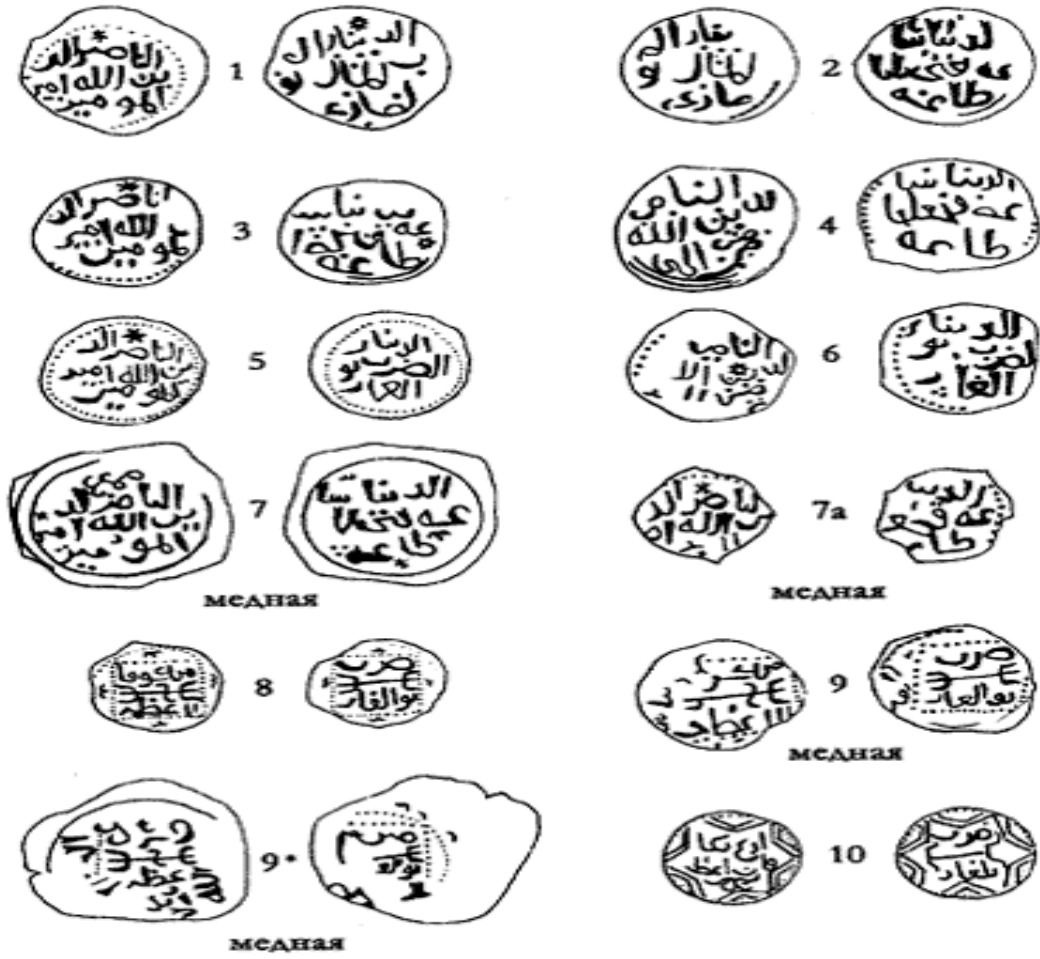
Kaynak: <http://www.spnl.nsc.ru/history/descr/mong3.htm> (erişim tarihi: 15.06.2018).

ЕК 6 - II. KIPÇAK SEFERİ

Kaynak: http://dot.mpei.ru/do/eres/hist/data/lesson_2_2_final/data/img/m-t_nash.jpg (erişim tarihi: 25.04.2018).

EK 7 - MENGÜ VE ARIG-BUĞA KAĞANLAR DÖNEMİNDEKİ BULGAR SİKKELERİ

Kaynak: Singatullina, A. Z. 2003. Djuçidskiye moneti povoljskih gorodov XIII veka. Kazan'.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Aizhan Rakhymbayeva
Doğum Yeri - Tarihi	Kazakistan, Öskemen. 05.09.1993
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Oblastnaya spetsializirovannaya škola-gimnaziya-internat dlya odarennih detey imeni Jambyla Jabayeva (Öskemen).
Lisans Diploması	Avrasya Milli Üniversitesi (Astana)
Yabancı Dil / Diller	Kazakça, Rusça, İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Varşova Üniversitesi (Erasmus+)
E-Posta	Zhan_0509@mail.ru